

NORDEN OCH KONTINENTEN

FÖREDRAG OCH DISKUSSIONER

VID

TRETTONDE NORDISKA FOLKLIVS-

OCH FOLKMINNESFORSKARMÖTET

I

LUND 1957

LUND 1958

Utgivare: Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar, Lunds universitet

Text © Sigfrid Svensson, 1958

Denna text är licensierad under CC BY-NC-ND, Erkännande-Ickekommersiell-IngaBearbetningar. (Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.sv>.) Enligt licensen får verket spridas utan att tillstånd behövs, men bara i icke-kommersiella sammanhang. Verket får inte bearbetas och den som återanvänder verket måste ange dess upphovsperson.

Om inget annat anges är samtliga foton och bilder undantagna och du måste begära tillstånd från upphovsrättsinnehavaren om du önskar återanvända detta material.

eISBN: 978-91-89213-56-2

Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, vol. 3

ISSN: 0346-6051

Vid citering: Svensson, S. (1958). *Norden och kontinenten*. Lund.

<https://doi.org/10.37852/oblu.78>

Information om Skrifter från Folklivsarkivet i Lund finns här:

<https://www.ht.lu.se/serie/folklivsarkivet>

Volymen är digitaliserad 2020/2021.

SKRIFTER FRÅN FOLKLIVSARKIVET I LUND
UTGIVNA GENOM SÄLLSKAPET FOLKKULTUR

==== Nr 3 =====

NORDEN OCH KONTINENTEN

*Föredrag och diskussioner vid Trettonde
nordiska folklivs- och folkminnesforskar-
mötet i Lund 1957.*

Mit deutschen Zusammenfassungen

LUND 1958

Utgivare: Sigfrid Svensson

Tryckt med anslag från Humanistiska fonden

Lund 1958
Skånska Centraltryckeriet

INNEHÅLL

FÖREDRAG:

- Martin P:n Nilsson, Sakralt och profant i folklivet* 5
Marta Hoffmann, Problemer omkring flamskvevingen i Norden 12

DISKUSSIONER:

- Den fyrsidiga gården* 22
Sigurd Erixon s. 22, Svend Jespersen s. 53, Toivo Vuorela s. 69, Rigmor Frimannslund s. 77, Albert Eskeröd s. 88, Ingemar Ingers s. 95, Bengt-Arne Person s. 95, Albert Sandklef s. 98.
- Kyrkan och de folkliga årsfesterna* 99
Kjell Bondevik s. 99, Henning Henningsen s. 108, Kustaa Vilkuna s. 114, Carl-Martin Edsman s. 123, Hilding Pleijel s. 124, Hilding Celander s. 126, Nils Strömbom s. 127, Hilding Celander s. 130, Kjell Bondevik s. 131.
- Hantverket som kulturförmedlare mellan Norden och Europa* 133
Helge Sjøgaard s. 133, Nils Cleve s. 149, Hilmar Stigum s. 152, Allan Nilsson s. 156, Bengt Bengtsson s. 159, Jan Hendrich Lexow s. 160.
- Sägner om den första kyrkplatsen. Finnsägner* 161
Dag Strömbäck s. 161, Sigfrid Svensson s. 173, Olav Bö s. 177, Waldemar Liungman s. 181, Lauri Honko s. 183, Jöran Sahlgren s. 184, Waldemar Liungman s. 185, Odd

Nordland s. 185, Ingemar Ingers s. 187, Hilding Pleijel
s. 188, Carl-Martin Edsman s. 189.

ZUSAMMENFASSUNGEN 191

BILAGA:

Trettonde nordiska folklivs- och folkminnesforskarmötet i Lund
1957 205

Martin P:n Nilsson, Lund:

SAKRALT OCH PROFANT I FOLKLIVET

I Roms gamla hamnstad Ostia finns en poliskasern, som en gång varit en stor och ståtlig byggnad. Där finns också ett rymligt avträde. När man kommer in genom dörren, har man till höger en nääskos, en nisch i tempelform infälld i väggen, i vilken en gudinnestaty stått. Under den står *Fortunae sanctae*. Bredvid står en cippus med en inskrift, som säger att en polisofficer Myron ägnat den åt Fortuna.

Chockerande! Kyrkofadern Clemens Alexandrinus anför dyrkan av Fortuna på latrinerna som exempel på den hedniska religionens perversitet. För oss är det hädiskt, för de hedniska romarna var det naturligt. Allt profant hade för dem en sida som vätte mot religionen, och de var naiva nog att inte skilja på sakralt och profant. Bland lantbrukets många smågudar fanns också en för gödslingen, Stercutius.

I början på medeltiden var folket lika naivt. De samlades till kyrkan aftnarna före helgdagarna, dansade och sjöng visor, åt och drack inne i kyrkan och på kyrkbacken. Biskopar predikade mot vanhelgandet, synoder förbjöd det, botböcker ålade botövningar som straff. Hur det var i vårt land vet vi inte, hit kom kristendomen ett halvt årtusende senare.

I gångdagarna har ett bruk som gäller bondens behov, åkerns gröda, åkerns lövande, omkläatts med en sakral ceremoni. På latin heter de *litania minor* och härstamma möjligen från de romerska Ambarvalierna, rundgången kring åkrarna. Säkert är att *litania maior* är de kristnade Robigalierna.

Pingstens och midsommarens lövskrud vandrade in i kyrkan. Berömd är prosten Lönqvists färgrika skildring av pingstfesten i Bara. Från början av 1600-talet utbetaltes i Vankiva varje år ett litet belopp bl. a. till "kyrkans majande (lövandet till Pingstfesten)".

Kyrkans män insåg, att folk ville se och uppleva något. Skådespel, hämtade ur de bibliska berättelserna, utvecklade sig från en ringa

början till de bekanta mysteriespelen, som först uppfördes i kyrkan men sedan vandrade ut på gator och torg. Vid påsken lades en bild av den döde Kristus i en s. k. påskgrav. Rester av sådana äro bevarade i vårt land och ett stycke av den text som beledsagade föreställningen, glädjesången vid uppståndelsen. I Grekland har jag sett bären med Kristusbilderna uppställda i kyrkan omgiven av en hedersvakt av soldater och bäras omkring i procession genom stadens gator. Jag har hört folkets jubel vid påsklördagens midnattstimma: "Kristus är uppstånden", och sett hur i samma ögonblick tusentals ljus tändes.

I den katolska kyrkan släckes skärtorsdagen alla ljus i kyrkan utom det stora påskljuset. Även det släckes påsklördagen. Det tändes på nytt, ofta med flinta och stål eller med en brännspegel, ny, ren eld. Eldar förekomma i folkbruk vid olika tider om året, att de ibland upptändas just vid påsken, beror på kyrkligt inflytande. Det händer att bålet uppstaplas nära kyrkan och tändes med eld hämtad från kyrkans ljus.

På tal om påsken får påskäggen inte glömmas. De är vitt utbredda. Jag har sett dem i Italien och Grekland inbakta i en kringla och färgade. De förekomma i den grekisk-katolska kyrkan och t. o. m. i Egypten. I Grekland färgas äggen, mestadels röda, på skärtorsdagen, som därför kallas "den röda torsdagen". Seden omtalas redan i byzantinsk tid. Redan då lekte man med äggen, stötte dem mot varandra vid en nattlig måltid efter uppståndelsefesten. Ett påstående av en tysk folklorist, att påskäggen skulle härstamma från den tribut av ägg, som vid påsken bragtes till klostren, är ett gott exempel därpå, hur man kan löpa vilse, då man inskränker sig till det egna landet. Det vederlägges av sedens vidsträckta utbredning nästan över hela Europa och lite mer. Naturligtvis sammanhänger seden därmed, att hönorna börja värpa vid den tiden, men man måste dock fråga, om den ej innerst haft en djupare betydelse. Flera folks myter låta världen uppstå ur ett ägg. Ägget innehåller liv. Spår av en besläktad tro finns i svenska folkbruk vid sådden. Om den ursprungliga tanken är sådan, har den alldeles bortglömts. Bruket har blivit en måltidssed och en lek. Äggen färgas brokiga, man rullar ägg. Särskilt livlig är äggpickningen i Simrishamn. I Tyskland lägger den underlige påskharen äggen.

Vi återvänder till mysteriespelen. Ett annat skådespel, *stella*, stjärnspelet, är oss välbekant. I Sverige övertogs det av de fattiga skoldjäknarna som vid sockengången samlade ihop litet tilltugg till lärdomens torra bröd och — när sockengången förbjudits — av lands-

bygdsungdom. Nu är det försvunnet, men Celanders har skrivit en tjock bok om stjärngossarna.

En missförstådd avläggare av Betlehemsstjärnan är den stora, kulörta, illuminerade stjärna, som man ofta får se lysa i fönstren under jultiden, mest på landet, tycks det. De första påträffades av en företagsam affärsman hos en tysk importör, de var handgjorda och rätt dyra. Han tog upp idén, lät tillverka dem fabriksmässigt. Det slog igenom. Vart av de två första åren, 1944 och 1945, såldes ett par hundra tusen, och det fortsätter. Ursprunget, Bethlehemsstjärnan, är så bortglömt, att denna stjärna nu kallas adventsstjärna, den tändes första söndagen i adventet. Kanske föreligger ett inflytande från den sed, som brukas i somliga hem, att tända ett ljus den första advents-söndagen, två den andra, tre den tredje, tills fyra ljus tändas den fjärde.¹

Under medeltiden var kyrkan inte bara teater utan också konstutställning. Vittnesbörd är de kalkmålningar, som man knackat fram i våra kyrkor, somliga romanska, många från medeltidens senare del. Man kallar dem en *biblia pauperum*, en bildbibel för det enfaldiga folket som inte kunde läsa, men man skall inte förbise, att de också hade den uppgiften att tillfredsställa den konstnärliga drift som är människan medfödd. Ämnena hämtades från tidens förråd. Lika litet som i mysteriespelen saknas här inslag ur det vanliga livet, inte ens burleska figurer. I Roskilde domkyrka sitter en liten djävul och använder svansen som penna för att teckna upp dem som bära sig illa åt i kyrkan. Vi ser en bonde som skär säd med en skära, en kvinna som kärnar. Konstdoktorerna har ivrigt studerat kalkmålningarna och skilt på olika mästare. Så vitt jag vet, har ingen haft större intresse för de bilder från folklivet som kunna uppsökas, bl. a. den mig veterligen enda medeltida framställningen

¹ Enligt upplysning från arkivarien vid brödragemenskapen i Herrnhut förfärdigades adventsstjärnor redan på 1880-talet av lärare och elever vid herrnhutiska internat. Omkring 1900 tillverkades och försåldes de av en pappershandlare i Herrnhut. Sedan fabrikationen förbättrats, spreds de till familjerna, blev allt vanligare och en "Sternfabrik" upprättades i Herrnhut. Den ovan uttalade förmodan, att adventsstjärnan sammanhänger med stjärnspelets stjärna, synes vara förhastad. Adventsljusen synes ha kommit i bruk i Sverige i början av 1930-talet. Även de härstamma från Tyskland, men där brukar man sätta de fyra ljusen i en krans av tallkvistar, som upphänges i taket eller på en ståndare, som ställes på bordet. Denna sed är äldre i Tyskland och av obekant ursprung. I Sverige har den förenklats, man använder bara en stake med fyra ljus.

av ett svenskt folkbruk, Staffan vattnar sina fålar fem allt för den ljusa stjärna, på de berömda målningarna i Dädesjö kyrka. Den finns för övrigt även på ett kapital i koromgången i Uppsala domkyrka. Staffan har kommit med, därför att han på grund av sin namnsdag införts i legenden om Herodes och barnamordet i Bethlehem.

Skådespel och konst höllos för profana av reformationen och skildes ut från det sakrala, skådespelen avhystes från kyrkorna, kalkmålningarna vittades över. Tiden roterar, nu knackas kalkmålningarna fram och man har börjat att uppföra små fromma skådespel i kyrkan. Kyrkan inte enbart vann på skilsmässan från det profana, människornas liv utanför den religiösa sfären. Följderna därav ser vi i våra dagar. Det var annorlunda hos grekerna, folkbruk upptogs i kyrkans hägn i stor utsträckning. Bland dem blev kyrkan det sammanhållande bandet.

Ordet *socken* betyder den ort dit man söker sig, där man samlas. Kyrkan mitt i byn, heter det. Kyrkan var socknens medelpunkt, dit samlades man. Kyrkan var även socknens sociala samlingspunkt. Därav förklaras kyrkans och prästens i allmogens liv genomgripande betydelse i äldre tid, icke blott ur prästens ämbetsställning och kyrkans uppgift som lokal för gudstjänsten. I min hemtrakt är boningslängorna orienterade i öster och väster liksom kyrkan med gårdsplanen i söder liksom kyrkogården. Bortsett från byalaget är sockenstämman vår äldsta lokala myndighet, den hölls i äldre tider i kyrkan. Därav får man förstå kungörelseläsandet i kyrkan. Innan det fanns tidningar, fanns intet annat medel att bringa myndigheternas förordningar och annat av allmänt intresse till allmän kännedom. Man avhandlade mycket annat än andliga ting, när man möttes på kyrkbacken. Ännu för hundra år sedan hände det att sillakrämare med sina vagnar höll i närheten om söndagarna.² Förresten kan man tänka på Loshulta torsdag, som ännu lockar så mycket folk att kyrkan inte rymmer dem. Köpenskapen är avskaffad, men på mässan följer ett stort kaffekalas i prästgårdens trädgård. Köpenskap och

² Då söndagsmarknaden ej blivit beaktad, må en notis anföras från Lönsboda (nordöstligaste Skåne). I november 1857 förbjöd sockenstämman söndagshandeln och ålade fjärdingsmännen att till laga åtal anmäla dem som bröt mot förbudet; i stället infördes torgdagar om torsdagarna. I den vidsträckta socknen kunde förbudet ej upprätthållas. Ännu år 1874 klagar kyrkoherden över att handel bedrevs sabbatsdagarna under öppen himmel. Muntliga meddelanden finns upptecknade i Kyrkohistoriska arkivet i Lund.

gudstjänst synas så åtskilda som sakralt och profant, men det finns ett samband.

Ordet *mässa* har två vitt skilda betydelser. Det kommer av den latinska fras med vilken gudstjänsten avslutades: *ite, missa est*, "gå, nu är det slut". Om ordet hänföres till den föregående handlingen, åsyftar det den liturgiska gudstjänsten, om det föres till det som följde, betyder det marknad. Ty under medeltiden följde en marknad på mässan åtminstone vid de stora högtiderna. Därav den dubbla betydelsen. Fest och marknad hör ihop.

Detta leder mig in på jämmern över julens kommersialisering, men först måste jag säga något annat om julen. Julgranen har sent kommit till vårt land och mycket senare blivit allmän, julens symbol. Den restes inomhus, den var profan, men den har vandrat in i kyrkorna liksom majningen. Sist har den kommunala julgranen kommit, ett vackert inslag i vinternattens mörker, möjliggjord av den nya tekniken, det elektriska ljuset, som också gjort att julgranen i hemmen är tänd mycket mera än förut. Julgranen är populär. Det beror nog också därpå, att vi för en gångs skull får giva lopp åt vår mänskliga benägenhet att fröjda oss åt bjäfs och grannlåt, glitter och ljus utan att råka ut för konstdoktorernas pekpinne. En julgran måste vantrivas i ett rum med moderna stilmöbler. Julkrubban är importerad, säkert från Tyskland, och är sällsynt. Den kan ersättas av ett vanligt vinterlandskap. Jultomten har levt upp i ny gestalt som julklappsbärare och undanträngt julbocken, Jenny Nyström-Stoopendal har varit gudmor åt honom.

Kristendomen har omskapat julen. Den har gjort den till Kristusbarnets fest och därmed till barnens fest. När man blivit gammal, vet man hur tomt det är att fira jul utan barn. Barnen skall ha gåvor och därför florerar köpenskapen före jul. Därav julens kommersialisering. Den är naturlig. Fest och marknad har alltid hört ihop. Det var så i det gamla Grekland och det var så under medeltiden. Mässan åtföljdes av mässa.

Julen har ett förspel som kommit från Västsverige och på sistone blivit utomordentligt populärt, Lucia. Tidningarna brukar ställa till en tävling. Bland alla de avporträtterade flickorna väljes genom omröstning den vackraste till Lucia. Hon åker omgiven av tärnor i kortège genom staden och får kanske ett mer eller mindre värdefullt smycke till minne. Flickorna är nog så kloka, att de inte tro sig vara utkorade till filmdrottningar för den skull, men det kan onekligen vara roligt att en gång leka drottning. Och så har vi alla

de Lucior som går omkring i varuhusen och uppmuntrar köplusten och på restaurangerna och bjuder Lussebullar och till och med, påstås det, i de kungliga ämbetsverken. Lucia är ett strålande exempel på hur ett bruk kan bli populärt, om det har vissa naturliga och dragande förutsättningar, kommers, ljus, vackra flickor, som motgift mot vintermörkret.

Våra gamla folkfester dö bort, och om de skall fortleva, måste de anpassas efter den nya tidens betingelser. Midsommarafton är det inte mycket med och inseglet därpå sattes med att midsommardagen gjordes rörlig. Valborgsafton går samma väg, det är väl mest småpojkar som roa sig med att tända eldar, för en gångs skull utan att riskera stryk. Förste maj var mer än halvdöd, när socialisterna tog hand om den, rätt naturligt, ty det är den enda festdag som icke har kyrkligt ursprung och alltid haft en social prägel. Men nu sedan den gjorts till officiell helgdag, kan man befara att dekadansen börjar på nytt. En fridag på våren, särskilt om det är vackert väder, kan man ha roligare än gå i procession och höra på tal och gamla ramsor. Det enda som eljes en tid levde kvar av första maj var restaurangernas vårmiddagar. Bland annat hade de ett stort fel, de saknade fast matsedel, även om vårsoppa och rökt lax med spenat brukade serveras.

Märkligt nog är ingenting så konservativt som helgdagarnas matvanor. Ägg serveras överallt vid påsken. Varför vi äter ärter och fläsk om torsdagarna, har varken Lithberg eller Bilfinger lyckats övertygande utreda. Personligen är jag mest benägen att hålla före att det beror därpå, att under medeltiden torsdagen var, bortsett från söndagen, den enda dag i veckan, då enligt den stränga observansen kött diet var tillåten. Mårtens afton har gåsätandet att tacka för sin existens, ingen tänker på St Martin av Tours eller Martin Luther. Vi vet att julaftonens lutfisk och risgröt är fastemat, ärvd från den katolska tiden. Är man riktigt ortodox äter man det alla helgdagsaftnar. Ett sådant arv är också fastlagsbullarna. Här måste jag inlägga en protest, jag äter inte fastlagsbullar före bullamåndag, om de också utbjudas i alla butiker strax efter nyår. Jag är säsongätare, som professor Bendz sade, när han blev bjuden på jordgubbar i maj. Jag har visst hört att man i Stockholm brukade äta ristad laxrygg långfredagen. Det är också fastemat, fast särskilt fin, men det var väl medan laxen ännu var överkomlig i pris. Nya matvanor kan också uppstå, därpå finns ett lustigt exempel. Vårfrudagen heter här i Skåne froedan, uppåt landet vafferdagen. Detta namn har man

förväxlat med våffeldagen och börjat äta våfflor den dagen. Våfflor är gott, men jag skulle gärna vilja veta, när och hur våffelätandet på vårfrudagen uppkommit. Den enda notis jag sett hänför sig till en annan vårfrudag, den 15 augusti, jungfru Marias himmelfärdsdag. Esaias Tegnér d. y. skriver 1880, att denna dag firas i vissa trakter med ett våffelkalas.³

De kyrkligt intresserade tycker nog att jag varit föga uppbygglig, och vetenskapens målsmän att jag varit något lättfärdig, men någon gång kan man väl få se på folkets liv i dess vardaglighet, brokighet och förmåga att röra ihop det högsta och lägsta, till och med med sidoblickar åt det burleska.

³ E. Tegnér, *Ur språkens värld*, II, sid. 341.

Marta Hoffmann, Oslo:

PROBLEMER OMKRING FLAMSK- VEVINGEN I NORDEN

Ved "flamskveving" eller gobelinveving forstås en bestemt teknikk som brukes ved veving av figurer. Teknikken er gammel. Den er bl. a. kjent fra sen-antikke vevnader. Redskapet kan være meget enkelt, og i prinsippet er det ikke forandret gjennom tidene. Bortsett fra en vevstoltype som har vært brukt av enkelte store profesjonelle atelierer og som ikke interesserer oss her, har det vært en opprettstående rammelignende vevstol med bom nede, som man satt og arbeidet ved. Jeg skal ikke gå videre inn på tekniske detaljer, som er uten betydning for det vi skal snakke om her.

Flamskvevingen i Norden er full av problemer, av håndverks-historisk, kunsthistorisk — stilhistorisk og teknisk art. Og siden flamskveving fra håndverk er gått over i folkekunsten, byr denne vevnadstypen også på problemer av etnologisk art. Jeg skal her bare berøre noen få spørsmål som jeg er kommet inn på ved studiet av en gruppe norske vevstoler av flamskvevtype.

Som Helge Sjøgaard har nevnt i sin innledning til diskusjonen om håndverket, som vi skal ha i morgen, er flamskvevingen etter all sannsynlighet innført til de nordiske land i renessansen gjennom innvandrede håndverkere. Fra norsk side har det riktignok vært hevdet at flamskveving har vært etablert i Norge alt i 1100-årene, og har holdt seg der gjennom hele middelalderen, for så å si å våkne av dvale i renessansen. Men denne teorien, som det vil føre for langt å imøtegå her, er det etter min mening svært få holdepunkter for; og den har heller ikke i Norge mange tilhengere. Jeg kommer nærmere inn på dette i et arbeide som blir trykt med det første.

Betegnelsen "flamsk", som ble brukt i alle de nordiske land i 15- og 1600-årene sier noe om hvor vi først fikk denne kunsten fra. Det ser ut til å være riktig å betrakte Norden som en enhet når det gjelder flamskvevingens innføring og opprinnelse. Foreløpig foreligger det riktignok ikke større undersøkelser over flamskveving i

Norden, bortsett fra Norge, annet enn for visse sektorers vedkommende. Når det gjelder Sverige har John Böttiger behandlet hoffets atelierer, og vevnader, og fra dansk side er det publisert et par mindre arbeider. Bakgrunnen for den mere borgerlige og folkelige vevningen som Ernst Fischer har skrevet om, og nu arbeider videre med, vet en lite om.

Best kjent og dokumentert er selvfølgelig den veving som foregikk i de kongelige verksteder. I Sverige innkaller Gustav Vasa flamske vevere i 1540-årene, og det veves etter den tid ved flere av de kongelige slottene. Böttiger forteller om opplæring av svenske vevere, som til dels blir sendt til Antwerpen for å utdanne seg videre. Etter hans oppfatning har det ikke vært vevet flamsk i Sverige før.

På lignende måte får vi hos Burman Becker og Georg Garde vite noe om kongelige veverier i Danmark, med innkalte nederlandske vevere.

Når det gjelder disse verkstedene kan en sikkert regne med at alt har gått laugsmessig for seg, selv om det etter all sannsynlighet ikke fantes flamskveverlaug hverken i Sverige eller Danmark. Kontakten med hjemlandet var så sterk, og de innkalte veverne kom fra så store verksteder at noe annet ikke godt kan tenkes. Når en i regnskapene finner at vevernes hustruer også vevet, er det helt i overensstemmelse med hva som var skikk og bruk f. eks. i Bruxelles på den tiden.

Men det ser ut til å ha vært en mere borgerlig flamskveving i sving i Norden allerede før disse hoffverkstedene var etablert. Den eldste opplysning om flamskveving i Norden er knyttet til en kvinne i Malmö, Adelheid Koch. Om henne forteller to kronikører, Henrik Smidt som selv var Malmöbo, født like før 1500, og Mogens Madsen, som ble biskop i Lund, født 1527, at hun i 1522 første gang innførte kunsten å veve "aulea Flandrorum ritu" i Danmark.

Det interessante i denne forbindelse er ikke bare at disse to menn, den ene samtidig, den andre litt yngre enn Adelheid, begge skåninger, har trodd at hun var den første, hva hun vel kanskje kan ha vært, men også at ingen av dem reagerte på at hun var kvinne.

Kvinnens stilling i håndverket er et kapittel for seg. Helge Søggaard har selvfølgelig rett i at man skal være forsiktig med å snakke om håndverket generelt, fordi det er så mange variasjoner i bestemmelsene for ulike håndverksgrener til forskjellig tid og sted. Hvert fag

må studeres lokalt for seg. Likevel er det vel ikke for meget sagt at kvinnen har vært som hår i maten i håndverket.

Fordi kvinnens stilling har svinget så sterkt, og de bevarte dokumentene er så få, er det meget vanskelig å få noen oversikt over den. Men jeg tror det må være riktig å si at kvinner, iallfall for Norges vedkommende, og antagelig for Nordens, i den tiden det her gjelder ikke kunne være medlemmer av noe laug, og ikke ha borgerskap. Enker sto i en særstilling; de kunne drive verkstedet videre med en mestersvenn.

Som underordnet arbeidskraft har kvinner alltid vært å finne i håndverket, ikke minst i tekstilarbeidet. Men de mange sakene vi kjenner mot kvinner som forsøkte seg som selvstendige håndverkere, viser at de ikke uten videre avfant seg med den plass de fikk tildelt.

I Nederland kunne altså hustruer og døtre delta i flamskveving i mannens verksted et så sentralt sted som Bruxelles; men de kunne ikke bli svenner, og som enker kunne de ikke ha lærlinger. Det må altså ha vært en del kvinner som hos sin far eller sin mann hadde lært flamskveving. Kanskje noen av de veverskene vi finner i Norden kommer fra denne gruppen?

Ernst Fischer har publisert utdrag fra skifter og rettsprotokoller fra Malmö der flamskveversker er nevnt. I 1598 er det nevnt en Gertrud Hollender f. eks. Men det har tydeligvis også arbeidet mannlige flamskvevere her, uten at man kjenner til at det har vært noen strid eller konkurranseforhold mellom dem og de vevende kvinner.

Den eneste profesjonelle flamskvever som er kjent i Norge er en kvinne, Johanne Flamske veverske, som blir brent som heks i Bergen i 1594. Vi vet ikke noe om hennes opprinnelse eller utdanning. Hun må ha drevet sitt håndverk helt åpenlyst, uten å bli forstyrret av myndighetene eller av mannlige håndverkere. Hadde det vært ordnede forhold for dette fagets vedkommende, ville hun neppe ha hatt lov til å holde lærepiker, slik vi kan se av dokumentene at hun gjorde.

Så sent som midt i 1600-årene er det fremdeles selvstendig vevende flamskveversker i Norden. Anna Stryks i Visby på Gotland vever i 1651 flamske tapeter til guvernøren Gustaf Banér i Stockholm. Det er tydelig at Anna er den ansvarlige vever, og det ser ikke ut til at hun var gift med en mann av samme yrke.

Om det er noen sammenheng mellom noen av de kongelige tapetveverne eller deres medhjelpere — og en vever som Anna Stryks

eller en annen Anna, som vevet flamsk på Julita gård i 1601, og fikk betaling for det — vet jeg ikke.

Også fra København kjenner vi en kvinnelig vever som må ha hatt betydelige bestillinger. I 1601 får Christen Hammers enke kartonger til tapeter fra kongens tapetmaker; hun må vel sannsynligvis være enke etter en vever og må ha hatt et ganske stort og blomstrende verksted.

Det lille vi vet — og som jeg har nevnt eksempler på — tyder avgjort på at vi ikke har hatt laug for flamskvevere i Norden. Heller ikke ser det ut til at de håndverkere som vi finner under betegnelsen "vever" har vevet flamsk ved siden av dreiels- og lerretsveving. Ernst Fischer har pekt på at det var lignende forhold i tyske byer ved Nordsjø- og Østersjøkysten utover i 1600-årene, og at flamskvevingen ikke ble drevet i store atelierer men "mer eller mindre hemslöjdsaktigt av yrkeskunniga väverskor, som även hade anställda medarbetare". Det er tydeligvis ikke bare her oppe i periferien forholdene har vært litt ekstraordinære i dette faget.

Når vi vet så lite om flamskvevingen i Norden, henger det nettopp sammen med at den ikke var organisert som håndverksfag. De som drev den er ikke behørig innført i offentlige protokoller; det er typisk at vi bare finner dem i rettslige dokumenter når de forbrøt seg mot loven.

Det kan ikke være noen tilfeldighet at det først og fremst er kvinner vi har truffet på. Utenfor hoffmiljøet må flamskveving i Norden først og fremst ha vært øvet av kvinner.

En videre undersøkelse av den yrkesmessige flamskvevingen i de nordiske land, og dens tilknytning til kontinentale forhold, ville være av stor felles interesse. Hver eneste ny faktisk opplysning vil hilses med glede i de andre nordiske land.

De bevarte vevnadene viser at det ved siden av Flandern er Nord-Tyskland som i første rekke har betydd noe for flamskvevingen i Norden. Flere av de tidligere bevarte teppene kan vanskelig eller ikke i det hele tatt skjelves fra provinsielle nordtyske vevnader, enten de nå fins i Sverige, Danmark eller Norge. Disse teppene er utpregete profesjonelle håndverksarbeider, fra provinsielle verksteder.

Vevnadene viser at redskapet har vært det samme i alle disse landene, hva en måtte vente. Det er ikke bevart vevstoler fra 15—1600-årene noe sted i Europa, så vidt jeg vet, men det fins et par sene ettlinger her fra Skåne og på Vestlandet i Norge, etter hva jeg tror å kunne vise. Av større interesse i denne forbindelse er at det fins en

del jernkammer som ble brukt til å slå fast veft eller innslagstråd med. De er kjent fra Finnland, Norge og Sverige, og det eldste datterte eksemplaret stammer fra 1631, det yngste fra 1830; og likheten mellom dem alle er så vidt stor at de sikkert har samme opprinnelse. Redskapet kaltes i Bläntarp sn. i 1870 for "vävhand", og i Gudbrandsdalen i 1700-årene "jernhånd til vev". Fra kontinentet kjenner jeg bare to slike kammer, fra et lite museum i Frankrike; den ene er datert 1690-årene. De er utformet ganske forskjellig fra de nordiske.

I Norge kjenner jeg 13 slike kammer, de fleste kommet inn fra Gudbrandsdalen. De eldste kammene er meget fint utført, etter all sannsynlighet er de importert. En av dem har initialene AHS, hvor S muligens kan stå for sønn. Flere senere initialer ender på D, datter. Navneskikken ser altså ut til å være nordisk.

Etter at flamskveving var innført i Norden, ble det ikke bare drevet yrkesmessig. Fra Bergens rettsprotokoller kjenner vi en prestedatter som vevet flamsk i 1580-årene, og flere arkivaliske kilder fra 16- og 1700-årene forteller om flamskveving hos prestekoner og velstående borgerhustruer. Fra Sverige vet en at dronningen, Kristina av Holsten vevet flamsk på "gull-vevstol".

Högreståndsvevingen har etterlatt seg spor i benkedyner og andre mindre vevnader, selv om det jo er i de færreste tilfellene en kan identifisere dem med noen sikkerhet. Her i Sverige er det fra et forholdsvis sent tidspunkt, fra 1700-tallet, kjent en hel gruppe prestegårdsvevnader fra Småland, knyttet til en bestemt slekt.

Vi skal gå lett henover denne gruppen av flamskvevere og se på en tredje gruppe, de folkelige veverne. Her snakker jeg bare om Norge, jeg kjenner ikke forholdene i de andre nordiske land.

Her støter vi straks på en vanskelighet. Hva mener en egentlig med folkelige flamskvevere? Det er faktisk ikke så lett å si, all den stund vi ikke vet med sikkerhet hvilke lag av befolkningen det er som har vevet de tepper, puter og benkedynetrekkene som vi kaller folkelige.

Det er selve produktene som bestemmer betegnelsen i folkelig. Thor Kielland kaller dem "bøndernes vevnader", og regner med at de er vevet av hva han kaller "profesjonelt arbeidende bondekvinne". Med det mener han antagelig det samme som Robert Kloster kaller bygdehandverker, en som driver et slags håndverk som bisyssel ved siden av arbeidet på en gård.

I Norge er det bevart store mengder av flamskvevnader som er

karakterisert ved trekk som kjennetegner folkekunsten: de er ikke i pakt med den tekniske standard i tidens håndverksmessige vevning, tegningen er sterkt forenklet, det er tydelig stilblanding, bokstaver og ord er ofte misforstått. Koloristisk avviker de også tydelig fra håndverkskunsten. Veverne må ha lært noe, på annen og tredje hånd fra et verksted, kanskje enda fjernere; men de har ikke kontakt med et samtidig bymessig håndverksmiljø.

Men om disse landlige verkstedene har vært å finne på bondegårder, og om veverkene kommer fra bondestanden, er vel ikke så sikkert. Det kan kanskje ha vært forskjellig, det dreier seg jo sannsynligvis om flere generasjoner av veverker. Vi kjenner faktisk ikke navnet på en eneste profesjonell landsens vever eller veverke, annet enn i en meget usikker muntlig tradisjon.

Her i Skåne har det vært folkelig landlig flamskveving, og når de undersøkelserne som nå er i gang blir avsluttet, er det etter hva jeg forstår grunn til å tro at en i dette området virkelig får dokumentert hvem det er som har vevet. Kanskje en her også kan få vite noe konkret om formidlingen fra byhåndverk til andre grupper av veverker; det ville være av største interesse også for studiet av folkekunst i sin alminnelighet.

Det bevarte norske flamskvevmaterialet har lenge vært bedre kjent og publisert enn noen annen folkelig vevnadsgruppe. Alt i 1880-årene kom de første fargeplansjene. For kort tid siden avsluttet Thor Kielland sitt 3-binds rikt illustrerte verk, og i de mellomliggende årene har det også vært skrevet atskillig om de norske billedteppene. Det er forøvrig ikke bare de såkalte folkelige teppene som har vært avbildet og publisert fra norsk side, men også de tidlige teppene av provinsiell kontinental type; og jeg mistenker at altfor mange vevnader av dette slaget etter hvert har fått etiketten "norsk" på seg, fordi de teppene som befant seg i Norge meget tidlig var kjent i litteraturen, mens provinsiell flamskveving ellers er lite undersøkt den dag i dag.

Men tilbake til den folkelige flamskvevingen. Denne sene utløper av flamskvevingen kan ha artet seg meget forskjellig i de nordiske land, nettopp fordi rent lokale forhold har vært med på å utforme den. Ernst Fischer har for den skånske vevningens vedkommende tenkt seg at veverne flyttet ut på bygdene da flamskvevingen ble umoderne i byene, og at det helt ut i 1700-årene fantes profesjonelle flamskvevere med en slags håndverksutdannelse på landet. Til dels mener man at de har vært omreisende.

Når det gjelder Norge vet vi — til tross for nesten 70 års studium av billedteppene — ingen ting sikkert om formidlingen av flamskvevingen og dens redskap til folkelig miljø. Det fins initialer på en del vevnader som er oppfattet som veversignaturer, men de er ikke identifisert. Blant de norske teppene fins det relativt få motiver og variasjoner, slik at det alltid har vært regnet med at flamskvevingen var ganske konsentrert hos noen få ”profesjonelle” veversker.

Men likesom forholdet var i bymiljø, der det ved siden av profesjonelle håndverkere var vevende amatører, må det på landet ha vært bondekoner som vevet flamsk til eget bruk. Ved gjennomgåelse av en del skifter fra Gudbrandsdalen — bouppteckningar — har jeg funnet redskap til flamskveving, vevstol og vevkammer, midt i 1700-årene på den rikeste gården i nordre Gudbrandsdalen og på en annen bondegård av mer alminnelig velstand i samme bygd. På en tredje gård, meget rik den også, fremdeles i samme bygd, er det nettopp funnet en vevkam, antagelig fra 1700-årene. Det er ikke trolig at det på disse gårdene ble vevet for betaling.

Fra 1707 er det registrert vevkammer i et skifte etter en meget rik prestekone i nordre Gudbrandsdalen, og det ligger nær å tro at nettopp slike kondisjonerte kretser har virket som formidlere overfor velstående bondekoner, når det gjelder flamskveving. Det fins mange paralleller nettopp når det gjelder tekstilarbeide. Kanskje også noen av de ”profesjonelle” veverskene kan ha lært flamskveving i prestegården, skjønt det vel er like sannsynlig at de har lært av andre profesjonelle vevere som var bosatt på landet. De fine elegante vevkammene fra 1600-tallet, som er havnet i Gudbrandsdalen, og er blitt forsynt med nye klossete initialer, kan tyde på at det går en mere direkte veg fra virkelige byhåndverkere til de folkelige veverskene i Gudbrandsdalen.

Men hvorfor ser det ut til at Gudbrandsdalen har vært et sentrum for flamskveving? Det er jo ganske gåtefullt. Det har vært frem satt flere forslag til løsning av spørsmålet, uten at en egentlig er kommet noe nærmere.

Når er storparten av de folkelige vevnadene i Gudbrandsdalen fremstilt? Redskap og garn til flamskveving opptrådte først i midten av 1700-årene i de rikeste skiftene, mens en god del tepper er datert over 100 år tidligere ved innvevde årstall.

For en del teppers vedkommende har det vært alminnelig antatt at årstallet sammen med hele motivet var vevet direkte av etter et eldre teppe, og at årstallet altså ikke anga veveåret. Men denne an-

tagelse har ikke ført til at dateringsspørsmålet har vært tatt opp i hele sin bredde. Roar Hauglid har nylig tatt opp til diskusjon spørsmålet om det i det hele tatt har vært vevet flamsk i Gudbrandsdalen tidlig i 1600-årene, om ikke de eldste bevarte teppene er kommet dit second-hand, etter at de var blitt umoderne i andre sosiale kretser. For å få et noenlunde sikkert dateringsgrunnlag tror jeg en bør gjennomgå kritisk alle daterte vevnader, tepper og puter, og ved hjelp av personallhistorie forsøke å identifisere initialene og navnene, i noen av dem iallfall.

De norske flamskvevnadene har hittil vært behandlet utelukkende etter kunsthistorisk synspunkt og metode. Det er ikke nødvendig overfor denne forsamling å understreke at det er utilstrekkelig når det gjelder et folkelig materiale. Her kommer det til andre faktorer enn de som kan bestemmes med stilhistoriske kriterier, og det kreves bl. a. innsikt i lokal tradisjon, skikk og bruk, for å kunne forstå de spesielle eiendommelighetene ved dette materialet.

Hvis en sammenligner en enkelt detalj, som formatet i de norske og de skånske vevnadene, er det påfallende at det i Norge fins en mengde tepper av et format opp til $2,20 \times 1,50$, mens det her nede ikke ser ut til å finnes ett eneste teppe i flamskvev fra eldre tid, bare trekk til hynder og benkedyner.

De norske teppene har hittil vært oppfattet som tapisserier, veggtepper. I skiftene i 16- og 1700-årene kalles de sengetepper eller åklær; men Thor Kielland går likevel så langt som til å benekte at tepper med figurmotiver har vært laget og brukt som sengetepper. Nå kjenner man jo til at det på slott og i høyerestandsmiljø i renessansen ble brukt flamskvevnader, snart på sengen og snart på veggen, alt etter behovet. Det skulle ikke være noen urimelig tanke at andre befolkningslag gjorde det samme. Men om dette var skikk hos norske bønder midt i 1600-årene og senere, vet vi ingen ting. Eilert Sundt har sett et flamskvevet teppe på veggen i høysetet på en gård i Gudbrandsdalen i et bryllup omkring 1860. Den eldste kilde vi har om opphengning av et flamsk teppe på veggen, er fra et skifte fra Gudbrandsdalen fra 1722, der det står "et flamsk klæde til at sette paa Veggen i Høysædet".

Men hvorledes var skikken hos bøndene i Gudbrandsdalen når det gjaldt tekstil utsmykning av husene i det hele tatt i 15- og 1600-årene? Det er dessverre aldri virkelig undersøkt, hverken for Gudbrandsdalen eller noe annet distrikt i Norge. Man har gjerne kombinert sagaenes utsagn om tjelding med løsrevne opplysninger fra sen

tid fra forskjellige kanter av landet, med den følge at en har fått et slags fellesnevner, som etter min mening må gi et galt bilde av forholdene. Nå skal jeg vokte meg for å uttale meg for sikkert, all den stund det mangler høyst nødvendige undersøkelser; men for det første skal man — som Roar Hauglid sterkt har betonet — være forsiktig med å applisere sagaenes og middelalderkildenes utsagn, for andre sosiale lags vedkommende, på bondeforhold. Dernest må man undersøke hvordan renessansens innredningsskjema, med skorstein, vinduer og høye skap som delte opp veggene, virket på en eventuell eldre tekstil utsmykning, på forskjellige steder i landet.

Det er ting som tyder på at enkelte særlig velstående bønder, likesom folk innenfor høyere stender, i 1600-årene — kanskje alt i senere del av middelalderen — har pyntet stuen med et langt smalt teppe, en bonad (15 alen er nevnt i et gudbrandsdalsskifte), som utelukkende var bestemt til å pryde veggene. Slike tepper er nevnt i et par 1600-talls kilder; ett sted eier gården en part i en husbonad, og denne parten er verd 3 Rdl.

Robert Kloster har vist at det på Vestlandet er rester av en skikk med å etterligne lange vevede bonader i maling på veggene. Slike lange vevnader hører hjemme i stuer uten vinduer; og det er også i slike såkalte røykstuer, hvor renessansen ikke har satt sitt preg, at de malte, billige etterligningene er funnet.

Lange vevede bonader kan åpenbart ikke ha vært vanlige hos norske bønder, og der hvor de fins, er det ingen grunn til å tro at de har vært flamskvevnader. Det er andre vevnadstyper i dette formatet som har gammel tradisjon i Norden. En kan tenke på snärj-vevnadene fra Oseberg, Skog og Överhogdal, og på de tidlige dobbeltvevnadene. Det ligger nær å tro at iallfall noen av de bonadene som er nevnt i 1600-årene kan ha vært dobbeltvevnader. Det er bevart flere fragmenter av slike forholdsvis smale bonader i dobbeltvev. En i Nordiska Museet, fra Trøndelag, er i sin nuværende tilstand ca. 4 1/2 m. lang.

Så sent som i 2. halvdel av 1600-tallet kan en altså i skiftene en sjelden gang treffe på en av de lange bonadene. Samtidig er der flamske sengeklær. Så må man spørre: Når har man forlatt skikken med å tjelde med de lange bonadene — der hvor man brukte slike — og gått over til å henge opp flamske tepper i høydeformat?

Alle som har arbeidet med de flamske teppene har tenkt seg at forutsetningen for deres bruk er en stue med peis og vinduer. Men har man umiddelbart gått i gang med å bruke sengetepper på

veggene når man fikk stue med peis? Og skulle det være under innflytelse av "högrestånds"-skikk?

Det er vel ikke så sikkert. Ved nærmere ettersyn viser det seg at vi ikke har en eneste kilde som forteller om opphengning av flamske tepper langs veggene hos bønder. Så vel skiftet fra 1722 som Eilert Sundts beretning fra 1860-årene forteller om ett eneste opphengt teppe, nemlig i høysetet mellom framskapet og hjørneskapet i renessansens stue. Vi vet ikke noe sikkert om særlig fremhevelse av høysetet med opphengning av tekstiler eldre enn skiftet fra 1722. Derimot kjenner vi fra skifter på Østlandet, Romerike f. eks., utsmykning av høysetet med en malt tavle (i 1600-årene), og fra følgende århundre er det bevart slike tavler med figurmotiver. Kan det kanskje tenkes at de flamskvevete høysetesteppeene med figurmotiver hører til samme mote som høysetestavlene? Har folk kanskje begynt med å henge opp i høysetet et gammelt sengeteppe med bilder på, istedenfor en malt tavle, og har så moten bredt seg, og gamle flamskvevete tepper blitt kopiert og ettervevet i Gudbrandsdalen? Kan denne nye bruken av flamskvevete sengetepper være forklaringen på at det er bevart ettervevete tepper nettopp fra dette området? Det er verd å merke seg at opphengning av flamske tepper i høysetet ikke er kjent fra det andre distinkte flamskvev-området i Norge, Vestlandet, der også Thor Kielland regner med at de bevarte teppene er sengetepper.

Jeg kan ikke svare på disse spørsmålene; det kreves nye omfattende undersøkelser, først og fremst av den tekstile utsmykning i bondestuen, den som Sverige er så lykkelig å ha i gang. — Men jeg mener slike synspunkter må gjøres gjeldende på et materiale av denne art, og den utviklingen jeg har skissert her, kan kanskje være en brukbar arbeidshypotese.

Selv om disse siste problemene innenfor flamskvevingen i utpreget grad er lokale norske problemer, har jeg ment at de kanskje likevel kunne ha krav på en videre interesse, fordi de er typiske for de problemer en etnolog møter. De oppstår der hvor impulser fra et europeisk håndverk møter lokal tradisjon, i et miljø der håndverkets utøvere ikke er faglærte, men det vi hos oss kaller bygdehåndverkere, og der behovet hos kundene er et helt annet enn i det sentrum der moten kom fra.

DEN FYRSIDIGA GÅRDEN

Diskussionsinledare (i förväg utsänt manuskript¹):

Sigurd Erixon, Stockholm 22

Vidtalade diskussionsdeltagare:

Svend Jespersen †, Köpenhamn 53

Toivo Vuorela, Helsingfors 69

Rigmor Frimannslund, Oslo 77

Albert Eskeröd, Stockholm 86

Fri diskussion:

Ingemar Ingers, Lund 95

Bengt-Arne Person, Lund 95

Albert Sandklef, Varberg 98

Sigurd Erixon, Stockholm:

Det tillstånd, i vilket man nu möter de svenska gårdsanläggningarna i nyare tid: på kartorna efter genomförandet av skiftena, d. v. s. efter storskiftet fr. o. m. 1757, enskiftet fr. o. m. 1803 och laga skiftet fr. o. m. 1827, eller ute i fältet efter mångfaldiga hemmansklyvningar, gårdsutflyttningar, tomtregleringar, sämjebyten, nygrupperingar och utvidgningar och nybyggen, kan betecknas som ett mycket splittrat. Den som önskar en mera ingående kännedom om gårds- och byskicket före dessa avgörande förändringar måste kombinera fältiakttagelser med traditions- och arkivforskningar. På sådan grundval kan man ibland rekonstruera äldre tillstånd och i lyckliga fall även fastställa vilka förändringar som gjorts och när detta

¹ Återges här med vissa förändringar och tillägg. Även är diskussionsinledarens slutreplik inarbetad i framställningen. (Utgivarens anmärkning).

skedde. År 1915 blev det i Sverige möjligt att på allvar taga itu med ett sådant etnologiskt studium av gårdsbebyggelsen. Det kombinerades med de by- och husforskningar, som kort förut igångsatts i olika delar av landet. År 1922 försökte jag på grund härav göra en första sammanfattande översikt och typindelning och framlade i samband därmed också en utbredningskarta (Rig 1922). En värdefull hjälp hade jag därvid av en publicerad historisk undersökning av gårdarnas utveckling på Skultuna bruks område i Västmanland. Sedan har det material, som i början av 1920-talet stod mig till förfogande, på många sätt kompletterats och åtskilliga forskare ha också bidragit med lokala djupundersökningar. Jag lade i min översiktsartikel 1922 huvudvikten på beskrivning av de gårdstyper, som existerade under 1800-talet före laga skiftet och byggde min utbredningskarta därpå. De hypoteser jag framställde rörande det utvecklingshistoriska sammanhanget och förklaringen av typerna, stödde jag med historiskt och arkeologiskt material samt med jämförelser med motsvarande företeelser ute i Europa. En viss vägledning gävo också en del äldre fäbodrar, som jag redan 1915 började undersöka. Dessa ha ibland bevarat ålderdomligare planer än byarna själva.

I min redogörelse för typbeståndet anförde jag följande:

I Norrland och Dalarna befinnas husen på bondgårdarna i allmänhet ha varit koncentrerade till en enkel fyrkantsgrupp omkring en gräsbevuxen gårdsplan, vilken ofta, men inte alltid, varit kringbyggd och haft en viss dragning åt kvadratisk form. Gårdsrummet har någon gång utnyttjats till slätter. Ofta saknades avbalkningar i hörnen och fyrkantsgruppen kunde då ligga öppen mot den kringliggande slättertomten, där man också gärna brukade förlägga vissa till gården hörande ekonomihus, såsom förrådsbodrar (vanligen stolpbodrar eller härbren), lador m. m. Det var relativt vanligt, att ordentligt instänga gårdsrummet antingen med balkar i hörnen eller med stängselstycken omedelbart utanför. Tillsammans med byggnaderna gjorde då stängslet hustunet slutet. I fullt utbildad gestalt brukade fyrkanten också omfatta fähuset. Till detta fördes boskapen på en fägata, vidgad till en fälla framför ingången på utsidan eller mynnande trattlikt in i portlidret mellan fähuset och den gentemot detta placerade foderladan. Detta port- och fälider har ibland benämnts "tä", vilket ord dock oftare begagnats om den utanför liggande fällan eller fägatan. I rikare utbildade gårdar förlade man gärna en del smärre djurhus och foderlador i anslutning till fällan, som på detta sätt kunde te sig som en yttre fägård i miniatyr. Man strävade efter

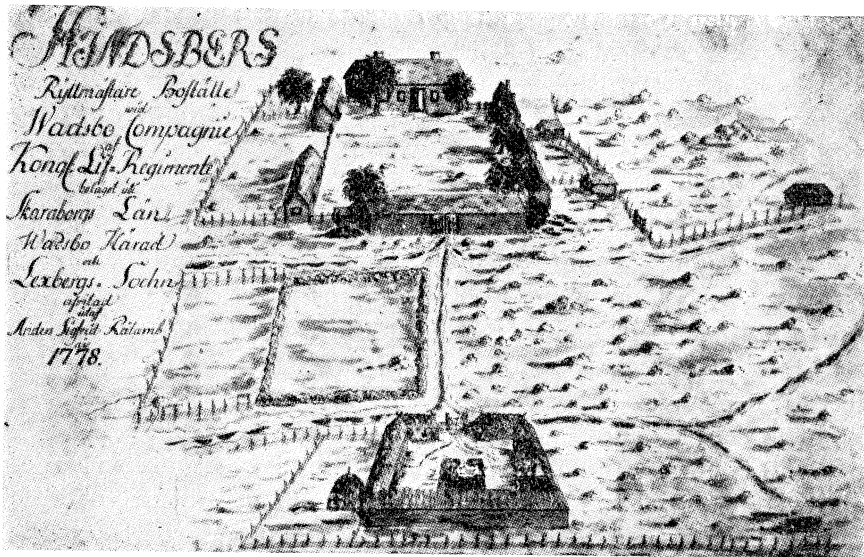
att ge själva gårdsrummet mangårdskaraktär och avgränsade det därför gärna mot fälidret med en grind. Utåt mot fägatan avstängdes det ännu mera fullständigt med en port. Om kreatur av en eller annan anledning, emot det föredömliga, tilläts passera gårdsplanen förändrade detta icke grundmönstret. Inte heller hade man något emot att stallet ingick i gårdsfyrkanten, ja, inte ens att det direkt sammanhängde med boningshuset såsom var vanligt i Ovansiljan. Av detta slag är den gårdstyp, som jag benämnt *den nordsvenska*. Den har varit karakteristisk för Norrland, större delen av Dalarna samt norra Värmland men befanns också ha slagit igenom i hela Tröndelagen i Norge och i betydande delar av Finland, särskilt i nord-väst. Den saknas inte heller alldeles söder om detta kärnområde utan har i Uppland och Västmanland före 1800-talet t. o. m. i någon mån gjort sig gällande ända nere vid Mälaren. På 1700-talet hade c:a 10 procent av de gårdar, som vi närmare känna i Skultuna i Västmanland, denna anläggningstyp. Mestadels synes det härvidlag rört sig om mindre gårdar. Som vi skola se i det följande existerade här också övergångs- och blandningsformer till de tvådelade typer, som för övrigt dominerade i Mälardalens län. Av helt annat slag var den i enkel fyrkant formerade och vanligen kringbyggda anläggningstyp, som var karakteristisk för sydvästra Sverige och som brukar benämnas *den sydsvenska* eller *den skånsk-danska gården*. Dess kärnområde utgöres av Skåne, Halland, södra Bohuslän och västligaste Blekinge, men den var tidigare utbredd i yttre kustområdet i Blekinge ända fram till Lyckeby och Torhamsudden och visar sig även i någon mån ha kunnat påverka bygder på nordsidan om den gamla svensk-danska riksgränsen, nämligen i sydvästra delarna av Sunnerbo härad i Småland och av Marks härad i Västergötland. Till de utmärkande dragen hos denna gårdstyp hör sammankopplingen av man- och fägård, att dyngstaden i typiska fall haft sin plats på gårdsrummet samt att djurhus av olika slag ingått i sidolängorna och haft sina dörröppningar till gården. Den nordsvenska vanan att införa nötboskapen genom fälidret med öppning utåt ha här haft sporadiska motsvarigheter, varvid en ytterdörr på fähusets baksida på en del ställen tjänstgjorde som dylikt intag, men detta har varit mera sällan. I vissa gränstrakter finner man någon gång en antydning till avgränsning av boningshuset från gården för att hindra kreaturen att nå direkt in på detsamma. I gränstrakterna mellan Halland och Småland har på grund av påverkan från småländska sidan en starkare betoning av boningslängans yttersida gjort sig gällande och den antydning till träd-

gård, som vanligen fanns, ombildades i samband därmed till ett slags utåtriktad mangård med en mindre trädgårdsplantering. Annars har gränsen hållit sig tämligen skarp mellan de sydsvenska gårdarnas område och de delade gårdarnas i Småland—Västergötland. Liksom den nordsvenska gårdstypen visar den sydsvenska en viss dragning till kvadratisk grundplan, men oregelbundenheten är ändock oftast stor. Ibland har någon sida förblivit obebyggd, men ändå vanligen instängd med hjälp av stängsel. Annars har sammanbyggnaden i längor med ordentligt sammankopplade tak i hörnen här varit långt mera framträdande än norrut. Byggnadsmaterialet har åtminstone på de större slättbygderna tidigare mestadels varit ek och bok och konstruktionerna skiftesverk och korsvirke. Detta innebar en viktig besparing av byggnadsvirke och utgjorde en medverkande faktor i utbildningen av denna koncentrerade anläggningsform. Det markområde, som på sydsvenskt område räknats till gårdstomten i vidare bemärkelse har i allmänhet varit mindre omfattande än i Nord-sverige, detta åtminstone på slättbygderna. En liten kåltäppa och någon liten beteshage har det dock alltid funnits, den senare i Sydsåne ofta eliminerad av bygatan eller någon uthage. Allt detta representerar facer i den koncentrationsprocedur, som präglade den skånskdanska bebyggelsen. Som redan antytts har denna typ även varit karakteristisk för Danmark. Den har dessutom påtagliga motsvarigheter i Mellaneuropa alltifrån Memel till nedre Rhen, och sträcker sig där söder om de lågsaxiska och frisisk-nederländska hustyperna över stora delar av Tyskland.

Det centrala mellanområdet i Svea- och Götaland söder om de nordsvenska och nordost om de sydsvenska gårdstypernas gebit har genomfört samexistensen med boskapen på ett helt annat sätt, och har skilt nötkreaturen och den smärre fänaden från människobostaden. Detta har skett genom att förlägga fähuset på större avstånd från bostadstomten eller att åtminstone avspärra djuren därifrån med stängsel. Detta innebär ett delat gårdssystem och har förverkligats på tre olika sätt.

Den mest radikala uppdelningen innebar, att bygga man- och fågården var för sig som två särskilda hustun och på så pass stort avstånd från varandra som sensibiliteten och traditionella praktiska skäl fordrade. Vi måste i denna översikt bortse från att det funnits en hel del mindre fullgångna eller mindre distinkta variationer av denna fördelningstendens och hålla oss här endast till de konsekventa och tyfasta formerna. Först och främst ha vi då det slags

delade gårdstyp, som jag kallat *den mellansvenska*. Den karakteriseras av att mangård och fägård uppförts var för sig som två fyrkantiga komplex. Sådan fördelning finnes redan under tidig medeltid ha blivit tillämpad i borganläggningar och större herrgårdar både i Skandinavien och i det övriga Europa, och har på många ställen ännu idag bibehållits. Också mindre herrgårdar och ämbetsgårdar följde detta mönster, och delvis även bondgårdarna, men nästan endast i de mellansvenska huvudbygderna, särskilt de kring Mälaren, Hjälmaren och Vättern samt öster om dem ända fram till Östersjön. När bergsmans- och storbondgårdar även annorstädes anslöto sig, skedde det som en anpassning i efterhand av utrymmes- och prestigehänsyn. I fullgången gestalt har den mellansvenska gården bestått av två slutna fyrkanter, förlagda ett stycke från och gärna i oregelbunden placering i förhållande till varandra. I de regelbundna byarna, och där man följde vissa nyare tiders arkitektoniska förebilder från och med renässansen blev placeringen däremot symmetrisk. I de inre Mälar- och Hjälmarmrådenas talrika radbyar kunde man- och fägårdarna på detta sätt komma att ligga mitt emot varandra med en gata emellan. Annars är det i isolerade lägen, som den mellansvenska dubbelgrupperingen bäst kom till sin rätt. En annan form av tvådelad gård ha vi i den typ, som jag kallat *den centralsvenska* och som i fullt utbildad gestalt är en kombination av två fyrkanter av samma slag som i den mellansvenska gården, men förlagda intill varandra på ett rektangulärt dubbeltun med en tvärgående skiljelänga (vanligen med portlider och stall och någon bod) mellan man- och fägårdsavdelningen. Det hela blev på detta sätt ofta en rektangulär fyrkant, där tvärpartiet ibland ter sig, som en tillfälligt insatt byggnadsrad. Mangårdarna ha inom denna kategori i allmänhet varit tätt inbyggda. Antagligen har så också varit fallet i en del byar i Edsbergs härad i Närke, som genom ovanligt noggrann kartläggning nu kan studeras i detalj med avseende på 1680-talet, men här ha tydligen också stängselstycken medverkat. Man får det intrycket, att denna husgruppering kan vara ett resultat av gårdstomtens rektangulära och ofta tämligen smala form. Likväl har det dock även funnits andra placeringsmöjligheter. Fägården befinner sig vanligen närmast bygatan, vilket var den allmännaste placeringen i Mellansverige ända in på 1800-talets början. Sedan synes stadsinflytande alltmer dragit mangården fram till bygatan. Ett slags bakgård utbildades i den andra tomtändan och kunde få karaktär av trädgård, ehuru även ett och annat ekonomihus placerades där. Denna dubbelgårdstyp var och förblev den normala

1. Ryttmästarebostället Hindsberg, Leksbergs socken, Västergötland. Den fyrbyggda mangården upptill och fågårdsfyrkanten nertill. Akvarell av A. S. Rålamb 1778. Göteborgs historiska museum.

ända fram till laga skiftet i de centrala bygderna kring Mälaren och Hjälmaran, nämligen i huvuddelen av Uppland (d. v. s. i väster), Västmanland, Närke samt i södra Gästrikland. I blandning med andra typer har denna också begagnats i södra Dalarna ända upp till Falutrakten, i någon mån även i södra Hälsingland och slutligen i Södermanlands västra delar och på vissa platser inom Linköpings stift. I Norge har den också varit företrädd, nämligen i Gudbrandsdalen samt i Finland i de västra delarna. Typens frändskap med den nordsvenska är påtaglig, åtminstone i fråga om mangården. Så småningom blev de centralsvenska gårdsanläggningarna dock mera öppna och glesare. Den tredje huvudformen av delad gård är den, som jag benämnt *den götiska*, detta på grund av att dess kärnområde utgjorts av Östergötland, Kalmar län och Gotland. Den har dock även spelat roll i östra Södermanland och östra Uppland. Härförutom har den, antagligen som efterträdare till äldre mera oregelbundna former, vunnit utbredning i östra Blekinge, det övriga Småland och Västergötland samt i viss utsträckning också i Svealand utom Dalarna. Även på många ämbetsgårdar och mindre herrgårdar kom typen att tillämpas.

Inre Götaland och övre Väst-sverige, d. v. s. det breda bälte, som omfattar större delen av Blekinge, västra Småland, Västergötland, norra Bohuslän, Dalsland och västra Värmland, ter sig visserligen i många avseenden som ett övergångsområde mellan de kulturella motpoler, som representeras av Mälardalen och landsträckorna utefter Kattegatt och Skagerack. På ett märkligt sätt har mellangebitet hållit sig stabilt och framstått som ett i hög grad traditionsbetonat reliktområde, till vars karakteristika höra: skiftesverkslogar med inre stödstoppar för takbärningen, det sydgötiska huset och dess enklare släkting framkammarstugan samt (före skiftet) byanläggningar av mycket ålderdomlig art, särskilt i Skaraborgs län. I övrigt har bebyggelsen i mycket stor utsträckning länge bestått av en- och tvebölen. Som man kunde vänta ha gårdsanläggningarna inom dessa områden bibehållit många ursprungliga drag. Den skånsk-danska gårdens koncentrationstendenser förmärkas icke här, även om en viss regelbundenhet i planläggningen så småningom kommit till uttryck. I allmänhet ha delade gårdsformer föredragits. En tämligen utpräglad tendens till uppradning av husen i längor och vinkelräckor har gjort sig gällande. Tyngdpunkten i detta längsystem har varit logarna, som med mycken konsekvens brukat hopkopplas med djurhusen. Annars är det kombinationen av stuga och bodar eller framkamrar, som företräder längbildningen. Mangård och fägård ha i allmänhet hållits i sär, något som redan omkring år 1600 intygas av Bureus, och detta så långt ner i sydväst som i Sunnebo härad. Att logen, som inom en del av detta område bevarar obruten tradition från järnåldern, en gång varit den utan jämförelse största byggnaden på bondgårdarna, främst verkat konserverande är icke otänkbart. Detta hindrar icke, att sådana logar även bibehållit sig på vissa ställen inom den skånsk-danska gårdens utbredningsområde (norra Halland, södra Bohuslän samt på en del platser på Fyen och Jylland) samt i kombination med götisk gårdsbildning på Öland. Man kan icke till fullo förklara denna inkonsekvens. Det hindrar emellertid icke att vi kunna konstatera, att det inre av Götaland och övre Väst-sverige måste betraktas som en reliktbetonad barriär mellan väst och öst. Detta områdes ålderdomliga byar ha nyss berörts. Här ha vi framför allt de s. k. tåbyarna i Västergötland, särskilt i Skaraborgs län, som i all sin oregelbundna gårdsyttring i allmänhet ha befunnits vara grupperade kring en, vanligen lägre liggande, merendels fuktig, samlings- och vattningsplats för boskapen, detta i viss mån på likartat sätt, som i de mera regelbundna och extrema byformer i

Nordtyskland, som brukat benämnas "Angerdorf" och "Rundling". De äro alla varianter inom den stora grupp, som nu för tiden ofta kallats platsby och som även i Skåne har åtskilliga nära besläktade varianter. Icke ens Uppland, Västmanland och Dalarna ha befunnits fria från rester av sådana byanläggningar, ehuru dessa där vanligen hunnit ombildas. Detta skedde i de östra landskapen framför allt genom mera stränga geometriska regleringar. Den gemensamma samlingsplatsen för boskapen har i Västergötland benämnts "tå", i Mälarlandskapen och Norrland "tä" eller "kya". Ordet tå kom under urnordisk tid även till finskan och har sedan bibehållits i Karelen under formen "tanhut" med betydelsen fälider — alltså knutet till portlidret på samma sätt som i bondgårdarna i inre Norrland. Det har haft urbetydelsen av "utav boskapen trampat område" och representerar en viktig traditionell förbindelselänk. Allt visar att det här rör sig om en veritabel kulturfossil. I Skåne med dess mindre ursprungliga förhållanden har samlingsområdet ofta benämnts fägata. Antagligen har väl tillvaron av en dylik samlingsplats under ett tidigare skede kunnat påverka placeringen av fähusen och kanske också i någon mån onödiggjort en särskild fägård.

Det har, som förut antytts, i Sverige varit vanligt att anordna en liten sommarhage omedelbart intill hustunet, ibland medräknad, ibland icke, till gårdstomten. I denna hage kunde man tillfälligtvis släppa in boskap, som behövde särskild tillsyn, däribland gärna ungdjur. Benämningen på densamma har här och där, inom ganska vidsträckta delar av Sverige, varit "fägård" — alltså med annan betydelse än vi för övrigt inlägga i detta ord. I de sydsvenska skogsområdena och angränsande trakter finner man inte sällan en motsvarighet under benämningen "fähave". När man nu i Mellan- och Sydsverige ofta, även under vintern, någon stund dagligen eller per vecka brukade släppa ut boskapen för att ge den tillfälle till motion och vattning ute i det fria, kom den lilla fähagen till praktisk användning. För Sydvästsveriges del tyckes man mera ha nyttjat själva gårdsplanen härtill. Där brukade det också finnas en brunn. I den skånsk-danska gården har gårdsrummet överhuvud flitigt utnyttjats för djurens uppehåll, detta först och främst under somrarna, och det var icke endast den stora boskapen utan ännu mera svinen, gässen och hönsen, som kunde få gå lösa där. Själva gårdsplanen är åtminstone under de senaste århundradena oftast helt eller delvis stensatt, något som visserligen skulle tyckas kunna ha gjort den mindre lämplig som fälla, men det förhindrade dock att marken blev söndertrampad.

I Nord-Sverige har man av klimatiska skäl i allmänhet ansett sig böra låta djuren få vara instängda under vintern, vilket i förening med den svältfödning, som här var en dålig vana, ledde till att djuren blevo mycket svaga på våarna. Från och med 1700-talet blev det i Norrland och den norra delen av Dalarna brukligt att uppvärma vattnet åt djuren, vilket här begagnas till uppblötning av fodret. Detta föranledde också, att en härd anordnades ute på gårdsplanen. Denna kom så småningom att överbyggas med ett skjul, eller t. o. m. en kåta, men inflyttades så småningom i själva fähuset, där den efterhand fick en mycket mångsidig användning. På dessa nordliga breddgrader blev man på detta sätt mera inriktad på att göra fähusen varma och trivsamma än att ordna för utomhusvistelse åt djuren vintertid. Antecknas bör ock att vissa författare vid 1700-talets mitt även rekommenderade införandet av eldstad i fähusen vid herrgårdarna, detta i samband med att man där då var livligt inriktad på en radikal omläggning och modernisering efter holländskt och västtyskt mönster.

I äldre västgöotalagen begagnas benämningen "invistarhus" i motsats till "uthus". Till de förra hörde stuga och bodar, till de senare nöthus eller fähus samt stall och lada, d. v. s. loge. I Norge möter man benämningen "nautatun" redan år 1300 och ordet "nautgard" år 1458. Svenska medeltidslagar upptaga inte sällan ordet "fägård". I kungsgårdarnas räkenskaper under tidigt 1500-tal omnämnas både "mangård" och "fägård" ja, t. o. m. "stallgård". På Gripsholm har man detaljerade uppgifter om både stall och "ladugård" fr. o. m. 1550. Ladugården antas då ha legat på fastlandet nedanför Kärnbo kyrka, sålunda på ganska betydande avstånd från själva borgen. Borgarna voro både under medeltiden och renässansen om möjligt utrustade med en s. k. förgård, men denna tyckes i allmänhet endast under krigstid fått tjänstgöra som fägård. Benämningen *ladugård*, som redan under medeltiden ofta förekom i Danmark, tyckes ursprungligen ha varit fäst vid det slags specialiserade avelsgårdar, som storgodsägarna läto anlägga åt sig, ehuru på andra ställen än där de själva bodde. De förestodos av någon fogde eller tjänare, som då alltid hade sin bostad i eller bredvid gården. Vid Gripsholm kan man tveka om det rörde sig om en dylik avelsgård eller en fägård i vanlig bemärkelse. Tydligt är emellertid, att benämningen *ladugård* från slotten och herrgårdarna först så småningom spred sig till bönderna, men då med innebörden fägård, d. v. s. fägårdsavdelning i en bondgård. Vi lägga i det följande därför ingen principiell skill-

nad mellan termerna fä- och ladugård. Avelsgården i bemärkelsen *utgård*, speciellt inriktad på boskapsskötsel är en välkänd företeelse i stora delar av Europa, men i vår tid kanske framför allt i Medelhavsområdet. Det karakteristiska för dessa är ännu idag, att den personal, som har djuren om hand, själv har bostad i komplexet, vilket mycket ofta brukar vara fyrbyggt, då det kan likna en väldig kvadrat med möjlighet för djuren, att när så är behövt, få röra sig fritt på gårdsbacken. Jag återkommer härtill.

Redan i den äldsta husesyneförordningen för svenska bönder (1590) utgås det ifrån, att husen voro fördelade på man- och fägård, och så har det i allmänhet förblivit i officiella sammanhang. Från och med omkring 1600 äro uppgifterna om, att fägårdarna hos bönderna voro avskiljda från mangårdarna talrika i större delen av Götaland alltifrån Sunnerbo härad i Småland och upp till Vänern och Kolmården. Detta gäller också Öland och Gotland samt på många ställen i Finland. Ännu allmännare har detta varit hos prästerna, vilket emellertid icke hindrar, att vi ha många belägg under 1600-talets förra hälft på prästgårdar, som varit anlagda som böndernas enkla fyrbyggda gårdar, så t. ex. i Dalarna, Halland och Blekinge samt i Skåne, alltså inom områden, där bönderna i senare tid byggt just på detta sätt. Överhuvud taget har stabiliteten hos byggnadsvanorna varit mycket stor och särskilt sättet att ordna uppdelningen mellan djur och människor. Allt tyder på, att en sedvänja att särskälla manbyggnaden från uthusen mycket tidigt varit utbildad i Mellansverige. När sedan de båda avdelningarna i gårdarna blevo mer regelbundna i fyrkantsform innebar detta endast en konsekvent utveckling av vad, som existerat förut, men det torde ha varit herrgårdarna, som lanserat formerna för denna nya utveckling, som måste ha inspirerats utifrån.

De äldsta uppgifterna om kringbyggdhet hos enskilda gårdar i Norden härröra från Finland och norra Sverige. En prästgård i Jomila i Tavastland skall enligt arkivaliska uppgifter från 1400-talet, som framdragits av Hämäläinen, ha varit kringbyggd. Peder Swartz' berättelse om hur prästgården i Rättvik i Dalarna icke kunde erövas av danskarna, när Gustav Vasa var på besök i Dalarna 1520, förrän de slagit sönder gårdsporten, visar att gården måste ha varit ordentligt kringbyggd. Enligt dokument från det s. k. Klubbekriget i Finland på 1590-talet voro en del bondgårdar i Österbotten inbyggda. Omkring år 1600 såg Buréus sådana i norra Österbotten. Vare sig det nu varit fråga om enkelt kringbyggda fyrkantsgårdar

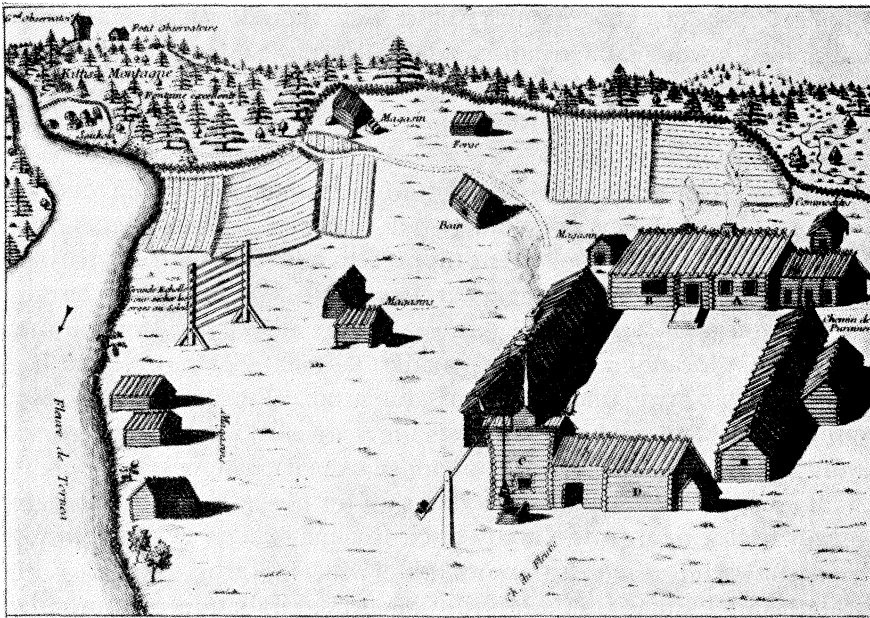
eller enbart mangårdar äro uppgifterna av största intresse. De ge oss klarhet om, att slutna gårdskomplex måste ha förekommit på dessa nordliga breddgrader redan under senare delen av medeltiden. Det synes då sannolikt att både den enkla gårdstypen och den delade med slutna mangård hunnit bli färdigutbildade redan före periodens slut, och detta även, när det gäller bondgårdarna. I övre Sverige ha veterligt inga arkeologiska fynd gjorts, som kunna bevisa något i detta sammanhang. Talrika gårdsanläggningar från järnåldern ha uppdagats både på Öland och Gotland. I ett fall synes en öländsk gård från den tiden varit fyrkantigt kringbyggd men det är något unikt. Annars tyckas de ha varit oregelbundna och glesa. Bäst ställd är man, med avseende på Gotlands medeltid. Där har man blottlagt både prästgårdar och bondgårdar, den förra kategorien ända från 1300-talet. Man har därvid fått fram ett slags glesa och oregelbundna kretsgruppsanläggningar, i vilka ett fähus ibland kunnat urskiljas. Möjligen ha vi här att göra med ett slags prototyp till en enkel fyrkantsgård, men om denna stått närmare den skånska eller den nordsvenska måste hållas öppet. En antydning till tvålängesystemet har man t. o. m. ibland kunnat urskilja på denna ö. Av detta slag tycks t. ex. den ännu bevarade gården Kattlunds vara. Den har dock givetvis genomgått en del ändringar — om också inte så genomgripande, som man först antog. Ännu tydligare har en sådan gruppering framkommit vid de grävningar, som Jan Petersen utfört på Vestlandet i Norge i närheten av Utstein kloster. Där kunde urskiljas en bondgård av tämligen blygsamt slag, vilken blivit daterad till omkring år 1500. I den icke fullt klara planen skönjer man en oregelbunden inhägnad med ett större fähus i själva stängslet, men med mynningen in mot gården och ett böningshus ett stycke därifrån, detta senare med riktning nästan i rät vinkel mot fähuset. Även i Rogaland ha ödegårdar från medeltiden blivit studerade, men det tycks inte ha varit lätt att i detalj tolka dem. Märkliga äro slutligen de medeltida hus och gårdar, som framdragits vid omfattande utgrävningar på Island och Grönland. Även här fann man på flera ställen särskilda fähus. Antydningarna till gårdsbildning voro dock på dessa öar alltför specialutvecklade för att kunna vägleda studiet av den skandinaviska bebyggelsen. Vi tyckas sålunda kunna skönja ett slags glest bebyggda, ofta mycket oregelbundna gårdsanläggningar, delvis i bruk vid medeltidens slut i olika delar av Norden. Vid närmare granskning tillhör detta material dock endast Nordens sydliga och västliga delar, och detta

även där gårdsformationerna senare blivit regelbundna. Man synes kunna räkna dessa vaga anläggningar som protyper till senare tiders oregelbundna gårdar med tendens till dubbla huvudlängor. Detta styrker teorien om att fyrkantsgårdarna i Sydskandinavien föregåtts av detta slags lösligare bildningar. En viss dragning åt fyrkantsform har dock även relativt tidigt ibland kunnat konstateras. För Nord-sveriges och Finlands vidkommande äro dessa fynd ej vittnesgilla. Det man där haft att utgå ifrån är en del tämligen oregelbundna och föga sammanbyggda fäbodspartier, som ha antydningar till en liten mangård och en fäbodfälla framför fähusets ingång. Den nord-svenska gården har troligen framvuxit genom kombination av två sådana förut åtskilda partier. Den lilla fägård i miniatyrformat, som ibland uppvuxit kring fällan utanför fälidret i våra fyrkantiga gårdar, är knappast ett relik av en tidigare ordentligt utbildad fägård, som skulle varit allmännare förr. Åtskilliga exempel finnas att en nordsvensk gård i södra Norrland och nedre Dalarna samt i Västmanland genom vissa förändringar övergått till att bli centralsvensk eller också götisk. Antagligen har det ibland försiggått detsamma med en och annan mellansvensk typ. Däremot finner man ytterst sällan åtminstone i det relativt unga material, som närmare kunnat studeras, att en centralsvensk eller götisk gård övergått till nordsvensk. Detta torde vara symtomatiskt. I detta sammanhang kan också erinras om vad som förut i korthet antytts, att det inte varit så sällsynt, att logen lämnats utanför fyrkanten på nordsvenskt område. Detta utvecklades nästan till att bli den normala placeringen, åtm. där man under 1700-talet byggde storhässjor samt brukade tröska med vagn eller vals. De skrymmande lång- och rundlogarna rymdes icke i trånga gårdsfyrkanter. På samma sätt tvingade eldningen i riorna till utbrytning av dessa ur gårdskomplexen inom de finsktalande eller finskpåverkade bygderna. Så var emellertid icke fallet i trakten av Torneå, då Outhiér år 1736 avbildade en inbyggd bondgård, vilket skedde på det mest konkreta och detaljerade sätt, som dittills någonsin förekommit i Norden. Där låg rian i fyrkanten.

Även om vi alltså ännu inte kunna fastställa tiden för den nord-svenska typens tillkomst, torde man ändå vara klar på, att den inom sitt område utvecklats under inflytande av de kringbyggda och från och med 1200-talets senare del oftast fyrkantiga anläggningar, som Mellansveriges borg- och herrgårdsanläggningar tillämpade. Den originella metoden att lösa kombinationen av fähuset och bostadskomplexet förutsätter en självständig insats. Denna får antagas ha

försiggått i storbondegårdar med storfamiljstruktur, som synas ha varit karakteristiska för de nordliga delarna av Sverige under medeltiden liksom till en del även senare.

När man tar hänsyn till den nordsvenska anläggningens stränga koncentration har frågan uppstått om några fortifikatoriska syften kunna ha medverkat härtill. Detta är dock knappast troligt, särskilt när man ser, att de viktigaste förrådsutrymmena, stolpbodarna eller härbrena, och inte sällan logen lämnades utanför gårdstunet och fyrkanten. Även om detta inte behöver vara ett avgörande motskäl, då de nämnda husen brukade låsas, och man dessutom vann ett bättre skydd för brand, om husen lågo mera fria, har anläggningens defensiva användbarhet i de flesta fall varit skäligen liten. Det kan icke nekas, att fyrkantsformeringen i någon mån gynnats av husformerna, vanan att upprada husen i räckor med gavlarna mot varandra och slutligen av att en orientering efter väderstreck varit mycket vanlig. Funktionellt var inbyggdheten motiverad och blev också utnyttjad som skydd mot besök av vargar och en del andra rovdjur. Behovet att skydda sig på detta sätt gjorde gården ofta till ett slags vinterfästning, under vintern gjorde sig riskerna av skadedjursvisiter mera kännbara. Under sommaren var det också en fördel att få stänga in gården, därför att befolkningen då ofta var frånvarande t. ex. på grund av mangrant följande av boskapen till fåbodarna, deltagande i utmarksarbeten eller långfärder. Logen har i övre Sverige ofta brukat låsas. Att detta även kan ha varit fallet under medeltiden framgår av att logarnas dörrlås i ålderdomliga bygder ofta varit av gotisk typ, något som också gäller loftbodarna. Stolpbodarna inom vårt ålderdomligaste kulturdistrikt, Ovensiljan, ha däremot haft s. k. draglås, vilka i typhänseende gå tillbaka i obruten tradition till yngre järnåldern. Samtidigt som man låste husen försökte man också skydda förvaringsbodarna mot råttor och andra skadedjur genom att placera dem på ett underlag av resta stolpar med ett slags tak av kluvna stockar. Då nu den nordsvenska, enkelt inbyggda gården har en begränsning mot söder, som ganska nära svarar mot fåbodarnas och stolpbodarnas, tyder detta på att ett samband existerat mellan den och låsandet och skyddsanordningarna. Den slutna gårdsformen kan då ha samma syfte: att vara till skydd under de långa perioderna av frånvaro. Ett litet bidrag till datering av gårdstyperna ger kanske loftbodarnas roll i längornas komplettering. De vunno sin stora huvudutbredning i Öst- och Nord sverige under medeltidens senare del. Vad man nu oundgängligen behöver

2. Gård i Niemi vid Torne älv, Finland. Efter Outhier 1736.

för att nå säkra slutsatser är arkeologiska undersökningar och fynd. De fyrkantiga kringbyggda nordsvenska gårdarna äro, såsom i det föregående betonats, en egenartad kombination av man- och fälgård och ha i själva verket en ganska komplicerad karaktär. De bero på en sammankoppling av tre skilda element, ett mangårdsparti samt fähuset och logen, som tidigare legat skilda. Vi skola återkomma till vad som ligger bakom detta. Den tätt inbyggda formen har med säkerhet först framvuxit på storbondegårdarna och är egentligen en mangård, som formats efter herrgårds- och borgmönster. Detta måste ha börjat redan under medeltiden för att så småningom vinna utbredning även hos småbönderna men där ofta först under nyare tiden, dock tydligen i allmänhet redan under dess första sekler. Orsaken måste ha varit denna anläggningstyps praktiska förtjänster. En mekanisk efterrapning av ett slags estetiska prestigehänsyn på det sätt som är vanligt i förhållande till modestilarna är dock även tänkbar, eftersom en effektiv sammanbyggnad med avbalkningar i hörnen ännu inte kan bevisas ha varit allmän eller helt ursprunglig.

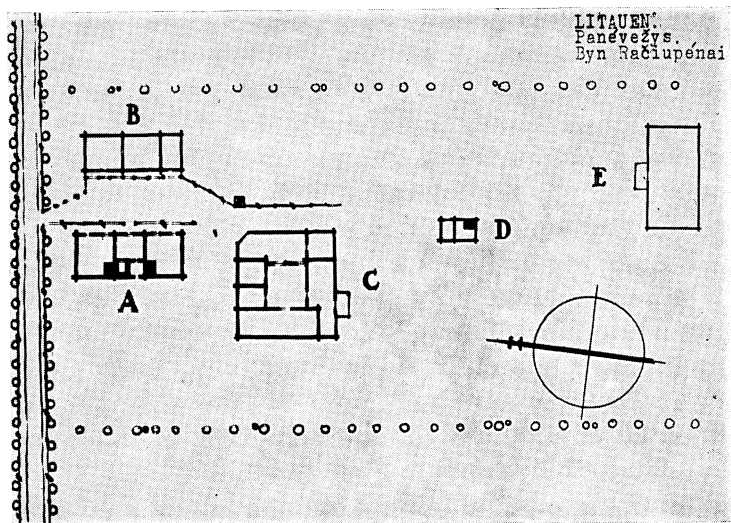
Om också en gårds uppgifter måste vara tämligen mångsidiga, be-

stämmer dess karaktär framförallt av den metod, varpå man lokalt löst människornas samexistens med husdjuren. Så länge klimatet under sten- och bronsåldrarna var relativt torrt och varmt, behövde man inte bekymra sig så mycket om djurens utfodring under vintern. De fingo då gå ute året om, och det var inte heller nödvändigt att samla eller lagra foder till vinterföda, detta åtminstone icke i den utsträckning, som senare blev nödvändig, när under järnåldern den klimatförändring inträdde, som vi nordbor sedan dess trots fluktuationer fått hålla till godo med. Först därefter torde man på allvar ha tagit itu med den avgörande omläggning av byggnadsskicket, som nu krävdes med uppförande av stora byggnader, tillräckliga att inrymma både människor och djur under ett och samma tak, eller åtminstone, såsom vanligen på våra breddgrader, byggandet av särskilda husenheter till fähus i nutida bemärkelse. I samband därmed måste också utrymmen åstadkommas för allt det vinterfoder, som nu började samlas och lagras. Redan dessförinnan torde man väl ha löst behovet av skydd för sädeskördarna och ordnat utrymme under tak för tröskningen. Enligt Strabo skall Pythias från Marseille ha uttalat följande om förhållandena i Norden omkring 320 f. Kr: "eftersom de icke ha någon varm sol, tröska de sin säd inne i stora hus, dit grödan föres". För klarhetens skull benämna vi de byggnader, som under samma tak omsluter bostadsutrymmen för både människor och djur för "*samhus*". Har byggnaden en ordentlig mellanvägg som skiljer människorna och djuren åt eller rör det sig om två byggnader som förenats så nära, att endast en vägg särhåller de båda parterna från varandra, kalla vi helheten "*samlänga*". Då det i stället byggts särskilda hus för människorna och boskapen, har man ofta, såvida förhållandena i övrigt medgivit det, byggt husen mindre. Dessa ha emellertid grupperats på två olika sätt. Antingen sökte man då särskilja djuren från människorna med hjälp av en hägnad för att eliminera obehaget av att ha dem alldeles inpå sig. För att djuren obehindrat skulle komma in och ut och för att få en rastplats åt dem anordnades då ibland en inhägnad tillfartsväg eller en fälla i anslutning till djurhuset. I motsatt fall fingo man- och djurbyggnaderna bruka samma gårdsplan och hägnad eller förlades i viss närhet till varandra för att befrämja en lättare övervakning och spara tid och arbete. I förra fallet benämna vi anläggningen en "*delad gård*", i det senare en "*kombinerad*" eller "*enkel gård*". Då det icke varit sällsynt, att manbyggnaden i en sådan enkel gård utgjort ett samhus eller ingått i en samlänga, kunna två huvudslag av kombinerade gårdar särskiljas, sådana med

samboende (samhus eler samlänga) och sådana med boningshus och fähus särskilda. Hästen har i Skandinavien i allmänhet i äldre tid varit så tolererad, att stallet brukat ha sin plats i mangården.

Delade gårdar ha varit karakteristiska för Mellansverige. De ha där sin egen tillkomsthistoria och måste ha föregåtts av ett ursprungligare stadium med mera splittrad bebyggelse. En tendens att förlägga gårdens eller tomtens olika partier på skilda platser och gärna avses från varandra har varit mycket karakteristisk för stora delar av vårt land. De större gårdarna, och särskilt herrgårdarna ha ofta haft en extra stallgård, och i övre Sverige har det på vissa håll ibland även funnits ett slags loggård. I båda fallen kunde dessa vara placerade helt utanför hustunet. Allt tyder på att det i Mellansverige varit en uråldrig tradition att förlägga manbyggnaden på ett ställe skilt från uthusen. När det sedan utbildades mera regelbundna gårdsavdelningar i fyrkantform fortlevde denna tendens. I fullgången form representeras denna utveckling av de gårdsanläggningar, som bestodo av två särskilda och kringbyggda fyrkanter, den ena man- och den andra fägård, fig. 1. De tidigaste direkta beläggen tillhöra 1600-talets början, men allt tyder på att formen existerat även under 1500-talet, ja, förmodligen även under medeltidens senare del, men ju äldre, desto oregelbundnare. Före 1600-talets mitt kan formen endast konstateras hos borgarna och de större herrgårdarna. Det måste också ha varit de, som lanserat formen. Antagligen ha tyska borgar och herrgårdar härvid varit mönstergivande. Från Tyskland gjorde sig ett motsvarande inflytande gällande även på Balticum, vilket så småningom också i någon mån förmärktes hos bönderna. Man har sålunda i Litauen ganska allmänt brukat ett slags fyrkantigt kringbyggda fållor eller fägårdar, "diendarsis", fig. 3. I dessa indrevs boskapen för att hålla till där under sommarnätterna. Under vintern instängdes djuren däremot i något av de kringstående fähusen. Samma slags anläggningar ha också brukats i Lettland. Den från Livland till Sverige överflyttade R. Broocman berättar i sitt arbete "En fullständig svensk hushåldsbok" år 1736 följande: "Till fägård utsöker man sig en plats, rundt ther omkring bygges fähusen i fyrkant...". Djuren fingo här inte gå ute både natt och dag, såsom författaren påstår vara brukligt i Sverige, utan "drifwes hwar affton hem af frucktan för biörnar, wargar och odjur". "Alla gårdshusen böra runt omkring väl försvaras med en mur och förses med port och lås. Om aftonen när thet börjar mörckna jemväl om middagen när tienistefolcket spisar, måste man tillsluta fägårdsporten och inlemna nycklarna till herrskapet eller

fogden på thet ingen misstänkt må imedlertid insmyga sig. Fönsterna måste man både innan och utan förse med trälukor, utan, at fönstren må wara fria för hagel och owäder, men innan, at för säkra sig för tiufwar. Sådana lukor äro ännu bättre än jerngaller. På farliga orter, ther så nödigt pröfwat, måste man ock förse dörrarna med träbommar." Det rörde sig här alltså om slutna fägårdsanläggningar i feodal regim. I vår tid har denna fägårdstyp också varit i bruk hos bönderna både i Lettland och Litauen. När det gäller Sverige äro realupplysningarna om fägårdarna i allmänhet föga givande före 1800-talet. Om somrarna kunde fägårdsplänen, liksom fähusen om vintern, nyttjas till att djuren fingo genomtråda och genomgöda halm, som utbreddes för att sedan begagnas på åkrarna. S. Schultze, som år 1743 beskrev dylika förhållanden hos kopparbergsmännen i Faluorten, hade den uppfattningen, att fägårderna egentligen var ett slags dynggård. Han säger sålunda "the bygga så — stall, fähus och afträden — at de sluta sig tillsammans omkring en fyrkantig plats eller dyngegrop... Hit uti groppen, såsom ock hos somliga uppå sjelfwa ladugården, kastas allehanda sopor, sqwalor och afskråde, som bäres utaf husen." Det var som man ser en ganska stor skillnad mellan de litauiska fägårdarna av fälltyp och de dynggårdar, som bergsmännen i Faluorten nyttjade. Fägårdarna ha också både i Sverige och i andra länder varit inrättade på många olika sätt, och de allmännaste svenska varianterna sammanfalla icke direkt med någon av de skildrade. Vi ha inte någon anledning att här närmare gå in på hithörande detaljer, och de skiftningar, som ha betingats av orten, den sociala positionen och tidsställningen. Tydligt är i varje fall, att fägårdarna i Sverige i allmänhet varit större och bättre utrustade på herrgårdarna samt hos bönderna ju längre söderut det varit (vi tala här endast om ställen med "delad gård") och att de befunno sig i tillväxt ända till dess man under 1800-talet började bygga ihop fähuset och logen under ett och samma tak och skapa den typ av "ladugård", som så småningom och särskilt efter laga skiftet helt avgick med segern. Denna utveckling innebar oftast upplösning av de gamla fägårdarna i betydelsen av slutna fyrkantsanläggningar. Redan under 1600-talet, men särskilt under 1700-talet blev man mer och mer intresserad av att ge dessa uthuskomplex fullt rationella planer och ett prydligare utseende. Vid 1700-talets mitt drevs det propaganda för en bättre ladugårdsarkitektur. Då började på grund av medvetna reformeringssträvanden symmetriskt utformade fyrkantskomplex med rymliga gårdsrum komma i bruk, ibland avfasade i hörnen. Hos bönderna märker man väl icke så

3. Bondgård i byn Račiupėnai Panėvėžys i Litauen. A = manbyggnad, B = bodar, C = fägård ("diendarsis"), D = bastu, E = ria. Planskiss av Sigurd Erixon och Gunnar Ullenius 1930.

mycket därav, men större bondgårdar på slättbygderna ha tydligen här och där börjat anpassa sig därefter åtminstone under tidigt 1800-tal. En närmare granskning av husbeståndet i fägårdarna visar att en ganska stor traditionsfasthet rått, och detta ända sedan medeltiden. När så krävdes dubblerade man utrymmena, detta inte minst när det gällde logar och lador. Även om detta här och där medförde komplettering av själva kringbyggnaden berodde dock gårdstunets form icke härpå. Vid omhändertagandet av halmen efter tröskningen har man mycket ofta i Skandinavien lagt upp den i halmstackar ute i det fria. Detta var redan regel på kungsgårdarna, när vi vid 1500-talets mitt börja få närmare upplysningar om dem, d. v. s. under Gustav Vasas regeringstid. En uppstapling av otröskad säd i det fria t. ex. i dösar och stackar, har enligt vissa landskapslagar förekommit i Sverige redan under medeltiden och på samma sätt på kontinenten. Även under nyare tid har metoden begagnats, men det finns ingen möjlighet att utläsa ett samband mellan glesbyggdhet eller större inbyggdhet och tillvaron eller avsaknaden av dösar.

Självklart har man ofta dubblerat logar och lador i gårdsfyrgan-

terna när produktionsmängderna fordrat detta liksom när två bönder nyttjat samma gårdstomt. Ännu vanligare har det emellertid varit — och detta särskilt i nyare tid — att bygga rymligare lador och logar i det fria utanför gårdsfyrkanten, något som man idag också kan konstatera på många andra ställen i Europa t. ex. i Frankrike. Nya sädes-, uppsättnings-, lagrings- och tröskningsmetoder ha normalt lett till utbrytningar ur gårdskomplexen.

Av särskilt intresse är det faktum, att fägården även på nordiskt område i viss mån fått tjäna bostadsändamål. Skultuna bruksherrgård i Västmanland hade på 1690-talet närmast mellansvensk typ med en fägård av betydande omfattning. Den var fyrkantigt kringbyggd och innehöll förutom djurhus och lador även bostäder för arbetspersonalen med familjer. Motsvarigheten härtill ha för Sveriges del endast förekommit på herrgårdarna och i de speciella avelsgårdarna. Man får nämligen icke räkna med sådana fall då en ogift dräng kunde få nöja sig med en kammare i sådan miljö, vilket även förekommit på bondgårdarna. Detta har för övrigt varit ännu vanligare när det gäller stallet. Mera bisarr är seden, att som i Nordsverige vintertiden låta en kvinna ha sovplats i fähuset. Det har emellertid varit en allmän institution icke blott i stora delar av Norrland utan också i Dalarna och i Norge. Det tycks bero på speciella och sannolikt mycket ålderdomliga föreställningar och samhällsvanor. Den i stora delar av Norrland och Dalarna existerande seden, att begagna fähuset till sommarbostad och sommarkök, dit både kvinnliga och manliga familjemedlemmar brukat flytta är väl sekundär i förhållande till den förra. Företeelsen visar emellertid det intensiva intresse man hade och hyste på de nordligare breddgraderna för fähusens renlighet och beboelighet. Man har ju t. o. m. brukat skura golven och lägga mattor på dem.

Om herrgårdarnas ladugårdar och fägårdsanläggningar med bostadsrum äro vi bäst underrättade när det gäller Skåne, och där redan på 1600-talet. Förtjänsten härav tillkommer Gerhard Buhrman, som både beskrivit och avbildat ett flertal sådana anläggningar år 1680. Själva fägårdspartiet brukade vara skilt från borgen eller mangården. Det var merendels tre- eller fyrbyggt och nära förbundet med mangården, ehuru med stängsel avskilt från densamma. Ibland befanns det dock avlägsnat ett litet stycke. Överallt var fägården kringbyggd med i orten sedvanliga korsvirkeslängor. I dessa fägårdar hade de för djurens skötsel ansvariga tjänarna med familjer ofta sin plats. Man har icke rätt att betrakta detta som en isolerad företeelse. Det är en tydlig

parallell till vad, som förekom på kontinenten och torde stå i samband därmed.

Först under 1600-talet har man direkta belägg på att fullt utbildade fyrkantsgårdar existerat hos bönderna i Skåne, Halland och Blekinge. De voro ingalunda alltid helt kringbyggda med fullständiga husrader i alla sidor. Tvärtom saknades ofta en eller två sidolängor. Att man emellertid eftersträvat fyrkantsform och tillämpat denna där råd och möjlighet medgåvo är tydligt. Existensen av en fjärde länga är givetvis inte avgörande för att gården skulle kunna karakteriseras som fyrkantig enkelgård. Den behöfde inte vara fullständig och dessutom skiftade förhållandena ofta mellan olika generationer. Sedan tidigt 1600-tal har emellertid ett fyrkantigt kringbyggt gårdstun med kombinerad funktion av man- och fägård varit det eftersträfvade mönstret hos bönderna i Skåne. På samma sätt har det varit på Själland såsom t. ex. R. Meiborg och H. Zangenberg visat. Zangenberg har också ådagalagt, att fyrkantstypen i de västra delarna av Danmark varit mindre vanlig och tydliggen yngre än i öster men under 1700-talet tyckes den blivit allmän. Kai Ulldall, Svend Jespersen m. fl. ha sedan på mångsidigt sätt belyst gårdskicket i Danmark. Den senare håller före, att man underskattat fyrkantsgårdens roll på Jylland både tidsmässigt och kvantitativt. Att den hunnit komma i bruk under 1500-talet är i varje fall tydligt åtminstone i Skåne och på Själland. Om den äldre frekvensen ge varken det arkivaliska materialet eller de bevarade resterna nödig klarhet. I Danmark har man dock fått hjälp av arkeologin. Flera utgrävningar och undersökningsresultat ha redan publicerats, andra äro bebådade. Såsom A. Steensberg visat, nu senast i en sammanfattning i *Nordisk Kultur XVII*, peka arkeologernas resultat i samma riktning som etnologernas (H. Zangenberg m. fl.), d. v. s. att den inbyggda fyrkantsgården i Danmark är sekundär och att det existerat äldre mera oregelbundna typer, i vilka en tendens till uppradning av husen i ett par längor gjort sig gällande, ja under blygsamma förhållanden med huvudutrymmena samlade i en enda länga. Den slutna enkla fyrkantsgården torde i Skåne och Danmarks östra delar gjort sig gällande redan vid övergången mellan medeltid och nyare tid. Det arkivaliska material, som Jespersen nyligen framdragit tycks icke förändra dessa resultat. Det visar dock, att fyrkantsgårdarna åtminstone inom vissa gårdskategorier, t. ex. sådana som stått under statens kontroll, redan under 1600-talet voro relativt talrika. Jespersen har påpekat vissa drag, som sammanhänga med de svenska typerna. Detta är värt upp-

märksamhet. Hans påstående att senare tiders arkeologiska grävningar i Danmark feltolkats verkar däremot tvivelaktigt. Här måste man invänta fackarkeologernas ställningstagande.

Bondgårdarna äro folkliga kulturprodukter av mindre mobil karaktär än t. ex. lösöret. När man överväger frågan om det funnits något historiskt samband mellan den folkliga bebyggelsen i södra Skandinavien och den i Mellaneuropa synes detta vid första påseendet vara mindre sannolikt, särskilt om man också tager i betraktande, att det lågsaxiska huset med sina sidoförmer, det frisiska och det nederländska, sedan länge legat utbrett som en barriär på egen kulturdomän mellan Skandinavien och Mellantyskland, där gårdstyperna visa förlikheter. Denna domän sträcker sig över hela Nordvästtyskland från Rhendeltat i sydväst till områdena närmast öster om nedre Oder och söderut ända ner i norra Westfalen. Första frågan gäller då om det lågsaxiska husets ålder. Det är den största och rikast utbildade form av samhus, som kontinenten äger men är en för Nordeuropa ganska främmande företeelse. Arkeologien har på sistone gjort det klart, att det här är fråga om en lokal specialutveckling med mycket gamla anor. I detta bördiga och mycket fuktiga område tyckes redan omkring 500 f. Kr. en kulturell kraftutveckling ha försiggått, vars resultat i bebyggelsehänseende blev dessa väldiga hallartade långhus som man nu börjat gräva ut och studera i detalj både på holländskt och nordvästtyskt område. De ha haft två parallella rader stöd Stolpar i det inre och en markerad fördelning av utrymmet i två hälfter, den ena avsedd för människorna och den andra för djuren. Båsen kunna ännu ibland urskiljas. Ofta tycks det ha saknats vägg mellan avdelningarna. Det har alltså varit utpräglade samhus, men en övergång till samlängor förmodas på en del ställen ha skett. Mycket talar för att man i dessa byggnader på ett storstilat sätt löste det vid denna tid på grund av klimatförsämringen allt mer framträdande behovet av utrymme inomhus åt boskapen, åtminstone under vintern. Kanske det just genom dessa byggnader gjordes en pionjärgärning för hela norra Europa? Mot bakgrunden härav ha etnologer och arkeologer kommit till det resultatet, som veterligen icke på allvar betvivlats, att intet verkligt avbrott i traditionen skett under de drygt 2000 år, som förflutit, tills närmare upplysningar om förhållandena stå oss till buds. Med andra ord, både det lågsaxiska huset och dess något yngre sidoförmer torde vara ättlingar i fortlöpande led från de gamla järnåldershallarna. Normalt ha även dessa komplex, som under sina tak omfattat gårdshushållets flesta

behov, varit omgivna av en inhägnad gårdsplats, där en del smärre byggnader, bland dem också förvaringsbodar i med våra stolpbodar besläktad funktion, brukat ha haft sin plats. Märkligt nog finner man nu inom området självt en del korsningar mellan de sentida samhusen och den fyrsidiga kringbyggda gården. Som exempel härpå kan jag nämna bondgårdar, som jag själv haft tillfälle bese i Oldenburg, Brandenburg och Vorpommern. Här hade ett lågsaxiskt hus komponerats samman med en sluten fyrkantsplan och med ett gårdstun av samma slag som i Danmark-Skåne. Samtidigt var det fullt tydligt, att kompromissen inneburit fyrkantsgårdens anknytning till en lågsaxisk komplextyp, som fanns förut.

Utan att gå in på existerande detaljskillnader och kombinationer i övrigt kan man konstatera, att ett slags enkel fyrkantsgård av kombinerad man- och fägårdskaraktär sedan länge varit karakteristisk för södra och mellersta Tyskland och inom ett därifrån utgående stråk mot nordost, som däruppe utvidgats till en vid utbredningsdomän i Väst- och Ostpreussen samt i Memelområdet i Litauen. I något vagare former finner man fyrkantsgården också i flera angränsande trakter i Polen och Ostbaltikum — tydligast kanske hos setukeserna på gränsen mellan Estland och Ryssland, i vissa partier av Pommern — här dock vanligen med ett dominerande lågsaxiskt bostadskomplex — o. s. v. I Österrike och Ungern finner man den inbyggda fyrkantstypen inom vissa distrikt, där den kunnat helt dominera. Slutligen existerar den i Lombardiet och på de stora slättbygderna i norra Frankrike — dock icke i Lothringen — i vissa delar av södra Belgien och i någon mån i England. Endast utmed kanalen i norra Frankrike har den icke slagit igenom. I vad mån man nu skall räkna med de vagare utbildade enkelgårdarna i Polen, Tjeckoslovakiet, Ryssland och vissa delar av Balkan skola vi återkomma till. Överallt där den mellaneuropeiska typen närmare blivit studerad, befinnes det att boskapen (särskilt småkreaturen) i stor utsträckning brukat få uppehålla sig på gårdsplanen, som ibland nästan fungerat som en fälla, vilket i viss utsträckning även gällt under vintern. En talande illustration härtill ger en i Louvern i Paris för närvarande upphängd flamländsk målning, tillkommen 1520. Den visar en interiör av en belgisk fyrkantsgård under vintern, uppfylld med boskap av olika slag, vandrande kring under bar himmel ute på själva gårdsrummet.

Att en fyrsidig gårdsbildning av här antytt slag och inom här angivna kärnområde redan existerat under medeltiden är otvetydigt. Man

har emellertid ibland trots sig kunna visa att den är åtskilligt äldre. Det har av tyska forskare sedan länge och med ett visst mått av sannolikhet förmodats, att utbredningen mot nordost upp till Östersjön och in i Baltikum-Polen på sin tid sammanhängde med den omfattande tyska kolonisation, som under äldre medeltid trängde in på slaviskt område och ägde stor intensitet redan under 1100—1200-talen. Om detta är riktigt skulle gårdstypen kunna ha så hög ålder. En och annan forskare har också menat, att det lågsaxiska huset skulle vara en yngre utvecklingsform av sådana gårdskomplex. Några österrikiska forskare ha å andra sidan velat härleda fyrkantsgården från stenåldern. Sålunda har Adolf Helbock och på sistone även Huppertz sammanställt den slutna mellaneuropeiska gårdstypen med de talrika fynd, som gjorts i Mellantyskland av delvis nedgrävda "Grubenwohnungen", vilka härröra från övergången mellan äldre och yngre stenåldern. Man har kartlagt dessa primitiva boplatser och då det befunnits, att deras utbredning ganska nära ansluter sig till den enkla fyrkantsgårdens, har saken ansetts klar. Mot detta ha invändningar gjorts, t. ex. av Schepers, och nyligen ha dessa ytterligare skärpts och fördjupats i en studie av Adelhart Zippelius i en artikel betitlad "Frühformen mitteleuropäischer Hofanlagen", där han gjort en ordentlig upprensning och avvisat dessa "Saltomortale in die Urzeit" (uttrycket är präglad av K. Rahmm). Vi ha, menar han, icke rätt att utan vidare jämföra stenålderns och den historiska tidens bebyggelse typer, då vi känna alltför litet till om stenåldersmänniskornas näringsliv och sociala förhållanden. Zippelius är dock benägen tro, att kontinuitet kan ha existerat från och med järnålderns genombrutt, detta åtminstone i avseende på själva husformerna och t. ex. de samhus och samlängor, som ingå i fyrkantsgårdarna, men äro olika det lågsaxiska huset. Tills vidare få vi överlåta dessa kombinationer till realbehandling av arkeologerna. Schepers har för sin del antagit, att den under senare delen av medeltiden utbildade mellaneuropeiska gården föregåtts av en oregelbunden form, som han benämnt *Strehof*.

Vi ha redan antytt, att det omkring 500 f. Kr. tyckes ha rått en teknisk och kulturell högkonjunktur av något slag i Nordvästeuropa, och att det troligen är den, som lett till uppförande av de även i senare tider ganska imponerande byggnadskomplex, som så småningom efterföljts av det lågsaxiska huset och de med detta besläktade frisiska och nederländska hustyperna. Det finnes vissa tekniska detaljer, som första gången tyckas ha blivit lanserade i detta sammanhang.

Schier har pekat på takstolarna i dessa hus, som äro av det slag, som vi benämna *benspant* eller *spänne*, och som icke erfordrat någon ryggås, men ha en hanbjälke, vilken antages ha blivit uppfunnen här. När man tar hänsyn till den sega konservatism med vilken dessa byggnader eller i varje fall deras tekniska finesser fortlevat genom seklerna och ofta på ett enastående sätt hållit sig oberoende av det myckna nya, som sedan runt om vuxit fram, är det tydligt att vi här ha att göra med den företeelse, som jag med en nyskapad term kallat kulturfixering. En sådan innebär, att kulturella nyheter och nyskapelser, som tillkommit relativt tidigt t. ex. på grund av en gynnsam ekonomisk konjunktur, och som kunnat inge bärarna av dessa kulturkomplex ett slags överlägsenhet i förhållande till omgivningen, ofta sedan lett till ett slags mättnad och stagnation, när konjunkturerna så småningom dalat. Det, som en gång ansetts som fullvärdigt, har senare bibehållit sin prestige utåt, även när omgivningen gått vidare framåt i t. ex. tekniskt och estetiskt avseende och passerat den standard, som tidigare ingav stolthet och självförtroende. Man har många exempel på detta. Det sammanhänger ofta om också inte alltid med den antydda växlingen mellan ekonomisk upp- och nedgång. När den kringbyggda fyrkantsgården gjorde sitt segertåg, representerade den förmodligen i många avseenden en mera koncentrerad och rationell lösning än det lågsaxiska huset innebar men gjorde ändock halt vid gränserna till det lågsaxiska-nederländska området.

Det förefaller tydligt att den barriär, som det lågsaxiska kulturområdet bildade, aldrig förmått spärra kontakten mellan Östersjöländerna och Mellantyskland. Under resor genom Nordtyskland har jag här och där påträffat klungvisa bestånd av enkla fyrkantsgårdar av ungefär samma karaktär som de skånsk-danska, dock endast strövis men särskilt i närheten av vissa gods. Några gånger har till och med det lågsaxiska boningskomplexet saknats i dessa gårdar, vilket kan berott på att åborna varit arrendatorer eller avlönade arbetare. Jag har därav dragit den slutsatsen att det är godsägarna, som haft avgörandet vid dessa byars och gårdars tillkomst. Herrgårdarna voro ju icke så bundna av den lågsaxiska bondetraditionen som bönderna själva. Om man alltså antar, att den mellantyska enkelgården genomträngt barriären och på godsherreinitiativ nått upp till Östersjön, finnes det anledning att räkna med att detta inflytande kan ha gått vidare och även påverkat Skåne, Bornholm och Själland.

I Sydvästverige och Danmark skulle då en anslutning ha skett till den mellaneuropeiska, feudala gårdsutvecklingen. Möjligen försiggick på

verkningen med mera intensitet än någonsin under den senare delen av medeltiden eller början av den nyare tiden. Man vet ju att Skåne, såsom på flera olika sätt dokumenterats, då genomlevde en ekonomisk och kulturell uppgångsperiod, som återspeglas i resterna av dåtida konsthantverk, smycken och dräktskick. Det är känt att Skåne också stod i livliga kommersiella förbindelser med Tyskland bl. a. genom en omfattande kreaturshandel. Det finns även direkta uppgifter om, att gods och gårdar blivit nyorganiserade efter tyskt mönster. Inte sällan skedde detta med hjälp av från Tyskland införskrivna personal. Det finns givetvis en möjlighet att den enkla fyrkantsgården i Sydskandinavien också berott på inflytande från sydost — d. v. s. från Danzigområdet och angränsande trakter. Likheten mellan Väst- och Ostpreussens samt Memelområdets bondgårdar och Danmark-Skånes är tämligen stora, inte minst därför att det lågsaxiska huset saknas i Balticum och Ostpreusen. År 1919 vågade jag helt kort antyda möjligheten av ett sammanhang (dock ej över Hinterpommern, som ju låg utanför det gamla utbredningsområdet). Så småningom har jag dock funnit det sannolikare, att influensen gått tvärs över Nordtyskland, och har även uttalat detta vid flera tillfällen, exempelvis i *Svensk byggnadskultur 1947*.

En överföring och utspridning av den enkla fyrkantsgården av här angiven karaktär anger inte hur typen uppkommit men kan förklara spridningsförloppet och krafterna som stått bakom. Schrader förmodade för åtskilliga decennier sedan, att gårdstypen uppkommit på kontinenten som en efterbildning eller som han säger som "en mer eller mindre torftig efterapning av den romerska bondgården (hortus)".

Den enkla fyrkantsgården har inom sitt kärnområde i viss mån karaktären av fägård, är helt eller delvis stenlagd och har under ursprungligare förhållanden gärna haft dynghögen inne på gårdsrummet. Bohningshuset utgöres mestadels av en samlänga. Under blygsammare förhållanden och där det rått brist på träbyggnadsmaterial äro gårdarna ibland glest bebyggda. Slutenhets har dock även åstadkommit med trästängsel, häckar, höga murar eller skjul. Inom vissa delar av Europa, särskilt i öster men även i Sydtyskland, dominerar en gruppering med huvudlängorna placerade som två flyglar, som vända gavlarna mot gatan. Avgränsningen utåt mot gatan består då vanligen av ett stängsel, gärna med en mer eller mindre arkitektoniskt utformad portöppning. Längst in och borta från vägen eller bygatan brukar logen ha sin plats. Till denna plan, som en och annan fors-

kare betraktat som den mest ursprungliga, finnas tydligen vissa paralleller under Hallstatt-tid. Den har inte varit helt okänd i Sverige. En antydning till sådan placering har sedan länge kunnat urskiljas i vissa öländska bondgårdar under 1600-talet och redan under medeltiden i ett antal stadsgårdar i Skåne.

Vi ha hittills huvudsakligen belyst gårdsbildningarna ur formell synpunkt och med hänsyn till själva gårdsrummens funktioner. Redan benämningen gård kan ha olika innebörd och äger inte alltid såsom i det föregående, betydelsen av familjär bebyggelseenhet, det centrala markområde med därtill hörande bebyggelse där åbon bor, har sina viktigaste förråd och tillhörigheter och utövar sin egentliga hemverksamhet. Själva den inre gårdsplatsen, d. v. s. markområdet inom eller direkt intill huvudbyggnaderna, benämna vi här "hustunet", i dialekterna heter det ofta gårdsbacken.

Till "gården" har man emellertid av gammalt även räknat ett vidare markunderlag, bestående av grästomter och smärre odlingstäppor eller kalvhagar. Allt detta jämte hustunet benämner jag *gårdstomten* eller *gårdstunet*. Hustunet har i olika bygder haft växlande namn, vare sig det varit enkelt eller delat. Bostadsavdelningen benämnes sedan gammalt (man)gården, medan djuravdelningen kallas fägården, lagårdsbacken, storgården etc. De båda förstnämnda uttrycken äro även traditionella kamerala uttryck.

På 900-talet berättar islänningen Eigil Skallargrimson om en bondgård, som han var med och erövrade i Kurland, att den var omsluten av ett slags skidgård eller palissad, som det krävdes mycket stora ansträngningar för att tränga över. I detta fall var det tydligen fråga om en speciell försvarsanordning. Även om sådana med säkerhet vid denna tid spelade en stor roll även i Skandinavien, har man ingen anledning att tro att bondgårdarnas hägnadssystem i allmänhet tillkommit i rent defensivt syfte. Arkeologerna ha visat att vallar eller stenrader med något slags träöverbyggnad i stor utsträckning måste ha begagnats under yngre järnåldern, detta framför allt på Gotland och i de södra delarna av Skandinavien. De uppsattes icke blott kring själva boplatserna utan också längs de till dem ledande vägarna och till instängning av vissa, ofta tämligen olikartade markpartier. De gamla benämningarna gård och tun ha ursprungligen betytt inhägnad eller stängsel. Detta markerar att denna inramning varit en avgörande faktor vid utbildandet av begreppet gård. Medeltidslagarna nämna icke blott vissa hägnader, utan innehålla också bestämmelser om strängare rättsskydd för det utrymme, som låg inom gårdshägnaden med dess stolpar och grind eller som det ibland heter

"gardhslidh". I ett additament till Skånelagarna stadgades, att en brytes gård borde ha "lucten gordh om kringh". Man kan emellertid i dessa fall och över huvud taget endast sällan, när det gäller äldre källor, vara säker på om det med gårdsstängsel menas en inhägnad kring själva hustunet, d. v. s. byggnadstomten eller stängslet kring gårdstomten i vidare bemärkelse med vad som till den hörde av markpartier av flera olika slag. Det har ju, såsom redan förut antytts, visat sig, att gårdstomterna i äldre tid i Sverige inte alltid voro samlade och inhägnade som en enhet, utan att de i stället gärna voro splittrade, så att det förutom hustomterna eller hustunen även kunde höra till en eller annan liten grästomt eller beteshage samt små täppor, nyttjade till odling av kål, kryddor, humle, träd o. dyl. Dessa små inhägnader benämndes med olika termer, varav de vanl. voro lycka, täppa, tomt, hage och gård samt sammansättningar med dem, vari något av dessa ord ingingo som ett led t. ex. tomtvret, humlegård, trädgård o. s. v. En del av dessa inhägnader göddes bättre än andra markpartier ochingo därigenom ökat värde. Även om innebörden av ordet tomt först och främst varit hustomt, förefaller det som beteckningen "tomt" ofta förbundits med sådana ägostycken av berört slag, som nedsölats och genom betesdjurs spillning avsetts att bli bättre gödda än andra. Vid genomförandet av de teg- och solskiften, som föreskrevs i de östsvenska medeltidslagarna, vilka räkna med existensen av enhetliga och mätbara gårdstomter, måste en samman-slagningsprocedur föregå, emedan sådana tomter först måste till-skapas. Någon gång förefaller det emellertid som om man även efteråt kunde operera med grästomter och täppor, som blivit reglerade för sig och även kunde uppradas enligt solskiftesprinciper helt vid sidan av själva hustunen. De blevo då tydligen behandlade som ett slags filialer, som kunde medräknas vid jämförelse av olika tomtvärden. Tendensen till splittring och oregelbundenhet var oerhört seg och gjorde sig ofta länge gällande även i själva bebyggelsen. I Danmark och Sydsverige möter ordet tomt under formen toft. Därmed betecknades icke blott hustunen utan också vissa till dem nära angränsande åkertegar, som av danska forskare blivit uppfattade som de äldsta uråkrarna. Mycket ofta finner man även på äldre skånska bykartor, att tofterna kunde ligga uppradade på ett eller två led i samma ordningsföljd och med samma proportioner som gårdstunen. Motsvarigheter till denna regelbundenhet och uppradning finner man i någon mån även på gammalsvenskt område, t. ex. i vissa delar av Kalmar län. De i Östsvrige på detta sätt utlagda

tomterna voro dock av annat slag, mestadels grästomter, som ibland lågo direkt kombinerade med respektive hustun. De kunde också fungera som utfyllnader ("gödning" enligt vissa medeltidslagar) för att ge en rättvisare tomtareal. En dylik grästomt kunde vara placerad som en bakgård eller som en visavi på andra sidan bygatan eller i något annat lämpligt läge på bytunet. I Sverige ha dessa tomter och tomtpartier konsekvent sårhållits från åkerkategorien. Gårdstomten har här också i allmänhet haft större proportioner än i Sydskandinavien. I Skåne och Danmark utgjorde toftåkrarna ett speciellt ägslag, som efter jämförelse med de svenska tomterna tyckas vara tillkomna genom sammanslagning av små delar av gårdstomter (i deras vidare svenska bemärkelse) och existerande rester av uråkrarna. Detta kan förklara de dansk-skånska hustunens beskärning och toftåkrarnas relativt stora omfattning. Med andra ord: de svenska gårdstomterna med deras splittring och relativa storlek representera, där sekundära regleringar ej genomförts, ett mera ursprungligt stadium än de skånsk-danska. Toftåkrarnas regelbundna former och uppordningar antyda ju också i många fall, att något slags skifte genomförts, och då sannolikt i samband med en reglering av bolindelningen. Varken på ena eller andra sidan om den gamla riksgränsen tyckas *hustunen* ha brukat vara kongruenta med *gårdstomterna*, utan ha i allmänhet endast upptagit ett parti av dem.

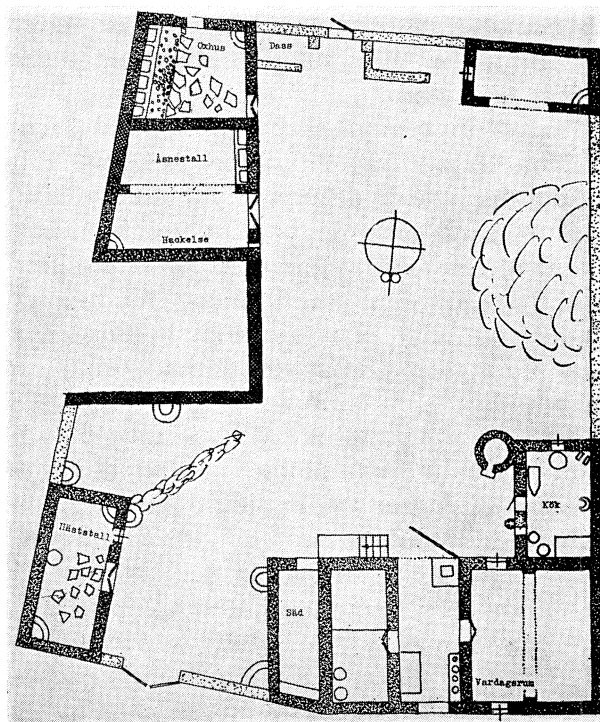
Summerar man alla dessa iakttagelser befinnes, att den ursprungliga skandinaviska gårdsgrupperingen varit mera löslig och spaciös än på kontinenten. Det konstitutiva är härvid hägnadssystemet. Där tydliga gårdsstängsel saknas finnes istället bystängsel. På en gods-karta från 1665 över ett uppländskt gods ses en by utritad, där inga hägnader tyckas avgränsa grannarnas tomter från varandra, men gårdarna äro ritade som fyrkantigt inbyggda kvadrater av nordsvensk typ. På många bykartor från 1600-talet ha lantmätarna underlåtit att markera de särskilda gårdarna på annat sätt än med en hus-symbol. Att detta icke motsvarade det verkliga tillståndet är säkert. Så snart det krävdes av lantmätarna att gå mera i detalj, vilket först började tillämpas mot 1600-talets slut, finner man att gårdsstängsel av ett eller annat slag funnits. Åtskilliga nutida landsbyar som förblivit oskiftade i Norge sakna gårdsstängsel medan allmänt bystängsel omkring hela hemägoarealen aldrig fattas. Det förefaller mig som om denna brist på egentliga gårdsstängsel i Norge icke är ursprunglig utan beror på yngre utveckling. Flertalet av dessa byar äro faktiskt produkter av klyvning av tidigare urgårdar.

Vi torde alltså för Nordens vidkommande böra räkna med att gårdstomterna normalt brukat vara på ett eller annat sätt inhägnade.

Den nordsvenska gårdens hustun har ofta men ingalunda alltid varit inhägnat mot den kringliggande slåttertomen. Det enda fasta i detta stängselsystem synes vara, att fähuslidret ligger vid bygatan eller att en inhägnad fägata går fram dit. Jämför man denna anordning med relikttartade gårdsbildningar och stängselsystem i södra Norrland tyckes ursprunget vara ett inhägnat gårdsgärde kring stugan och dess bodar och en boskapsfälla vid fähuset — eller också en gemensam samlings-, vilo- eller mjölkningsplats för hela byn eller för ett vall-lag och sedan fähusen däromkring.

Detta embryon till delad gård har sedan under olika inflytanden och förhållanden ombildats och utvecklats till å ena sidan den fyrbyggda, enkla nordsvenska gården och å den andra till Mellansveriges olika former av delade gårdar. Hopförandet av dessa hustun med deras tätnande bebyggelse innebar en viss koncentration men resten av tomtområdena — och dessa upptogo huvuddelen av arealen — förblevo vanligen splittrade och utbreddes sig åt olika sidor på ett ekonomiskt sätt — även om de kunde utgöra goda slåttermarker och skänka präktigt bete. Det östsvenska solskiftet gjorde i viss mån slut på denna splittring, oregelbundenhet och brist på markekonomi. I samband därmed tillkommo de geometriskt reglerade byplanerna med gårdstomter — hustun och grästomter — som regelbundna rektanglar men alltjämt med delade gårdar.

Vi återgå här emellertid till själva hustunen och deras varianter på kontinenten. I allmänhet förmärkes där en strängare ekonomisering av markutrymmena och en starkare koncentration av gårdstomten, som ofta blir närmast detsamma som hustunet, även om det under gynnsamma förhållanden också i nära anknytning kan finnas en tillstötande trädgårdstäppa eller beteshage. Man kan tala om tre olika system, som sammanhöra med å ena sidan byarnas mer eller mindre stadsliknande bebyggelse och täthet, å den andra med gårdarnas enstaka belägenhet. Den täta bybebyggelse, som är karakteristisk för stora delar av kontinenten och alldeles särskilt för Medelhavsländerna, befinnes kombinerad med två huvudslag av gårdstyper. Den ena är av bondgårdskaraktär med ett gårdsrum av ett eller annat slag, det andra som snarast är att karaktärisera som torpar- eller statarlägenheter utan ordentlig lantbruksutrustning, har gårdskomplex som endast bestå av en gatulänga med eller utan en oren bakgård i miniatyr eller någon gång (såsom i vissa byar i Lothringen) en liten

4. Bongård på Cypern. Nedtill är huvudingången markerad med två portar, t. h. en boningslänga med sädesbod m. m., vardagsrum och inåt gården ett kök med en ugn utanför. T. v. om porten häststall, där-
 efter äsnestall, oxhus m. m., vid längan upptill en port och ett par skjul; på gårdsplanen en dyngstad. Planritning av John Lindros 1940.

förgård med dynghö. Att dessa "statarbyar", som spela så stor roll i Medelhavsländerna, ja delvis till och med nå ända upp i mellersta Frankrike, äro uttryck för ett feodalvälde av extremt sträng beskaffenhet är ett obestriddligt faktum. Man skulle kunna säga att begreppet bongård där icke har någon plats. Det händer att man kan finna motsvarande förenklade lägenhetsbildningar även bland den spridda bebyggelsen, men även då brukar det vara fråga om enkla landbönder eller torpare utan eget jordbruk i egentlig mening. Ännu i vår tid kan man, åtminstone i Medelhavsområdet, se sådana längor — under något bättre förhållanden som sammankopplade längor och husklungor utan mellanrum men någon gång med en uppnött bar

fläck, som där markerar gårdsrummet. De representera ett degenerat tillstånd, som egentligen faller utanför begreppet bondgård i den bemärkelse vi här tagit ordet.

Annars äro gårdsrummen normalt inhägnade, även om själva gårdsrummet bara ter sig som en simpel bakgård. I hela Europa liksom också i de angränsande delarna av Främre Orienten — jag kan bl. a. hänvisa till gårdsformerna på Cypern, som blivit närmare undersökta på uppdrag av mig, fig. 4 — existerar emellertid som vanlig typ en vagt utbildad, gles, oregelbundet fyrkantig gårdsbildning med gårdsrummet omslutet av murar eller byggnader, vilka senare ibland upptaga stora partier av gårdssidorna, ibland endast smärre delar av dem och ofta ha en karaktär av öppna skjul. Oftast har en dylik gård en eller ett par portar och det vanligaste är att dynghögen upptar ett stort stycke av gårdsrummet och att boningslängan, som gärna är en samlänga, ligger vid bygatan. Sådana gårdar kan man finna från Irland vid Atlanten till Ural och Svarta havet och från mellersta Tyskland ner till norra Afrika. Jag kan inte förklara detta på annat sätt än att det är ett slags europeisk grundform för landbönder under godsherremakt. Den fyrbyggda enkelgården i Mellan-europa och dess motsvarigheter i Skandinavien, Västeuropa och Österrike samt i norra Italien utgör en högre utvecklade anläggningsform men på samma grundval. Detaljerade jämförelser kunna verifiera detta och många smådrag binda dessa gårdsförekomster samman till en historiskt och i någon mån även geografiskt sammanhängande enhet. Möjligen är det nog att hänvisa till att denna rationaliserade och funktionsdugliga, men ur vissa synpunkter något ohygieniska, slutna, kombinerade gårdstyp som har sitt kärnområde inom Europas rikast gynnade jordbruksområden återspeglar en högre utveckling på grund av de goda betingelser ur natursynpunkt under vilka den utvecklats.

Härtill har dock troligen krävts en organisatorisk målmedvetenhet, som säkerligen utgått från godsregimerna. Vi ha redan i det föregående (sid. 31) talat om den speciella sorts "ladugård" eller avelsgård, som var så vanlig i Norden redan under 1500-talet. Sådana gårdar spela alltjämt en stor roll både som rena avelsgårdar — jämför de stora fyrkantigt kringbyggda haciendorna i södra Spanien med deras djuranhopningar och de väldiga fästningslikt kringbyggda utgårdarna eller fogdegårdarna i olika delar av Italien, särskilt i detta lands norra provinser men även i t. ex. Spanien, där godsägarens ställföreträdare själv med sin familj bor i en av längorna i fyrkanten

och de underlydande i andra sidolängor i komplexen! Här gäller det alla grenar av jordbruket och stordrift. En godsägare kan då ofta ha flera sådana utgårdar. Det är mycket möjligt att det är ladugårdar av detta eller liknande slag, som kan ha varit mönstret för de välutvecklade Mellaneuropeiska enkelgårdarna, ja kanske också för deras motsvarigheter uppe kring södra Östersjön. En annan möjlighet är att godsherrar, deras fogdar eller förpaktare idémässigt infört anläggningstypen, varvid inga sammanhängande geografiska utbredningskorridorer voro nödvändiga. Som jag antytt finnas istället vissa ströformigt utbredda antydningar om en huvudväg från söder till norr rakt igenom Nordtyskland.

Svend Jespersen †, Köpenhamn:

Vi skal her diskutere den firlængede gård på nordisk område og med andre ord drøfte dens alder og oprindelse. Og som stillingen i øjeblikket er, melder der sig da straks to store hovedspørgsmål, nemlig for det første: Hvad var årsagen til sprængningen af jernalderens langhus med beboelse og stald under samme tag og hermed overgangen til gårde med flere huse eller længer og med adskilt beboelse og stald — altså beboelse og stald i hver sit hus eller i hver sin længe — og hvornår har denne overgang fundet sted? Og det næste store problem, vi bliver stillet overfor, er: Hvilke elementer indgik der egentlig i de gårdanlæg, der havde flere huse eller længer, og hvornår fik disse anlæg karakteren af regelrette firkantanlæg, og hvilke impulser var det der bevirkede dette?

Skal vi begynde med at se på jernalderhuset. Straks når talen falder på det, spørger man rent uvilkårligt sig selv: Hvad ved vi egentlig i dag om hus og gård i jernalderen her i de nordiske lande? Ja, vi ved allesammen, at vi efterhånden har fået kendskab til et efter hidtidig arkæologisk målestok relativt stort antal tomter fra Nørrejylland og hertil nogle ganske få fra øerne, samt endelig også et relativt stort antal fra Sydvestnorge og Gotland og Øland — det er i al fald det mere kendte materiale, og det synes sammenlagt ikke så lidt. Men prøver vi på at være ganske realistiske, må det dog ud fra

et helhedssynspunkt erkendes, at det alt i alt er særdeles sparsomt, hvad vi foreløbig har, og da dette materiale tilmed ikke viser samme forhold i alle fundområder, er det alene af den grund ganske klart, at det langt fra et tilstrækkelig repræsentativt til, at vi blot på det kan danne os noget sandt billede af almentilstanden på den tid. Og vi ser da også, at nøgterne arkæologer hidtil i det store og hele har været yderst forsigtige med at udtale sig om jernalderens bygningsforhold i al almindelighed. Men der er jo også fund, der tyder på, at de har artet sig langt mere nuanceret, end vi endnu formår at forestille os, og under disse forhold bør derfor også den holdning, de mere besindige blandt arkæologerne har indtaget, mane til eftertanke i den etnologiske gårdforskning, således at man også her lærer kunsten at vente og i øvrigt prøver på at vise fornøden tilbageholdenhed i forsøgene på at ville slå bro så langt tilbage i tiden. For vi kan vist godt blive enige om, at førend vi har et mangedoblet materiale fra jernalderen, og førend vi ligeledes får et tilstrækkelig stort antal tomfund fra de følgende århundreder, der generelt set endnu danner et tomrum, om hvilket vi så godt som intet ved, har vi dog ikke noget virkelig holdbart grundlag at bygge vore problembehandlinger på. Men set på denne baggrund burde jernalderhuset for så vidt slet ikke have været omtalt her i dag, i al fald kun ganske perifert, og dog har jeg alligevel taget det med. For sagen er jo, at dette hus allerede gennem længere tid har været draget med ind i billedet i den etnologiske gårdlitteratur, og de synspunkter, som man møder her — og også i øvrigt — kan for en dels vedkommende nok give anledning til visse tanker, som jeg næppe er alene om — ja, nogle af dem ved jeg, at jeg ikke er alene om — men det forekommer mig alligevel, at der kan være grund til at berøre disse ting, da de synes mig af betydning, når man mere alment skal vurdere dette jernalderhus og i øvrigt søge det placeret indenfor kendte kategorier.

Inden jeg berører det principielle syn på jernalderhuset som hus-type betragtet, hvilket i og for sig, som sagerne står, er, hvad der her må interessere os mest, er der dog et par andre forhold, som jeg gerne vil omtale.

Som De ved, regner man med, at der med jernalderen er indtrådt en klimaforværring, og man ser heri en årsag til, at man nu begynder at bygge stald til kreaturerne, fordi vinterfodring blev nødvendig, og det forholder sig jo nok også således. Men når man uden nærmere forklaring bruger udtrykket "vinterfordring", kan de være

grund til at spørge, hvad man egentlig mener hermed. For som botanikeren professor Knud Jessen engang for en del år siden meget stærkt pointerede det i en diskussion, er vinterfodring i nyere tid jo et særdeles relativt begreb, og han henviste til steder som Irland, Færøerne og Island, hvor man vel har stalde, men hvor hovedparten af husdyrene dog går ude hele vinteren, med mindre vejret bliver så strengt, at de absolut ikke kan klare at finde føde. Og det samme har jo været tilfældet i England, ligesom også andre steder i Europa. Ja, for så vidt behøver vi i et land som Danmark ikke at ty til udlandet for at finde vidnesbyrd om dette forhold; det bekræftes nemlig både i vore traditionsoptegnelser, hos ældre forfattere og i vore andre skrevne kilder fra ældre tid.

Men selv om vi altså ikke kan gå ud fra, at jernalderbonden har holdt sine dyr på stald gennem hele vinteren, må det dog formentlig antages, at han har måttet gøre det i visse perioder, hvis vinteren dengang kunne blive lige så streng som i senere tid, og det vil sige, at han har måttet sørge for et forråd af foder og ligeledes sørge for at få det opbevaret på forsvarlig måde. Hvorledes han har løst dette sidste problem, ved vi foreløbig intet sikkert om; men det er vist den almindelige mening, at han har brugt stak- eller hæssætning. Dog vil Sigurd Erixon formode, at man har opbevaret foderet inde i huset, og til vidnesbyrd herom henviser Erixon til Pythias, der ifølge Strabo (o. 320 f. Kr.) skulle have iagttaget, at man i Norden førte afgrøden ind i store huse, hvor den blev tærsket (jfr. Indledningen p. 36). Men noget tungtvejende udsagn forekommer dette mig nu ikke at være; det er for det første usikkert, hvor Pythias har været på sin rejse, og for det andet er det en anden-hånds-beretning; vi har, hvad der absolut ikke forhøjer dens værdi. Men rent bortset herfra er det dog temmelig indlysende, at der f. eks. ikke på stænget over staldparten i det nørrejske langhus var plads nok til foderet til 6—8 kreaturer, når man sammenligner med, hvad lade- og stængeplads danske bønder i 16—1700-årene havde behov for til en lignende besætning, selv om man ikke staldfodrede alle dyrene gennem hele vinterhalvåret, og hvilken anden plads til foder end stænget over stalden havde jernalderbonden? I huset skulle der formentlig også være lagerplads til familiens egne forråd. Jeg tror derfor, at man — i al fald til eventuelt andet bliver godtgjort — må anse det for mest sandsynligt, at man i jernalderen brugte staksætning; i det mindste er det det rimeligste for Danmarks vedkommende, i de egne, hvor langhuse som de nørrejske var rådende, og med

mindre nyt materiale skulle komme til og vende op og ned på vor foreløbige viden, må man altså også regne med, at egentlige lader her er et bygningsselement, som først er kommet i brug efter jernalderen.

Men for ganske kort at vende tilbage til Sigurd Erixons opfattelse, er det jo ret klart, at han gerne vil have en gammel sammenhæng mellem det nordiske langhus og et hus som den saksiske gårds hovedhus, der i al fald i sine senere former tjener både til beboelse, stald, afgrødemagasin og tærskelplads, og det er også fristende at forsøge at finde et sådant slægtskab; jeg har selv ud fra et andet forhold i de danske gårde været inde på lignende tanker; men hvis vi skal tænke på slægtskab mellem langhuse som de nørrejske og de frisiske og det saksiske hovedhus, mon vi så ikke, for at beholde fast grund under fødderne, langt snarere må se det sidstnævnte som en sekundær form, altså som en senere, specialudviklet form? Meget taler i al fald herfor.

Lad os imidlertid igen vende tilbage til jernalderens langhus på vor egen grund.

De ved, at der mellem de nørrejske tomter er sådanne, som utvetydigt viser, at de pågældende huses to afdelinger, beboelse og stald, har været adskilt af en tværgående forstue med udgangsdør i begge sider, og ligeledes, at der er andre, hvor der ikke har vist sig spor efter skillevægge, men hvor arkæologerne dog ikke vil udelukke, at de kan have været her, således at der altså også for disse huses vedkommende er en mulighed for, at de har haft forstue. Endvidere har vi fra Sydvestnorge tomter, der viser en deling af huset i flere rum ved tværskillevægge, der ikke er gennembrudt, og i disse huse har hvert rum haft sin yderdør på husets langside. Men trods disse forskellige tomters klare udsagn om, at vi her har en deling af langhuset i to eller flere rum, er det jo ikke helt ualmindeligt, at det generelt betragtes som et ét-rums-hus, og der kan næppe være nogen tvivl om, at det helt eller delvis skyldes en vis overleveret forestilling om, at tværskillerummene i længe-huset ikke er noget fundamentalt og oprindeligt som i en knuttimret bygning, da de ikke som i denne sidste er af en væsentlig konstruktiv betydning for huset i dets helhed, og halvt om halvt har de derfor kunnet anses for noget senere tilsat, og ved umiddelbar sammenligning mellem den længe-byggede gård og den knuttimrede har man formentlig også fået en vis fornemmelse af, at hus-elementerne i den førstnævnte som *rum* i længerne ikke havde den samme karakter af selvstændige enheder som elementerne i den sidstnævnte, hvad enten de nu i denne frem-

trådte som særskilte små ét-rums-huse eller sammenkoblede sådanne eller som rum i en større bygning. Og det må også siges, at man ikke rent umiddelbart kan fri sig for den tanke, at der er noget af denne forestilling om noget meget væsensforskelligt mellem længe-huset og længe-gården på den ene side og det knuttimrede hus og den knuttimrede gård på den anden, når der fra norsk og svensk side uden nærmere kommentarer tales om, at det var knuttimringens fremtrængen i de to lande, der sprængte jernalderens langhus og skabte den mange-husede gård, eller når Sigurd Erixon i den næreste tilknytning hertil mener, at det må formodes, at selve kernen i mangehus-systemet — gavlhuset med svale eller med andre ord megarontypen — først er blevet kendt i Sverige, da knuttimringen med badstuen trængte ind østfra i tidlig vikingetid (jfr. Svensk byggnadskultur 1947). Men når vi nu nøjere overtænker, er så alt dette holdbart? Hvad er det man her bygger på? Ja, man har helt igennem analyseret hus-elementerne i knuttimringens iklædning, således at man har fuld klarhed over, hvorledes de ytrer sig både som særskilte ét-rums-huse og i de forskellige former for sammenkobling helt frem til forvandlingen til rum i langhuse; men nu er de knuttimrede huse og længer jo kun den ene del af vore nordiske husformer; hvorledes forholder det sig med længe-huset? Ja, her mangler endnu en tilsvarende analyse af rum-elementerne, og at man hidtil har undladt at foretage en sådan, viser sig desværre lige så uheldigt som det i sin tid blev skæbnesvangert, da Frigg ikke anså det for nødvendigt at bede misteltenen om frihed for Balder; for undersøger man hovedelementerne og disses kombinationsmåder i længebyggede huse som de danske, vil man indse, både at disse elementer også her klart er markeret som gamle særskilte enheder, og at kombinationsmåderne ligeledes er de samme som dem, man har i det knuttimrede hus, og det er ikke vanskeligt at illustrere. Som Sigurd Erixon har påvist det for det sydgøtiske hus, markerer de to herberghuse for enderne af den mellemliggende stue sig stadig som gamle enkelt-elementer af gavlsvale-typen ved, at der er en forstue mellem herberg og stue, når herberget er koblet til stuen med gavlen — og indgangen til herberget må da ske gennem forstuen. Men ligger herberget med siden mod stuen, mangler forstuen mellem dem, idet herbergets dør forbliver på sin plads i gavlen, der her vender frontalt, og døren er altså her yderdør. Men ganske tilsvarende er det som sagt i Danmark. Vi har t. eks. i Østjylland stuehuse, der har forstue mellem øverstestuen og den tilstødende stue, og hvor døren

til øverstestuen følgelig sidder i forstuen; men her er også stuehuse, der ikke har denne forstue, og konsekvent har øverstestuen da her yderdør til gården (jfr. grundplanerne hos H. Zangenberg i Turistforeningen for Danmark's årbog 1937, p. 248 og 251). Og tilsvarende kan konstateres i andre egne af landet; men princippet har dog ikke i lige grad holdt sig overalt i de bevarede gamle bygninger, hvad der jo også er kendt fra svensk område. Hvor de arkivalske kilder er udførlige i deres angivelser, som det f. eks. er tilfældet med de bornholmske fra 16- og 1700-årene, får man imidlertid ganske klare vidnesbyrd om, at det har været normen i ældre tid. Men rumelementerne er ikke blot således blevet markeret som gamle enheder nedentil i huset, men også i tagrummet; i al fald gælder dette indhus-rummene. På loftet over disse var der nemlig opsat gavle — altså indvendige gavle eller ”mellemgavle”, som de kaldtes — over tværskillerummene nede i huset. På vore markundersøgelser er vi hyppigt stødt på sådanne mellemgavle, hyppigst i skellet mellem stue-bryggers eller stue-køkken, men her og der også i skellet mellem andre elementer, og af de bornholmske kilder fra 16- og 1700-årene kan vi slutte, at de tidligere har været ganske almindelige. De mellemgavle, der fandtes, opdelte dog ikke i almindelighed loftsrummet i lukkede celler; der var gerne indsat dør i dem, så man bekvemt kunne komme fra den ene afdeling til den anden. I det danske materiale er de gamle indhus-enheder imidlertid ikke alene om at repræsentere megaron-typen; det gælder lige fuldt udhus-enhederne. Hva er t. eks. den danske tværstald andet end principielt set en langstald, der, som vor betegnelse siger, er lagt på tværs i længden, og døren til gården, såvel som den, der eventuelt var anbragt på længens udside, er derfor også principielt at regne for værende på primær plads. Yderligere kan det tilføjes, at de forskellige gamle enheder ikke blot har markeret sig på de nævnte måder; de er også blevet opfattet som enheder; det fremgår med al tydelighed af måden, de mere udførlige gårdsyn, vi finder i de arkivalske kilder, er blevet affattet på, og lægger vi så hertil, at disse enheder ikke alene optrådte som indkoblede led — altså som *rum* — i lange længer, men i mange, mange tilfælde også dannede hovedledet i kortere længer og tilmed såre hyppigt udgjorde særskilte huse — det gælder i al fald både de forskellige herberger, bryggerhuset og kostalden m. fl. — ja, så forstår vi på en gang, hvorfor så mange *rum* i vore danske gårde helt op til denne dag bærer navne, der er sammensætninger med *-hus* som sidste led. — Og kan det nu alt i alt ønskes klarere anskueliggjort,

at den modsætning, man almindeligvis har forestillet sig der var mellem den længe-byggede gård og den knuttimrede, i virkeligheden hviler på en fiktion, der er fremkaldt af de forskellige rent ydre ytringsformer, som de i syd og nord forskellige konstruktionsformer har skabt. Og det forekommer mig endvidere, at det bliver noget vanskeligt fortsat at finde holdepunkter for, at knuttimringen skulle være transportør af megaron-typen til nordisk område, og ikke mindst synes det mere end tvivlsomt, når vi allerede i de nørrejske jernalderhuse, der er delt i to afdelinger af en tværgående forstue, har bygningslænger, der principielt set klart tilkendegiver at være sammensat af to megaron-elementer, der ligger gavl mod gavl, og vi desuden i de sydvestnorske fler-rummede huse med dør til hvert rum har repræsentanter for en side-mod-side-placering af elementerne. Hvorledes jernalderens øvrige tomt-materiale så skal placeres, skal jeg ikke berøre her; det må en nøjere analyse afgøre. Men betragter vi de ovennævnte langhuse, der er rum-delte, som sammensatte — en opfattelse, der ingenlunde er ny — vil vi også principielt set have lettere ved at forstå den adskillelse, der senere fandt sted mellem beboelse og stald, selv om vi i øvrigt ikke i øjeblikket med nogen sikkerhed kan sige, hvad der har bevirket den. Det må dog indrømmes, at det i al fald for Sveriges og Norges vedkommende er nærliggende at se knuttimringens indtrængen som impulsen; men det forklarer på den anden side ikke, at adskillelsen også fandt sted i Sydsverige og i hovedparten af Danmark, og her tyder forskellige forhold på, at den må formodes at være sket lige så tidligt som i knuttimringsområdet. Men kan det antages, at knuttimringen har forvoldt eller i al fald medvirket til adskillelsen i de nordligere områder, må det blot erindres, at den — som det er sagt — ikke principielt set bringer nogen ny hustype; den giver kun den bestående en ny ikklædning og realiserer ifølge sin natur i højere grad elementerne som særskilte enheder, altså som særskilte ét-rums-huse.

Og så skal jeg i øvrigt i denne forbindelse blot tilføje, at adskillelsen mellem beboelse og stald som antydnet jo ikke har fundet sted overalt i Danmark; i hele den sydlige del — d. v. s. i Sønderjylland (incl. Sydslesvig), det sydlige Nørrejylland, på alle sydøerne (dog ikke Bornholm) og til dels i det sydligste Sjælland — har vi altid eller dog påfaldende hyppigt ”samlænger” (om denne term se Erixons indledn. p. 36), og det også i de flerlængede gårde. Men når vi ser bort fra det sydlige Angel, hvor gårdenes hovedhuse i løbet af de seneste århundreder har fået saksisk udhuspart under direkte ind-

flydelse fra holstener-gården, og hertil ser bort fra Nordfrisland og tilstødende egne af det sydslesvigske midtland og det vestlige Nord-slesvig, samt i nogen grad også det sydvestligste Nørrejylland, hvor friser-stalden er rådende, har vi i øvrigt overalt i disse syddanske egne en typisk tværstald som i det øvrige land, og det vil da sige, at det syddanske "samlænge"-område står som et tydeligt overgangs-område mellem i syd det saksisk-frisiske "samlænge"-område med langstald og i nord det danske ikke-"samlænge"-område med tværstald. Og lad det være understreget: Nogen nærmere udredning af forholdene i dette syddanske "samlænge"-område kan vi ikke for nærværende give, i det mindste ikke med nogen som helst sikkerhed.

Men lad os nu se på den flerhusede eller flerlængede gård, og det må da straks siges, at vi for Danmarks vedkommende endnu intet sikkert ved om, hvornår den for alvor er begyndt at gøre sig gældende. Ud fra hvad vore ældste kilder oplyser, vil det dog være det rimeligste at antage, at den har været en almen foreteelse allerede o. år 1000, og formentlig også i 8—900-årene. Som jeg har påvist i min lille afhandling i "Fortid og Nutid" 1955, fremgår det klart både af Skånske lov og Jyske lov og en del andre samtidige kildesteder, at gården da havde flere huse eller længer. Ganske vist er disse andre kildesteder kun få; men det er væsentligt, at de alle er samstemmende — og i øvrigt heller ikke er i modstrid med de ældste kilder fra vore nordiske nabolande, tværtimod. Og yderligere forekommer det mig, når alt kommer til alt, at være endnu mere sigende, at denne flerhusede gårds almene tilstedeværelse så klart fremgår af landskabslovene; for disse love tager næppe sigte på andet end normen, uden at det tydeligt ville være tilkendegivet, og nogen sådan anmærkning findes ikke. Men når den flerhusede gård er normen for lovene, kan vi også regne med, at den rækker noget længere tilbage i tiden, og da heller ikke som nogen sjældenhed; for bag lovenes tekstformulering, som vi kender den i de ældste af de bevarede håndskrifter — hovedsagelig fra o. år 1300 — ligger givet også adskillige års mundtlig tradition; i al fald må dette gælde de østdanske love, Skånske lov og de to sjællandske. Og tager vi så endelig i betragtning, hvor mange hus-elementer det egentlig var der indgik i denne middelalderlige gård, ja, så forstår man helt umiddelbart, at der virkelig var et reelt grundlag for flere huse eller længer. En analyse af forholdene viser os nemlig, at der af indhus-elementer var følgende: *Stue*, *bur* (almen gammeldansk betegnelse for dette sidste element synes at have været *kløve* (jfr. ndf.)) og *ildhus* — samt

hertil — udover buret — andre *herberghuse* og på de større gårde desuden et *lofthus*, og af udhuse fandtes i hvert fald *fæhus* og *lade*. Endelig hørte der også *et herberg* eller *en bolig for trællen eller indersten* til gården. Nu må det imidlertid siges, at vi ikke fuldt ud ved, i hvilket omfang disse forskellige elementer har været sammenkoblede til længer; dog synes det af kilderne at være ret klart, at fæhus og lade har dannet huse eller længer for sig eller i hvert fald været hovedelementerne i udhuslænger. Men hvad indhus-elementerne angår, må man ikke regne med, at de alle har været koblet sammen i én lang *stuelænge*. Der er ting, der taler for, at den middelalderlige stuelænge, Jyske lovs *salshus*, i virkeligheden kun har bestået af *stue* og *bur* — eller *indre kløve* eller *bagherberg*, som bur-elementet er benævnt i to forskellige håndskrifter af Valdemars sjællandske lov — mens derimod *ildhuset*, d. v. s. senere århundreders *bryggers*, først synes at være koblet til på et senere tidspunkt; i al fald er det en mulighed, der i høj grad må tages i betragtning for hele det store sydvestdanske område, hvor kaminhuset (jfr. forf. i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1947, p. 17 f.) er det rådende. De forskellige *herberghuse* har heller ikke alle generelt været indkoblet; endnu helt ned til vor tid har endog et enkelt særdeles ofte haft plads udenfor stuelængen — og da gerne i en sidelænge og ikke så sjældent i den ende af den, der lå nærmest stuelængen. — Men til middelaldergården har der som nævnt også hørt *et herberg* eller *en bolig for trællen eller indersten*, og dette element siges i lovene at kunne ligge enten udenfor gården eller indenfor gårdsledet, altså inde på selve gårdsterrænet, og det svarer helt til, hvad vi kender fra senere tider; kun synes det her at være blevet det almindelige, at indersten boede inde i gården; men *inderstestuen*, som hans bolig bl. a. nu blev kaldt, hørte ligesom ikke med til de egentlige indhuse, og tiest finder vi den anbragt i en af udhuslængerne og gerne i en sidelænge.

Trods mangel på udførlighed i vore gammeldanske kilder er det således, alt i alt, ikke så lidt, vi her får at vide om den middelalderlige gård, og så er disse kilder endda ikke udtømt med det lige skitserede; de giver os nemlig også ganske værdifulde oplysninger om, hvilken udformning gårdanlæggene i deres helhed har haft; i al fald gælder dette de to sjællandske love. I Eriks lov anføres således som en af de sager, der regnes for orbodemål: "At dræbe hjemme på en mands ejendom, enten i *lægård* eller *fægård* eller *ladegård*" (Danmarks gamle love, V, 83), og vi træffer en omtrent ligelydende op-

regning i kapitlet vedrørende ildspåsættelse, ligesom "lægård", "fægård" og "ladegård" også anføres i Valdemars lov. Og lad os engang se på, hvad disse betegnelser egentlig dækker.

Lægård er aldrig blevet tolket reelt; men filologerne har dog gerne ment, at første-ledet var ordet "læ", altså det samme som "ly", og der kan næppe være tvivl om, at dette er rigtigt; men for mig at se kan der heller ikke være nogen tvivl om, hvorledes betegnelsen i øvrigt skal tydes, så lidt som jeg nærer tvivl om, hvorledes de to andre betegnelser skal tolkes. "Lægård" er den danske betegnelse for "stuegård" eller "mandgård", og den sigter til, at beboelsen lå i en indgårdet have eller kålgård, formentlig med trævækster, ganske svarende til, hvad der kan iagttages på Gotland og andre steder i Sverige den dag i dag, og som Sigurd Erixon tidligere har været inde på det, har vi i de små danske gårdhaver, der her og der har været at se under stuehusvinduerne endnu i vore dage, en reminiscens af den del af lægården, der gik ind foran beboelsens frontside, mens vi i vore almindelige kålgårde eller haver ved stuelængernes udside endnu har den anden part. Det skal tilføjes, at de små gårdhaver er særdeles velkendte fra traditionen, hvor man møder navne som *bigård*, *bihave*, *fredgård*, *kringgård* og *vinduesgård*. Og går vi til de arkivalske kilder, får vi ganske klare beviser for, at gårdhaven var et absolut fast element. Den tjente dels til kålhave, dels til frugthave og var indhegnet med sten- eller jorddige eller plankeværk, og det er åbenbart, at den ikke altid var af så helt ringe udstrækning.

Fægården er også særdeles velkendt både fra dansk og skånsk område; på Sjælland og i Skåne er den blevet kaldt *fægård* eller *fæhave* (førstnævnte betegnelse er også truffet i en enkelt ældre fynsk kilde), mens den på Falster og Samsø samt i det vestlige Sønderjylland (Nordslesvig) ifølge arkivalske kilder fra 1600-årene hed *fold*, og disse fægårde eller folde lå bortset fra det nævnte fynske eksempel (og Bornholm, se ndf.) udenfor gårdene, gerne umiddelbart op til staldlængen og dog samtidig placeret således, at der var bekvem udgang til bygaden; det var nemlig ifølge de gamle landsbyvedtægter forbudt at føre kreaturerne bag ud af gården; de skulle direkte ud på gaden, så det kunne overvåges, at de ikke førtes på græsning på anden mands jord. I fægården, der var indhegnet med stendige, jorddige el. lign., fandtes møddingen, og fra stalden førte en dør direkte ud. Og her i fægården lå kreaturerne om natten gennem hele sommerhalvåret, og det har næppe heller været nogen sjældenhed, at køerne i sommertiden kom herind til malkning om

middagen. Ofte var der også vanding i fægården, så dyrene også kunne drives herud, når de skulle vandes i vintertiden. Men denne om man så må sige "ydre" fægård har ingenlunde været i brug ved alle gårde, i al fald ikke i de senere århundreder; herom vidner de mange skånske og danske gårde med møddingen inde på gårdspladsen, der her også tjente som fægård. Men med de ældre gårdhaver in mente (jfr. ovf.) vil man forstå, at først i allernyeste tid, da disse haver forsvandt eller i al fald var blevet ganske små, kan disse gårde siges at have fået ren fægårdskarakter, og tager vi en ø som Bornholm, har de større gårde aldrig fået denne karakter, idet gårdspladsen her helt frem til nutiden har været delt i to afdelinger ved et stakit. — Hvad der har været årsag til, at man i mange landsbyer havde "ydre" fægård, men ikke i andre, ved vi ikke; men det kan formodes, at det er pladsforholdene, der har spillet ind. Hvor gårdene lå tæt sammen og tæt på landsbygaden, har der ikke været plads til den "ydre" fægård, og her har derfor gårdspladsen måttet tjene som fægård, altså en "indre" fægård; men udelukkes kan det ikke, at man tidligere i sådanne tilfælde havde en fælles fold — et enkelt udsagn i de ældre, hidtil gennemgæede kilder fra Samsø kunne i al fald tyde herpå, og denne fold synes her at have været på bygaden. — Det skal endelig tilføjes, at fægården i allernyeste tid kun er kendt fra egnene øst for Storebælt, og navnlig fra Sjælland og Skåne. I det vestlige Danmark er man nemlig relativt tidligt — efter holstensk mønster — gået over til at tage kreaturerne, først og fremmest køerne, på stald om natten (og i middagstimerne) i sommerhalvåret, og man havde derfor ikke mere brug for nogen fægård, og den er i al almindelighed forsvundet. Men det er værd at notere sig, at den tidligere har gjort sig gældende også i Sønderjylland (jfr. ovf.), der som omtalt er et udpræget "samlænge"-område, og et område, hvor også énlængede gårde — eller i det mindste former, der står denne nær — stedvis har været ret hyppige. Og ganske påfaldende er det også, at de fir-længede gårde, der findes i Nordfrisland, i det vestlige Nordslesvig og i et vist omfang i det sydvestlige Nørrejylland — egnene, hvor friser-stalden er rådende (jfr. ovf.) — altid er rene mand- eller stuegårde. Det er en klar reminiscens; men vi vil her først og fremmest fæstne os ved fægårdens tidligere forekomst i et område med "samlænger". Det siger os en del, hvad vi straks skal vende tilbage til.

Ladegården, der nævnes i lovene, og som afgjort ikke skal tolkes, som D. O. Zetterholm (*Dialektgeografiska undersökningar*, Uppsala 1940) m. fl. har villet det — nemlig som en herregårds aflæggergård

— er også en velkendt foreteelse på dansk område fra senere tid; vi kender den dog ikke under dette navn, men under betegnelser som *stakhave*, *hæshave*, *hæsgård* (= den indhegnede plads, hvor hø- og kornstakke står), og til støtte for denne tolkning af "ladegård" tjener det, at vi i håndskrifter af Jyske lov (Danmarks gamle love, II, 482 ff.) finder betegnelsen *hjelmgård*. Som bekendt betyder "hjelme", der også nævnes i Jyske lov, et stak-skjul, der ofte er dannet af fire høje, jordfæstede pæle, som mellem sig bærer et tag, der kan hejses op og ned. Og yderligere vidnesbyrd om en almindelig brug af staksætning i middelalderen — i fortsættelse af oldtiden (jfr. ovf.) — har vi i følgende passus i Jyske lov (DgL. II. 387 ff.): "Står en mands huse, nogle i én mands "skipæn" og nogle i en andens, da altid hvor laden står og *lad* lægges . . ." — der kan nemlig ikke være nogen tvivl om, at "lad" her skal tolkes som værende samme ord som islandsk *hlað*, og betydningen er stak- eller hæs-underlag, hvad enten dette underlag så har været en stenlægning (jfr. isl. tyd) eller af anden art, som f. eks. underlag på pæle, der er velkendt så mange steder fra, og som for så vidt har en art efterkommer i de stængelag, der i nyere tid har været brugt at lægge ind i bunden af de alsiske hjelme for at give luft under afgrøderne. Det må dog tilføjes, at de alsiske hjelme nu har skikkelse af bræddeklædte "par-lader". — Hvor den middelalderlige stakgård har været placeret, kan vi ikke vide; i nyere tid var den gerne i umiddelbart naboskab til laden; men det må dog siges, at stakgården ikke altid har udgjort et så selvstændigt element; en gårds stakke eller hæs kunne også anbringes i et hjørne af den "ydre" fægård, som da blev hegnet fra, og meget almindeligt har det været, i al fald på øerne og ikke mindst på Sjælland, at anbringe stakkene inde på gårdspladsen; fra traditionen vides det endog at have været tilfældet i gårde, hvor møddingen var på gårdspladsen, og hvor denne altså var fægård. Men om denne dobbelte udnyttelse af gårdspladsen rækker langt tilbage i tiden, er vel ret tvivlsomt; i al fald er man indtil videre tilbøjelig til at stille sig noget skeptisk hertil. Men er spørgsmålet om stakgårdens placering i ældre tid endnu uløst, er det dog givet, at den har været her, og vender vi os mod Norge og Sverige, kan der ikke være nogen tvivl om, at vi også for disse to lande må regne med, at den har været et alment fænomen, selv om vi endnu ikke har tilstrækkelige beviser. For mig at se er der imidlertid adskillig mulighed for, at vi i den svenske staldbetegnelse *ladugård* har en oprindelig stakgårdsbenævnelser (= dansk "ladegård" i lovsprog), og erindrer vi os gårdanlæg-

gene i de centralsvenske egne, hvor overgangen til staldnavn formentlig har fundet sted, synes der i den udvikling, de i tidens løb må være undergået, at være just sådanne forhold, at denne betydningsovergang i og for sig forekommer ganske naturlig; i det mindste kan den her blive fuldt forståelig. Hvorom alting er, vil det være meget påfaldende, om man ikke har haft stakgård også på gammel-svensk område, når vi kender den fra dansk — og også fra norsk. Fra dette sidste land har jeg dog indtil videre kun et enkelt eksempel; men det er til gengæld ganske uomtvisteligt, idet man i en kilde fra 1522 (Dipl. Norv. IV. 1081—1082, cit. af Marta Hoffmann i hendes afhandling om Jærhuset, By og Bygd 1944, p. 113) finder en *hielmegård* anført.

Af det, der her er fremført, bliver det da for det første ganske klart, at man ikke fortsat med Sigurd Erixon kan definere den dansk-skånske gård som en gård, der i "sine typiske tilfælde er af ren fægårds karakter". For det andet kan man heller ikke fortsat, i tilslutning til Karl Rhamm og senere forskere, med skellig grund opretholde den opfattelse, at vore nordiske gårdanlæg, som vi kender dem fra nutiden, er udgået af to-delte anlæg. Som det er nævnt, må man nemlig ud over mand- og fægård også tage stakgården med i betragtning, og det vil sige, at vi i givet fald må regne med tre-delte anlæg, et forhold, der i øvrigt ikke blot finder støtte i det nordiske materiale (jfr. England m. v.). Men det må rigtignok i denne forbindelse understreges, at når jeg siger: Tre-delt, sigter jeg hermed alene til tilstedeværelsen af de nævnte tre afdelinger, og på forhånd forbinder jeg ikke hermed nogen forestilling om, at det skulle være ensbetydende med, at middelalderens gård har været tilsvarende opdelt, hvad selve husgrupperingen angår. Ganske vist har man hidtil ved omtalen af den middelalderlige gård som to-delt gerne regnet med, at dens bygninger også var klart adskilte i to grupper — parallelt med hvad vi kender fra bevarede norske og svenske anlæg. Men denne slutning har man umiddelbart draget af disse gårdanlæg og tilsvarende, som visse gamle svenske fæbod-anlæg, idet man samtidig henviser til, at der også i middelalderen var en klar skelnen mellem "indhuse" og "udhuse". Men nu er forholdet jo dette, at en sådan skelnen mellem de to begreber også findes i typiske "samlænge"-områder som det syddanske og det frisiske, og som ovenfor nævnt finder vi ligeledes i danske "samlænge"-områder gårde med mand- og fægård, ligesom stakgården her er kendt fra tidligere tid. Ja, forholdet tør endda siges i nogen grad at være dette,

at vi blandt de bevarede gamle gårde i Danmark næppe finder anlæggets forskellige afdelinger klarere markeret end just i "samlænge"-områderne, og i en vis forstand endog klarest ved de énlængede gårde og de nærstående former, der er så absolut kendetegnet ved en dominerende hovedlænge (jfr. t. eks. plan af gård på Als hos H. Zangenberg i Turistforeningen for Danmark's årbog 1930, p. 212). Men dette vil da sige, at man ikke a priori af tilstedeværelsen af en mand-, fæ- og stakgård i middelalderens gårdanlæg kan slutte sig til husgrupperingen. Uanset den væsentlige rolle, afdelinger som mand- og fægård med fuld ret spiller for os ved klassificeringen af de bevarede gårdanlæg, er deres tilstedeværelse, såvel som deres placering, dog kun karaktergivende, og det er ikke disse elementer, der har været de virkelig bestemmende faktorer ved anlæggenes udformning i henseende til husgrupperingen. Det er afgjort, at det her må være andre forhold, der har været de dirigerende, og klart er det, at vi bl. a. må regne med, at rent praktiske hensyn har spillet en meget væsentlig rolle, og mindre væsentligt har det ikke været, hvad de vedtagne regler for en fredelig sameksistens i landsbysamfundet krævede. Dette kan forklare, at vi i Danmark-Skåne, som også andre steder, i reglen har økonomibygningerne (udlængerne, specielt stald [-længen] — jfr. ovf. vedr. reglen for kreaturerne gang til græsning) liggende mod bygaden, eller dog orienteret mod denne, mens beboelsen gerne ligger tilbage i gårdanlægget, og efter alt at dømme er dette også et forhold, der har gjort sig gældende i middelalderen; men nogen nøjere viden om husgrupperingen i øvrigt og placeringen af elementer som fæ- og stakgård har vi indtil videre ikke fra denne periode.

Som forholdene ligger, må vi således på det nuværende tidspunkt slå os til tåls med at kunne fastslå, at vore gårde i løbet af middelalderen fra en i sine enkeltheder ukendt anlægsform når frem til firkantformen. Det skal dog siges, at vi for Danmarks vedkommende foreløbig kun har ét sikkert eksempel på denne forms tilstedeværelse i denne periode, og dette eksempel er så sent som fra år 1505; men da tre- og firlængede gårde i det "egentlige kongerige" (d. v. s. Danmark, bortset fra Sønderjylland), som jeg har påvist det i min lille afhandling i "Fortid og Nutid" 1955, ved år 1700 udgjorde 80 % af det samlede gård-tal — og ville have været nær de 100 %, hvis vi ikke havde haft så mange smågårde (små i jordtilliggende) — og da der desuden intet er i vort materiale, der tyder på, at deres antal skulle have været syndelig mindre ved år 1600, måske snarere tværtimod,

ja, mon man så ikke med føje kan slutte, at det ene eksempel, vi foreløbig kender fra 1505, på ingen måde er at betragte som et særtilfælde, men at firkantformen i virkeligheden også har været den rådende i 1500-årene. For uanset hvilken husgruppering der har været den rådende, før firkantformen vandt indpas, kan man vist roligt gå ud fra, at overgangen til den sidstnævnte form ikke har været nogen hastig proces, hvis den førstnævnte har været meget forskellig fra den.

Men selv om man må formode, at firkantformen i hvert fald må være begyndt at gøre sig gældende allerede i 1300-årene, bør det dog understreges, at vi foreløbig intet sikkert ved herom, og på nuværende tidspunkt er det også helt uvist, hvor denne form stammer fra. Ganske vist møder man jævnligt den opfattelse, at det er kloster- og herregårdsanlæg — altså storgårdene — der har været normgivende for bøndergårdene; men da, som vi har set, middelalderens bøndergårde også var "delte" anlæg med de samme "afdelinger", som man møder ved storgårdene, synes ethvert holdepunkt for denne opfattelse at mangle. Alt tyder jo nemlig på, at vi må regne med, at begge anlægskategorier er udgået fra et og samme grundlag, og firkantformens fremtrængen blandt bøndergårdene bliver derfor også langt snarere at se som en parallel foreteelse til dens fremtrængen blandt storgårdene end som resultatet af en påvirkning fra sidstnævnte kategori.

Hvorledes i øvrigt både Sigurd Erixon (jfr. Indledningen p. 18¹) og Albert Eskeröd (Fataburen 1957, p. 177) har fået den opfattelse, at jeg — i tilslutning til ældre danske forskere — i min afhandling i "Fortid og Nutid" 1955 skulle have givet udtryk for, at firkantformen blandt bøndergårdene på dansk-skånsk område er at betragte som et rent hjemligt produkt, er mig ikke klart. Noget sådant står der nemlig ikke at læse, hverken direkte eller indirekte, tværtimod. Men det er tænkeligt, at man har mistydet mine bemærkninger om den nære sammenhæng, der synes at være mellem firkantformens optræden og brugen af "hjemme"- eller "gård-lader" (modsat "udmarks-lader"). Imidlertid siger det sig selv, at uanset det er understreget, at en udpræget "hjemmelade"-kultur er et karakter-

¹ Sidhänvisningen åsyftar här det stencilerade manuskriptet. Avsnittet saknas i dess ovan återgivna och delvis förändrade form, som Jespersen före sin bortgång icke fick tillfälle att taga del av. (Utgivarens anmärkning).

ristisk træk for firkantformen, som vi kender den fra vor tid, er dette ikke ensbetydende med, at der hermed også skulle være ment, at formen skylder denne lade-kultur sin fremkomst. I denne forbindelse vil jeg i øvrigt gerne bemærke, at når Sigurd Erixon (jfr. Indledn. ovf. p. 39 f.) under henvisning til firkantformens optræden i Nordsverige afviser, at brugen af "hjemmelader" skulle være karakteristisk for denne form og være bidragydende til, at den når frem til sin helt sluttede skikkelse i så stor almindelighed, som tilfældet er f. eks. i Danmark, forekommer dette argument mig ikke overbevisende. Nordsverige er jo nemlig et klart yderområde af firkantformens store region, og et spørgsmål er det vel, om den mere sluttede form her når frem til at blive den rådende udenfor de større gårdes kreds (herunder storfamiliernes gårde) førend i allernyeste tid.

Men for at vende tilbage til spørgsmålet om firkantformens herkomst på nordisk område må det som sagt erkendes, at vi for nærværende intet sikkert ved. Når Albert Eskeröd (o. a. a.) imidlertid stærkt går ind for den tanke, at formen er fremstået selvstændigt hos os, må det medgives ham, at det i høj grad er en mulighed, der må tages med i betragtning. Men samtidig må det rigtignok også understreges, at vi også fortsat med Sigurd Erixon må regne med muligheden for, at formen her i Norden er inspireret af den franske gård; i al fald giver det materiale, Albert Eskeröd fremlægger fra Pommern, ikke tilstrækkeligt grundlag for at afvise denne mulighed, om end Sigurd Erixon — uvist hvorfor — heraf har følt sig foranlediget til at ændre sin opfattelse vedrørende indvandringmåden og -vejen (jfr. Indledn. ovf. p. 43 ff.).

Lad det imidlertid være gentaget, at vi foreløbig ikke har nogen mulighed for at kunne afgøre sagen. Og er det egentlig så mærkeligt, når vi nærmere overvejer, hvor lakunefyldt vort materiale er. Nok har vi her i de nordiske lande et særdeles righoldigt stof fra vore undersøgelser i marken; men hvor langt er der ikke igen, inden vi har udnyttet vore arkivalske kilder, og hvor store mangler er der ikke i vor viden om forholdene i firkantformens områder uden for Norden. Men det er jo indlysende, at førend vi overalt har fået fremlagt et tilstrækkeligt, nutidigt og historisk materiale, har vi ingen mulighed for på tilfredsstillende real baggrund at belyse gårdformen og dens historie i de forskellige forekomstområder, og følgelig heller ingen mulighed for at drage holdbare sammenligninger, endsige slutninger om udviklingens historiske forløb i helheden.

Ja, man vil utvivlsomt mene, at det er noget lidt, jeg her har haft at sige om den firlængede gård i relation til det motto, der er givet denne kongres: Norden og kontinentet. Men da forholdene nu engang stiller sig således, at der for nærværende ikke kan siges noget afgørende og endeligt om firkantformens herkomst på nordisk område, så lidt som om tidspunktet for dens fremkomst, har jeg i stedet for bemærkninger om just disse problemer — bemærkninger, der i den forhåndenværende situation ikke kunne blive synderlig betydningsfulde — foretrukket at røre ved selve det grundlag, man hidtil har bygget på, ved at fremlægge nyt dansk materiale, og jeg føler mig fuldt ud overbevist om, at jeg ikke har kunnet fremme løsningen af de to nævnte hovedproblemer på bedre måde.

Toivo Vuorela, Helsingfors:

Objekt för en allvarligare vetenskaplig forskning blev det folkliga byggnadsskicket i Finland i och med den arbetsinsats, som gjordes av Axel Olai Heikel, den finska etnografins banbrytare. Hans undersökning av tjeremissernas, mordvinernas och esternas byggnadskonst offentliggjordes på finska redan år 1887. Heikels forskargärning faller inom en tid, då det gemensamma stora målet för arkeologer, filologer och etnologer var att allsidigt utreda den finska stammens förflutna. Filologerna lade vid denna tid en fast grund för den finsk-ugriska språkforskningen, och de resultat man på filologhåll uppnådde kom även att tjäna etnologernas forskningar. Men den etnologiska forskningen höll just på att ta sina första steg; de stora syntesernas tid var ingalunda ännu kommen. Såvitt vi förstår, var därför också det tema Axel Olai Heikel uppställt för sig själv alltför stort för att behandlas på ett så tidigt stadium. Dock kan man inte förneka det faktum, att det material han insamlade på sina vidsträckta resor, är av bestående värde, och som grundläggare av friluftsmuseet på Fölisön har han förvärvat sig ett odödligt namn. Som ett intressant faktum kan i förbigående nämnas, att Heikels arbete, såvitt man vet, i dagens Sovjetunion åter värderas högt,

emedan det ger forskarna möjlighet att jämföra till våra dagar bevarat byggnadsmaterial med förhållandena under 1880-talet.

Axel Olai Heikels arbete fortsattes på sätt och vis av U. T. Sirelius, den finska folklivsforskningens starke man, vars fenomenala energi räckte till även för byggnadshistoriska undersökningar. Sirelius begynte sin forskarverksamhet som en renodlad evolutionist, vilkens tro på en naturlig utveckling på grundval av darwinistiska tankegångar var orubblig. Den typologiska metoden var ett verktyg, vilket för den unge Sirelius innebar den nyckel med vilken han kunde åskådliggöra hela den kulturhistoriska utvecklingen ända från dess ursprungligaste rötter. Dessa principer jämte en filologisk skolning var hans höga ledstjärna, då han mellan åren 1906–11 publicerade den brett upplagda undersökningen "Ueber die primitiven Wohnungen der finnischen und ob-ugrischen Völker", vilken i huvudsak byggde på det material han självständigt insamlat. Med tiden kom Sirelius att revidera sin åsikt beträffande den typologiska metodens tillförlitlighet i det han tog i beaktande också kulturlånen från folk till folk samt även den roll som högreståndskulturen spelat för allmogekulturen. Sirelius efterföljdes på professorsstolen i etnografi vid Helsingfors universitet av Albert Hämäläinen, som hade folkseden till specialitet. Han har dock skrivit ett par specialundersökningar om byggnader, den ena om byggnaderna i Mellanfinland, den andra — som på sätt och vis ansluter sig till den föregående — om bostadskulturen bland Värmlandsfinnarna. Kustaa Viikuna, vilken suveränt behandlat ett flertal etnologiska problem, har utgivit en specialundersökning av de folkliga byggnaderna i Egentliga Finland, vilken bär vittne om ett vidsynt forskaröga och företräder moderna forskningsmetoder. Gunnar Suolahti, vars undersökningar angående prästgårdarnas liv är av bestående värde, har tillfört forskningen ett kulturhistoriskt perspektiv. Bland Finlands svenskspråkiga forskare ha flere publicerat såväl vidlyftigare som mera begränsade studier, eller deskriptiva skildringar. Bland dessa nämner jag här endast Gabriel och Hagar Nikander, Valter W. Forsblom, John Gardberg, Irja Sahlberg och Ragna Ahlbäck. Läroverkslektorn, till sin skolning historikern Lauri Kuusanmäki — vilken på grund av sina förtjänster 1957 blev hedersdoktor vid Helsingfors universitet — har förtjänstfullt klarlagt det mellanfinska rökpörtets särart i synnerhet beträffande sociologiska och historiska fakta. Slutligen har jag själv i min doktorsavhandling behandlat de sydösterbottniska allmogebyggnaderna. Om jag till dessa namn ytterligare fogar Ilmari Manninen, vilken

gjort sig förtjänt om utredningen av finsk-ugriska traditionen samt esten Gustav Ränk, vilken på ett framstående sätt klarlagt den estniska bondgårdens väsen och utveckling, tror jag mig ha nämnt de viktigaste av Finlands byggnadshistoriska forskare. Ytterligare är det dock skäl att nämna, att man vid Nationalmuseets etnografiska avdelning som förestås av docenten Niilo Valonen, som bäst utför en vittsyftande inventering av allmogebyggnaderna.

I fråga om etnologins stora huvudmål, en möjligast grundlig utredning av den mänskliga kulturutvecklingen, måste varje forskargeneration och även varje enskild forskare, som arbetar för detta mål, definiera sin ståndpunkt beträffande problemställningen: bör man inskränka sig till avgränsade specialstudier eller bör man eftersträva de stora synteserna? Jag tror svaret varje gång blir det samma: inte ett antingen-eller utan ett både-ock. Varje forskargeneration är förpliktad att söka ställa upp en syntes. Om resultatet uppväcker kritik, bör även detta anses positivt. Kritikens uppgift är ju att föra fram uppgiftens andra aspekt, att fästa uppmärksamheten vid det egna landets material. Den framtvingar en noggrannare sällning av materialet och ett beaktande av företeelser, vid vilka man tidigare tilläventyrs fäst för ringa avseende, samt — i mån av möjlighet — framför allt en kontinuerlig utökning av materialet. Man kan påstå att vi skulle ha en mycket klarare bild av den europeiska kulturen, om till exempel engelsmännen och tyskarna hade offrat ens en liten del av den energi, vilken de nu slösat på antika utgrävningar och undersökningar av utomeuropeiska primitiva kulturformer, på en undersökning av sina egna länders allmogekultur under den tid, då det ännu fanns verklig bondekultur i England och Tyskland. — Först sedan en på den traditionella bondekulturen inriktad insamlingsverksamhet är fullgjord, bör ett motsvarande arbete sättas in på att systematiskt samla historiskt källmaterial. Också i detta avseende förblir problemställningen den samma. På egen och känd botten må man se till att tränga möjligast djupt utan att därvid glömma de synvidder som öppnar sig under syntesförsöken.

Som jag redan sagt, har den finsk-ugriska etnologin ända från Axel Olai Heikels och U. T. Sirelius tid kanske för tidigt på sin egen linje eftersträvat synteser, vilkas tid ännu inte har varit inne. Delvis beror det just här på, att det ännu inte existerar en sammanfattande och tillförlitlig översiktsframställning av Finlands byggnadskultur.

Exempel från rätt sena tider utvisar, att de byggnader vilka i huvudsak uppförts allteftersom behov förelåg, i nya eller mindre be- medlade hushåll, ännu ligger spridda, utan någon planelig fast anknytning till varandra. Ett gott exempel utgör torpen, vilkas byggnadsfördelning ännu inemot sekelskiftet troget avspeglade en konservativ princip, enligt vilken de enskilda utrymmena låg åtskilda från varandra. Samma utspridning av byggnaderna har som ett väsentligt drag bevarats ända till detta århundrade i den savolaxiska och karelska bondgården med undantag av Syd-Karelen, där den firsidiga gården påträffas som ett sent östligt inflytande. Ett exempel, som belyser den allmänna utvecklingen, finner man bland de från Mellanfinland utflyttade s. k. skogsfinnarna, vilka från och med slutet av femtonhundratalet som nybyggare immigrerade till trakten av Mellanskandinavien. Dessa förblev i sin bostadskultur just vad beträffar byggnadernas placering ända till det sista på "ett förvånansvärt primitivt stadium" — som Albert Hämäläinen anmärker — oavsett till och med det faktum, att i detta avseende rätt utvecklade förhållanden redan under emigrationskedet var förhärskande i deras hemtrakt. Av vikt är det att konstatera, att anpassningen till naturförhållandena, den förhärskande hushållsformen och förmögenhetsgraden i så hög grad hade inverkat på de under tidigare perioder huvudsakligen av svedjebbruk levande skogsfinnarnas byggnadsätt, att den svenska mera utvecklade bostadskulturen inte på trehundra år förmådde förändra deras bostadsvanor.

I motsats till det östfinska byggnadsättet begynte i Västfinland redan tidigt uppträda en tendens att placera byggnaderna regelbundet. Som det har påvisats, var grundvalen för de två olika byggnadsvanorna två olika skiftessystem: i Västfinland solskiftet eller tegskiftet, som byggde på det svenska stångfallet och tomtten; i Karelen och Savolax det s. k. blockskiftet, som skilde såväl odlade marker som gårdar från varandra. Skiftets art påverkade i Västfinland byggnadsättet i högst betydande grad. Då tomtområdet var i byns gemensamma ägo, uppstod i de äldsta och rikaste bosättningscentra täta bygrupper, inom vilka den enskilda gårdens tomtområde blev mycket trångt och därigenom effektivt befrämjade en regelbunden placering av byggnaderna. Det sagda gäller i främsta rummet Finlands äldsta odlingstrakter: Egentliga Finland, Satakunta och Tavastland. På andra håll i Västfinland har tegskiftet inte haft samma betydelse. T. ex. har i Sydösterbotten fältens uppdelning varit så pass oregelbunden, att man inte i bokstavlig mening kan tala om teg-

skifte. En enskild gård kunde äga ganska många åkerlappar, men inte i form av långsmala tegar, utan som oregelbundna block. En större roll för placeringen av de enskilda gårdarna och byggnaderna har här spelats icke av jordskiftet utan av det förhållande, att den äldsta bosättningen i Sydösterbotten konsekvent har tenderat att koncentrera sig till de låglänta, fruktbara älvdalarna och att forma långa såkallade älvstrandsbyar.

Som professor Erixon anmärker, härstammar Finlands tidigaste minnen om kringbyggda gårdar redan från trettonhundratalets Åland. I fråga om fastlandets prästgårdar förefinns uppgifter som åsyftar kringbyggda gårdar från år 1536 i Hauho socken i Tavastland och från år 1600 i Kumo i Satakunta. Byggnadernas gruppering kring fyrsidiga gårdar var i prästgårdar och militärboställen i Finland vanliga under 1600-talet, och under 1700-talet förekom denna gruppering redan allmänt på bondgårdar i Finlands västra delar. Utvecklingen hade vid övergången till 1700-talet också annorstädes lett därhän, att anspråklösare herrgårdars och prästgårdars byggnader inte nämnvärt avvek från varandra.

Den fyrsidiga gårdens allmännare förekomst begränsar sig alltså till Västfinland. I det system, som professor Erixon med skicklighet har uppställt för de svenska gårdstyperna, är det främst tre typer som ur den finska forskarens synpunkt har intresse: den nordsvenska gården, den centralsvenska gården och den östsvenska eller götiska gården.

I sin undersökning om allmogebyggnaderna i Egentliga Finland påvisar Kustaa Vilkuna, att en kringbyggd gård, vars byggnader grupperar sig kring två innergårdar, som gårdstyp inom detta område åtminstone går tillbaka till 1600-talet. Mangården begränsades av boningshusen, bland vilka kunde finnas rökporste, loftsbyggnad, kokkåta och avträde. Vid fägården åter låg stall, fähus och stall för dragoxar samt foderlada och nödiga lider. Utanför byggnadsgruppen var bastubodar, vedlider och rior belägna. Då vi tager i betraktande, att typens senare representanter regelbundet var försedda med ett stängsel mellan man- och fägård kan typen, såsom professor Erixon också gjort det, närmast jämföras med den götiska gården. Utom för Egentliga Finland har denna typ av gård varit kännetecknande även för byggnadsskicket i Satakunta och Tavastland. Däremot sträcker sig den götiska typen i väster inte så långt som upp till Sydösterbotten, där vi emellertid — för att hålla oss till professor Erixons system — möter två andra gårdstyper, den nord-

svenska och centralsvenska typen. Om vi anser att den nordsvenska typen karaktäriseras av att byggnaderna koncentrerats kring en fyr-sidig kringbyggd gård, så påträffar vi denna typ i Tornedalen och det svenskspråkiga Sydösterbotten, men inte mera inom det finskspråkigt befolkade Sydösterbotten. Här omfattar nämligen det typiska bondgårdskomplexet nästan utan undantag en fyrkantig tudelad gårdsplan. Bonings- och fähusen åtskiljas här aldrig av ett stängsel utan regelbundet av stallet och ett bredvidliggande vagns-lider eller bod eller bäggedera. Samma egenskaper kännetecknar ju även den centralsvenska gårdstypen, med vilken den sydösterbott-niska gården också bäst torde kunna jämföras — en parallellisering med den nordsvenska gården, som man ofta ytligt företagit, är där- emot inte på sin plats.

Om vi på grundval av det föregående ville dra några slutsatser, så ville jag i detta sammanhang inskränka mig till ett par saker. Enligt mitt förmenande avspeglar den västfinska fyrsidiga gården troget förhållandena i Sverige-Finland för trehundra år sedan. Dock förefinns självständiga utvecklingshistoriskt betingade skiljaktigheter. Vad beträffar t. ex. den sydösterbottniska gården, kan vi inte undgå att fästa oss vid ett speciellt drag: fastän stallet enligt lagens be- stämmelser bör höra till fägårdssidan, förblir det i den sydöster- bottniska bondgården envetet en byggnad som begränsar mangårdens ena sida. Här kan vi åter igen konstatera det faktum, att vi inte får tillskriva administrativa bestämmelser en alltför stor betydelse. De har varit i stort sett ineffektiva, ifall den lokala sedvanan under- stötts av en tillräckligt stark tradition. Vidare: Vi har sett att det svenska språkområdet i Sydösterbotten vad gårdsplaneringen be- träffar anknöt sig till den nordsvenska, det finska språkområdet åter på motsvarande sätt till den centralsvenska gårdstypen. Om man alltså i det stora hela kan anse det sydösterbottniska området som i kulturellt avseende synnerligen homogent, föreligger således icke förty historiska avvikelser. De två i fråga om gårdsplanen olika gårds- typer som påträffats inom området, bevisar, att man inte kan räkna med en kulturnyhet, som i Finland skulle ha spritt sig över språk- gränsen, utan att vi har att göra med två kulturlånsavlagringar av olika ålder. Kulturnyheterna utbreder sig inte som bläckfläckar på papper — en sådan uppfattning får man ju lätt av de etnografiska utbredningskartorna — utan hopp är möjliga. Snarare hade man då lust att jämföra utbredningen av kulturfenomen med en skogsbrand, som kan hejdas av de hinder den möter, men åter flammar upp ge-

nom någon flygande gnista. Varje kulturfenomen har sin egen självständiga historia, och klarläggandet av enskilda fall torde också höra till etnologins allra svåraste uppgifter. Som ett parallelexempel till föregående fall kan man nämna den finska logen. Som bekant är den västfinska logen, som anknyter sig till rian, ett från Sverige erhållet kulturlån. Dock härstammar den första historiska uppgiften om en finsk loge ingalunda från det svenskspråkiga området utan långt inne från det inre Tavastland, från prästgården i Hauho socken.

Vid vilka faktorer bör vi alltså fästa vår uppmärksamhet, då vi försöker svara på frågan om den i Finland påträffade kringbyggda gårdens uppkomst? I den mån det är fråga om ett kulturlån, får man absolut inte glömma högreståndskulturens inflytande. Byggnaderna på prästgårdar och militieboställen kan ha varit impulsivande. Administrativa bestämmelser har däremot inte direkt haft den betydelse man kunde tro. Däremot tror jag att stadskulturen har haft en större betydelse än man i allmänhet tillmäter den. T. ex. avvek kuststäderna vid Bottniska viken i fråga om levnads sätt i själva verket inte före industrialismens genombrott från den livsform, som var rådande i bondgårdarna i sagda städers uppland. Småstädernas borgare odlade jord och idkade kreaturskötsel. Och på den burgna köpmannens tomt fanns ett stall, där bönderna bland hans klientel kunde ställa in sina hästar, då de övernattade i staden. I staden var byggnadernas placering bunden av den trånga tomten, vilken åtminstone åt ett håll begränsades av gatan, Om porten mot gatan stängdes, utgjorde gårdsplanen ur invånarnas synpunkt ett behagligt isolerat och tryggt område. I de trakter i Västfinland, där tegskiftet dominerade, uppstod den sammanträngda byn, vars trånga tomter hade samma begränsande effekt som stadens byggnadsordning. Där tegskiftet inte trängde igenom, såsom i Sydösterbotten, utgjordes de begränsande faktorerna av naturförhållandena — floden och landsvägen, vilka blev den typiska, långa och smala sydösterbottniska älvstrandsbyns naturliga gränser. Dessa avgränsande faktorer var ägnade att ge byggnadsgrupperingen en viss ordning, vilken dock ingalunda alltid behövde leda till en helt kringbyggd gård. Å andra sidan kan en sådan påträffas även bland enstaka gårdar i avlägsna byar ute i periferin. I dylika fall har en viktig faktor säkert utgjorts av en strävan till regelbundenhet och till samma behagliga trygghetskänsla, som ägaren av en stadsgård erfar, då han kan stänga sin

port till natten. Jag känner för övrigt till ett exempel från början av detta århundrade på att lanthandlaren i en by byggt sin handelsgård på stadsvis kring en sluten gård och försett den med port. Han kunde därigenom lugnt lämna varulassen från staden orörda över natten.

De fakta jag här berört framhäver de yttre inflytandena. Ännu har jag inte framhävt sakens andra sida, de nedärvda faktorerna. Den firsidiga gården uttrycker som begrepp ett slutresultat, icke utvecklingens inre faktorer. Bland dessa anser jag den viktigaste vara gårdsplanen i dess egenskap av det relativt lilla område i omedelbar närhet av byggnaderna, inom vilket största delen av gårdens liv koncentrerar sig. De några tiotal kvadratmeterna framför dörren till boningshuset är för gårdens invånare ett så viktigt verksamhetsfält, att detta område redan tidigt har fått sitt stadfästa namn av termkaraktär: mangården. Den andra gårdsplanen har likaledes kunnat uppstå nästan av sig själv: den blir fägården med centrum i dyngstaden framför fähusdörren. I Finland har på grund av en naturlig utveckling även uppstått ett tredje centrum, vanligen vedhuggningsplatsen som begränsar sig till riegården, men vilken dock inte, såsom liggande utanför byggnadskomplexet haft möjligheter till en vidare utveckling. Att åtminstone två verksamhetscentra uppstått inom gårdsområdet är alltså ett gammalt drag. Den firsidiga gården är såvitt jag kan se ett kulturfenomen, inom vilket man analytiskt kan urskilja kulturavlagringar av olika ålder. Men då man företager denna analys, bör man inte glömma kravet på att som bakgrundsfenomen ta med i räkningen en självständig, av ändamålsenligheten betingad kulturutveckling.

Rigmor Frimannslund, Oslo:

De norske "firkant-tun" kan bare til en viss grad sammenliknes med "den firsidiga gården" som er under diskusjon. Vi har derfor funnet at slik som det norske materialet ligger an, er det ikke råde-
lig for oss å kaste oss aktivt inn i diskusjonen. Vi har isteden valgt å legge frem materialet ordnet typevis og la det tale mest mulig for seg selv.¹

Først litt om betydningen av ordene *tun* og *gård* (eller *gard*). I folkelig talemål betyr ordet *tun* oftest den åpne plassen mellom gårdshusene, og det gjelder både når det enkelte gårdsbruk har sine hus på et område for seg selv, og når flere gårdsbruk har husene i en klynge. Ordet *tun* finnes derimot sjeldnere, så vidt jeg kan forstå, i folkelig tale som betegnelse for selve gruppen av hus. Men det ser ut til at ordet i denne betydning har fått videre spredning i senere tid, dels som litterært ord, dels gjennom kulturhistorisk arbeid i bygdene. Det er således i og med fredningen av den gamle bebyggelsen på den kjente mangbølte gården Aga i Hardanger at navnet Agatunet er kommet til og har fått fotfeste i bygdemålet.

Ordet *tun* kan også ha en helt annen betydning. I Tinn i Telemark f. eks. og i noen bygder der omkring betyr det innmarken, både den dyrkede og den udyrkede delen av den. Jeg stusset jo litt da en mann i Tinn fortalte meg at når de trengte ny åker, brøt de opp jord i tunet så lenge som der enda var dyrkbar jord der. Slåttemark hadde de også i tunet, akkurat som i Njåls-saga.

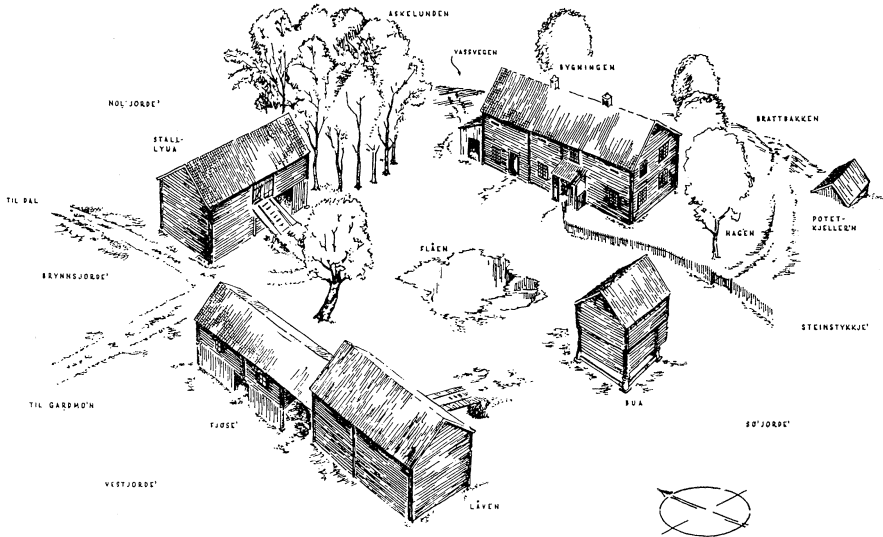
Ordet *gard* (gård) brukes om det enkelte gårdsbruk først og fremst i de deler av landet hvor enkeltgården er fremherskende, særlig gjelder det Østlandet og Trøndelag. Men også der hvor klyngebebyggelse og teigeblanding iallfall i senere tider har hatt sin sterkeste

¹ Dette innlegget er blitt til ved et teamwork. Det var Arne Berg som skulle ha levert det; men da han ble forhindret fra å delta i kongressen, trådte jeg i hans sted. Hele billedmaterialet skyldes Arne Berg, og både han og Hilmar Stigum har stillet sin kunnskap i emnet till min disposisjon.

Av trykte kilder er vesentlig brukt disse:

Andreas Holmsen, *Gård, gårdssamfunn og grannesamfunn*, Heimen VI, 1945.
Hilmar Stigum, *Gårdshistorien sett fra kulturhistorisk synspunkt*. Heimen VI, 1942.

Halvor Vreim, *Tun og gårdsplass*, Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, årsberetning 1929.

TRANDUM I ULLENSAKER

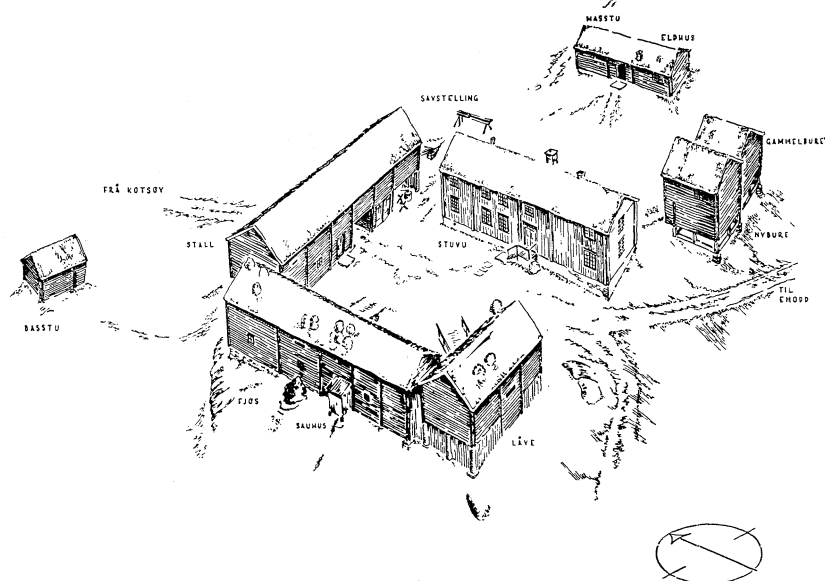
I SLUTTEN AV 1870-ÅRA
REKONSTRUERT ETTER FRÅSEGN
AV ANTON TRANHEIM 24. OKT. 1952

Arnstieg

1. Trandum i Ullensaker i slutten av 1870-årene.

utbredelse — nord, vest og sør i landet — kan gård brukes i samme betydning (skjønt det her om et enkelt gårdsbruk helst sies ei jord, ein lut o. l.). I disse strøk har ordet gård også en annen betydning, nemlig alle de bruk, sett under ett, som er fremkommet ved deling av den felles opphavsgården. Dette gjelder uansett om det fremdeles er teigeblanding mellom brukene eller om hvert bruk har fått sin jord skiftet ut for seg, og uansett om det fremdeles er klyngebebyggelse eller om det har funnet sted utflytting så de enkelte bruk nu har husene samlet hver for seg.

I en tredje betydning finner vi ordet *gård* (gard) brukt på samme måten som ordet *tun* om den åpne plassen mellom husene på gården. I denne betydning brukes imidlertid like ofte gårds plass (gardsplass). Vreim sier om dette: "I våre østlandske dalfører brukes navnene tun og gårds plass om hinannen. Men på de brede østlandske og trønderske flatbygder er gårds plassnavnet så å si helt enerådende. Tun-navnet råder derimot på det nærmeste grunnen alene i Sørlandsfylkene og på Vestlandet op til Romsdal og Nordmøre. Her brukes begge navn om hinannen. Tilnærmevis er det riktig å si at

TUNET PÅ BAKKEN
GNR.2 BNR.1 I BUDALEN
ETTER FRÅSEGN FRÅ UTSKIFTINGS-
FORMANN JOH. BAKKEN AUGUST 1991
SLIK DET VAR I 1870-ÅRA

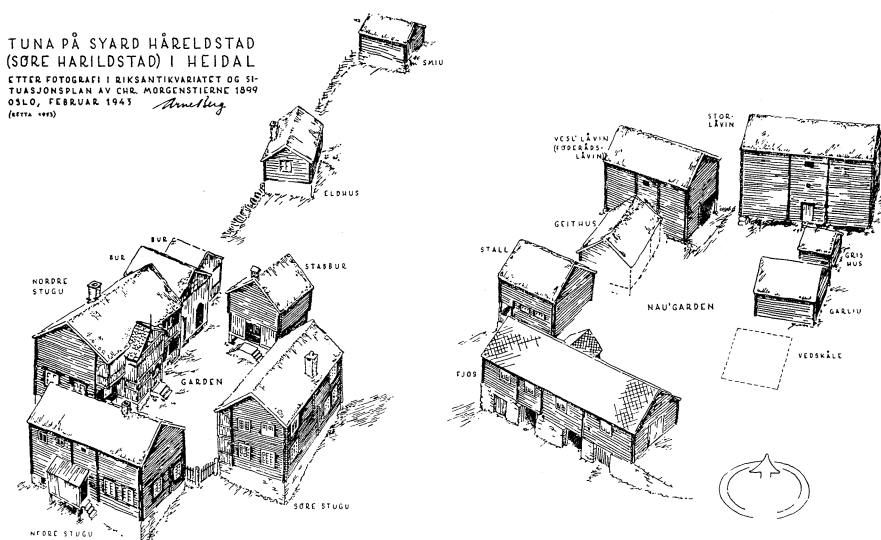
Arne Berg

2. Bakken i Budalen 1870-årene. Den gamle bygdeveien har gått rett over gårdsplassen og ut gjennom stallporten. Dette er en planløsning som slett ikke har vært ualminnelig.

i de deler av vårt land hvor husene står i en regelmessig firkant, heter det gård eller gårds plass, og der hvor de er dynget sammen på en mere tilfeldig måte, slik at husene gjerne er blitt liggende i en klynge, er det tun. I Telemark og Setesdal, hvor rekkebebyggelsen dominerer, råder også tunnavnet.² Som hovedprinsipp holder Vreims inndeling fremdeles, men senere markundersøkelser har vist at i området for klyngebebyggelsen brukes ordene tun og gård (gårdsplass) side om side, og ikke sjelden er det gård eller gårdsplass som brukes vanligst også her, særlig blant gamle folk.

Når vi sier "firkant-tun", mener vi gårdsbebyggelse hvor husene er plasert i firkant – åpen eller lukket. Der finnes varierende typer

² Vreim, Tun og gårdsplass s. 2.

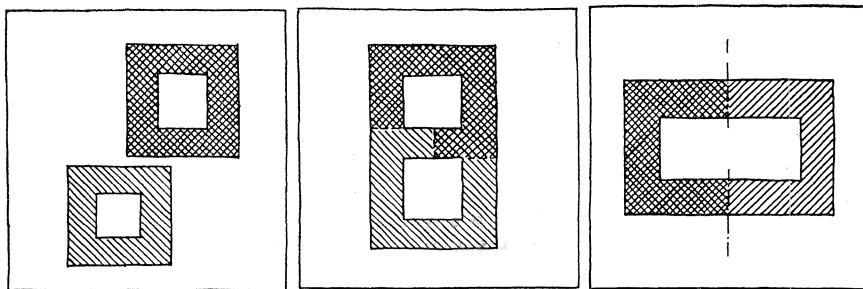
3. Harildstad i Heidale 1899.

med ett eller flere bruk innenfor en eller flere firkanter. Enkelte hus ligger ofte utenfor firkanten, først og fremst på grunn av brannfaren; det gjelder særlig smie, eldhus og ofte bur. Ordet firkant-tun er vel uten rot i folkemålet.

I bykulturen finner vi firkant-anlegg mange steder i landet. Men innenfor bondekulturen har firkant-tunene i Norge sin vesentligste utbredelse over Østlandet, Trøndelag og i deler av Nord-Norge.

Det ser ut til at det først er under innflytelse av barokken at det virkelig kommer fart i utbredningen av firkant-tunet; men vi har det tidligere også. I 1730-årene var det en grenseoppgang mellom Sverige og Norge, og det ble da tatt opp en del kart. Fra Liene i Trøndelag er der 6–8 planer som viser gårder med firkant-tun på denne tid. Man kan dessværre ikke slutte seg til den innbyrdes plassering av de forskjellige gårdshus, for det går ikke frem av planene hvilken funksjon de enkelte husene har.

Det neste grensemerke bakover i tiden får vi ved Bergenssynoden i 1589. Der leste den danskfødte biskop Anders Foss opp blant sine "påminnelser til nedtegnelse" en forskrift for hvordan prestegårdsanleggene burde være. Jeg siterer den etter Vreim som igjen siterer etter Fredrik Scheel: "Husene bør ikke være for bondeaktige og tarvelige og ikke ligge spredt, men heller hvor tomten tillater det, være

4. Fler-manns-tunets typer.

lagt i firkant med fasaden vendt mot syd (slik som oftest er tilfellet i Danmark) og ha et utseende som det sømmer sig prestegårder. Det bør også heller være få og rummelige bygninger som er praktisk avdelt i værelser, enn mange småhuse.”³ Denne ”påminnelsen” forteller oss at på den tiden var det iallfall ikke vanlig med firkant-utforming av prestegårdstunene på Vestlandet.

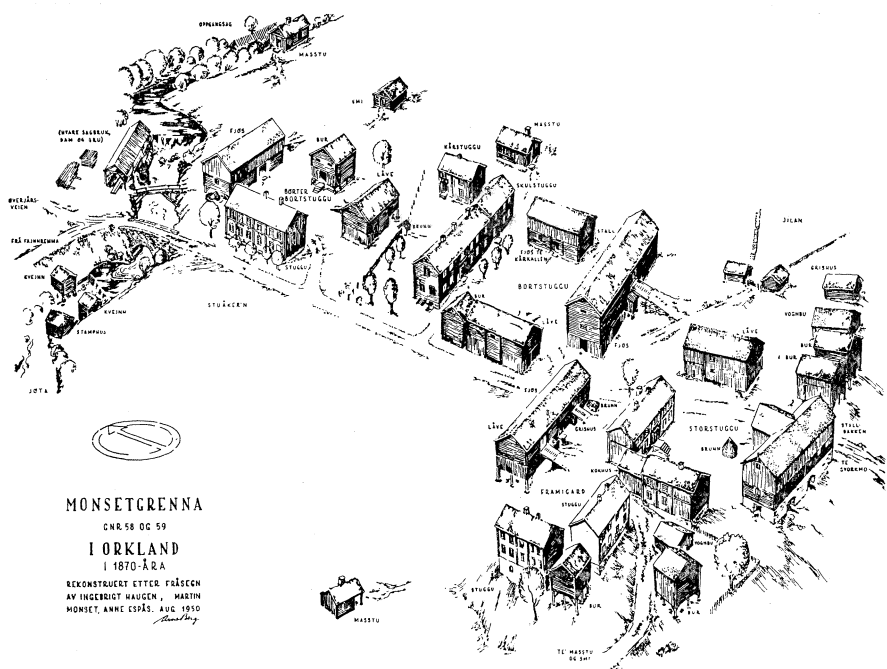
Om denne påminnelsen kan ha fått noen virkning, er ikke godt å si. Arne Berg mener imidlertid at det muligens har vært firkant-tun på en vestlandsk prestegård ca. 100 år senere. Han har tatt for seg en åbotstakst for prestegården på Voss fra 1709. Ett av husene som er nevnt der, er det samme som i senere tider er kalt ”Holbergsstova” (etter den tiden Holberg var huslærer i prestegården), og det kan dateres til slutten av 1600-årene. Med dette huset som ankerfeste mener Arne Berg at det er mulig å rekonstruere en del av tunet på basis av åbotstaksten, og meget tyder på at det er et firkant-tun vi har for oss. Omkring 1800 var det iallfall et firkantanlegg, og det var det fremdeles da de fleste husene ble ødelagt ved krigshandlinger i 1940.

I sine egentlige områder går firkant-tunene lenger tilbake i tid. Vreim mener således at det regelmessige firkant-anlegg på Sem på Eiker kanskje går tilbake til 1400-årene.⁴ Sem synes å ha vært kongsgård i middelalderen, og står da reelt i samme stilling som herregårdene.

Firkant-tunene kan vi for oversiktens skyld dele inn i to hovedgrupper: én-manns-tun og to- eller fler-manns-tun. Innenfor hver hovedgruppe skiller det seg igjen ut flere klare typer. En gård lar seg

³ Vreim a. a. s. 4.

⁴ Vreim a. a. s. 5.

5. Monsetgrenna i Orkland i 1870-årene.

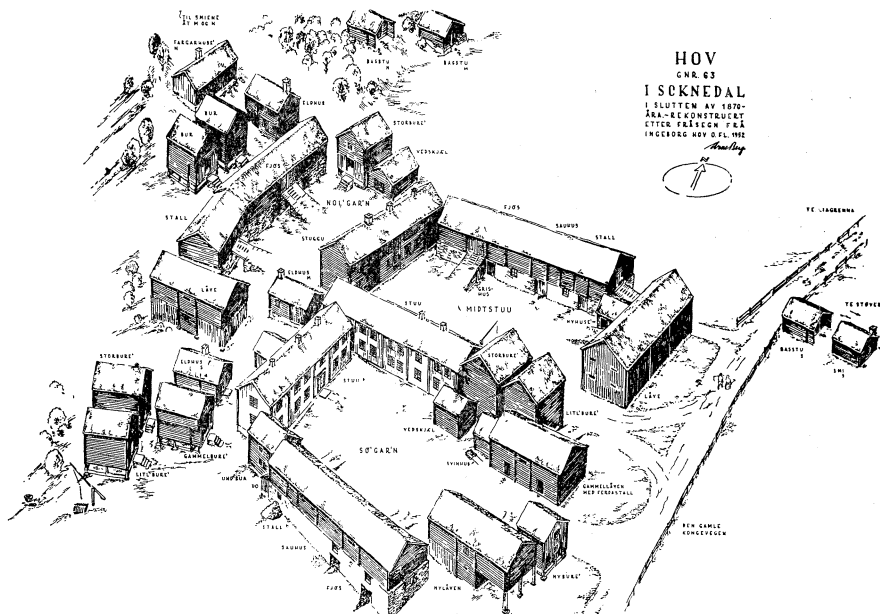
imidlertid ikke alltid klassifisere som én type men kan ha drag fra to forskjellige typer. Så ubearbeidet som materialet er, gjør denne fremstillingen ikke krav på å gi en fullstendig og endelig typeinndeling av firkant-tunene.

É n - m a n n s - t u n .

Typene i denne hovedgruppen skiller seg vesentlig fra hverandre ved at firkanten som dannes, er mer eller mindre lukket. I Trøndelag er firkanten sterkere konsentrert, og vi finner mer av helt lukkede der enn tilfellet er på Østlandet, hvor husene er sprent mer fra hverandre. Som en kanskje litt grov inndeling kan vi regne med disse typene:

1) Gårdens hus er bygget omkring en firkantet gårds plass med god avstand mellom de enkelte hus. Trandum i Ullensaker (fig. 1.) er et bra eksempel på én-manns-gård med åpent firkant-tun.

2) Husene er bygget med hjørnene inn mot hverandre, men uten

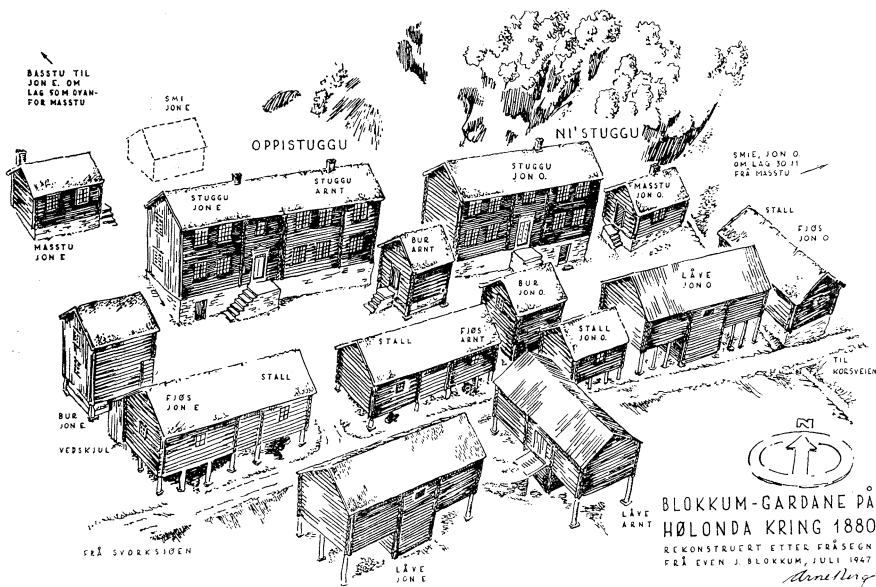
6. Hov i Soknedal i 1870-årene.

å danne lukket firkant. Bakken i Budalen, Trøndelag, (fig. 2.) må karakteriseres som et firkant-tun med tendens mot lukking, og det står altså på overgangen mellom type 2 og den følgende.

3) Husene er bygget i en sammenhengende firkant som gir et helt lukket gårdsrum.

I alle disse tre typer er innhus og uthus bygget omkring den samme felles gårdsplass. Men det finnes enda en type, som blir forskjellig fra disse:

4) "Dobbelt-tunet" finner vi den dag idag i Gudbrandsdalen. Men det er kjent også fra Rømerike, Toten, Hedmark og Østerdalen. Dobbelt-tunet har gårdsplassen delt i to med innhusene på den ene siden og uthusene på den andre, tungarden ("tomgarn") for innhusene og nautgarden ("nøkkarn") for uthusene. De er skilt fra hverandre enten ved et gjerde eller oftere ved et hus, som da enten er stallen, en bu eller et stabbur. Sjeldnere har tungarden og nautgarden ligget helt adskilt fra hverandre, slik som de gjør på Harilstad i Heidal (fig. 3.) hvor de danner to helt adskilte tun. Dobbelt-tunet er etterhånden blitt fortrent av det nye firkant-tunet. Stigum har eksempler f. eks. fra Tynset i Østerdalen i 1860-årene (Heimen

7. Blokkum i Hølonde omkring 1880.

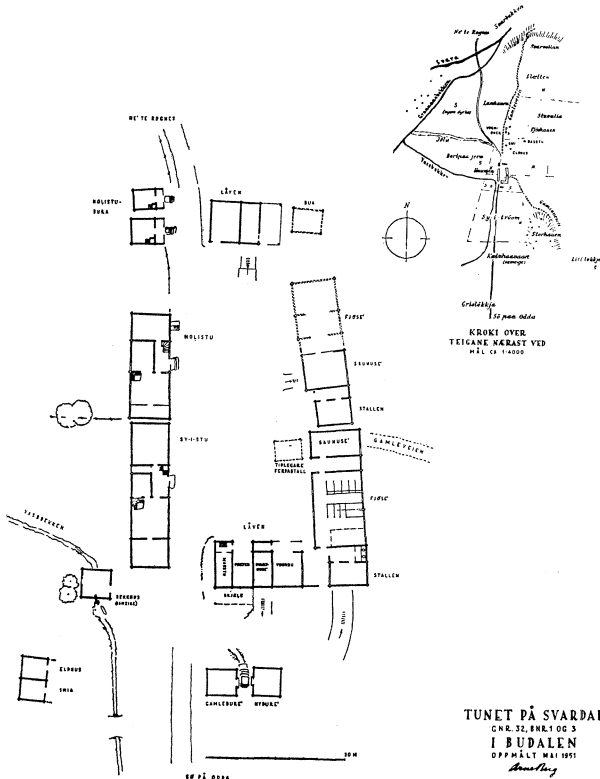
VI, s. 63), mens Holmsen kan påvise at det fantes dobbelt-tun på Eidsvoll like til slutten av det 19. årh. (Eidsvollsboka)

Fler-manns-tu net

blir på en måte en videreføring av enkelt-tunet fordi det stort sett består av to eller flere enkelt-tun innenfor en samlet gruppe (fig. 4.). I mange tilfeller ser det nesten ut som et åpent, litt regulert klyngetun. Også flermanns-tunene kan deles i en rekke klare typer, og tunene representerer dels eksempler på rene typer, dels kan de være en kombinasjon av to forskjellige typer.

1) Hver gårds hus danner en selvstendig firkant, og det blir nærmest enkelt-tun plasert i større eller mindre avstand fra hverandre. Holmsen kaller både denne typen og den følgende for "tun-i-tun"; men i tilfelle avstanden mellom de enkelte tun er så stor at det blir dyrket mark mellom dem, vil han kalle hvert av dem for et enkelt-tun, selvom de hører til samme opphavelige matrikelgård.

2) Her er to enkelt-tun bygget sammen slik at hver bruker får gårds plass adskilt fra den andre, men skillet mellom gårds plassene

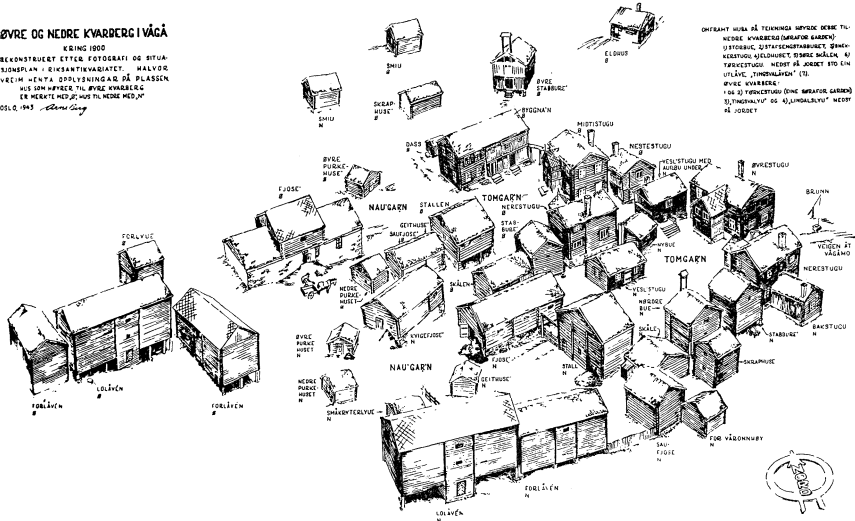

8. Svardal i Budalen 1951.

dannes av hus fra begge gårder, og på den måten får begge tun bak-siden av et nabohus inn mot sin egen gårds plass.

Monsetgrenna i Orkland i Trøndelag (fig. 5.) viser en kombinasjon av type 1 og 2. Arne Bergs perspektivtegning har ført gårdens bebyggelse tilbake til situasjonen i 1870-årene da det var fire bruk. Senere er det kommet til et femte bruk som ligger i samme klyngen. På gården har det vært gjennomført full utskifting av jorden uten at det har ført til utflytting fra tunet. Storstuggu, Bortstuggu og Børter Bortstuggu hører alle til type 1, mens Framigard, som bare ved hjelp av Storstuggus våningshus greier å danne en ufullkommen firkant, står på overgangen til type 2. En ren type 2 finner vi f. eks. i Hov i Soknedal (fig. 6.) hvor de tre bruk Nol'gar'n, Midtstun og Sjø'gar'n har hver sin private gårds plass, delvis dannet ved hjelp av naboens hus.

ØVRE OG NEDRE KVARBERG I VÅGÅ
 KRISNO 1900
 REKONSTRUERT ETTER FOTODOKUMENT OG SITUA-
 SJONSPLAN I KINGSANTIKVARIATET. MALVOR
 VEI I HENTNING AV OPPLYSNING OM PÅ Plassen
 HVE SOM HENNER TIL ØVRE KVARBERG
 ER MERKE MED *; HUS TIL NEDRE MED **
 OLSO. 1903. *Edvard Selvig*

9. Kvarberg i Vågå omkring 1900.

3) To gårder har felles, gjerne litt langstrakt, gårds plass. Hver gårds hus ligger samlet for seg, og skillet går oftest midt over gårds plassen. Det blir som to hesteko satt med åpningen mot hverandre, og for denne type har vi en utmerket folkelig term: "to-bøndersgard". Blokkum i Hølonda (fig. 7.) gir oss en kombinasjon av type 2 og 3. Ni'stuggu og Oppistuggu har hatt hver sin gårds plass og skillet mellom dem var dannet av to bur, det ene tilhørte Oppistuggu og det andre Ni'stuggu. Det er type 2. Så er senere Oppistuggu blitt delt mellom Arnt og Jon E., og denne delingen har gjort Oppistuggu til en "to-bøndersgard" svarende til type 3. En ren to-bøndersgard er Svardal i Budalen (fig. 8.) . På det nærmeste slik som grunnplanen fremstiller tunet, har det sett ut iallfall siden slutten av 1700-tallet. Delet mellom de to brukene går tvers over gårds plassen mellom stuen, og "Gamleveien" går inn i den delegrensen. Det sauehuset som står akkurat der gamleveien kommer inn, er nyere; tidligere sto det en ferdastall litt lenger inn i tunet. Det var i sin tid stor trafikk på gamleveien gjennom dette tunet; det gjaldt transport av trekull til Røros Verk, og her kom det også mosesankere med sine less.

4) Som en fjerde type blant fler-manns-tunene finner vi *dobbelt-tunet* (med tungard og nautgard som for en-manns-tunet). På Kvar-

berg i Vågå (fig. 9.) er det to bruk, øvre og nedre, og på begge er det stallen som skiller mellom tungarden og nautgarden. Kvarberg er kanskje ikke det beste eksemplet som kunne ha vært valgt som illustrasjon for dobbelt-tunet, for til tross for at systemet i tunordningen trekker gården inn blant firkant-tunene, har den med sitt store antall hus også trekk felles med klyngetunet.

Som avslutning kan det være fristende ganske raskt å stille klyngetunet opp mot firkant-tunet. Ser vi f. eks. på Vestlandet, så er det klyngetunet og dels rekketunet som råder i bondekulturen. Men firkant-bebyggelsen er på ingen måte ukjent, for i by og embetsmannskulturen og i herregårdskulturen finner vi firkant-anlegg. Det er allerede nevnt at det er mulig at prestegården på Voss har vært et firkant-tun omkring 1700. Baroniet Rosendal i Hardanger er et lukket firkant-anlegg, St. Jørgens Hospital i Bergen likeså. Men i bondekulturen har firkant-anleggene ikke fått innpass. Hva er det som har stengt dem ute? Det kan vi vel ikke svare på idag; men rimeligvis har tradisjonsbåndet fra den stedlige byggeskikk virket hemmende.

Holder vi oss fortsatt til Vestlandet i denne sammenlikningen, så ligger vel naturforholdene der de aller fleste steder best til rette for klynge- og rekkebebyggelse. Det som passer de fleste steder, har dannet mønster som er blitt fulgt også der hvor naturforholdene kunne ha tillatt det mer plasskrevende firkant-tun.

Tilsvarende ser vi at i de strøk av landet hvor firkant-tunet for alvor har slått igjennom, har det fått en så sterk stilling at vi finner det både på herregården og bondegården og likeså på husmannsplassen. Og skjønt denne planløsningen igrunnen hører hjemme i forholdsvis flatt lende, finner vi den endog i bakker hvor den faktisk kommer i konflikt med terrenget. Fra Trøndelag har vi eksempler på at firkant-tunet presser seg frem, selv om det skjer på tvers av naturvilkårene på stedet. Så i og for seg skulle det ikke være umulig å bygge bondegårder med firkant-tun på Vestlandet. Det er bare ikke blitt gjort. Den stedlige byggeskikk har krevet klyngetun eller rekketun, og firkant-tunet har ikke fått slippe til.

Men dette er sikkert ikke hele løsningen. Andre faktorer – kanskje sosiale eller økonomiske – har sikkert også spilt inn, uten at vi for øyeblikket har fått tak på dem.

Albert Eskeröd, Stockholm:

På föråret 1957, således innan Sigurd Erixons inledningsanförande förelåg, utkom i *Fataburen* en mindre studie av min hand med titeln "Den dansk-skånska gården och Hinterpommerns fyrkantgårdar. Till frågan om vandring eller självständig uppkomst". Materialet till denna studie insamlades vid en studieresa i Hinterpommern redan år 1934, och den ingick i manuskriptform i festskriften till Sigfrid Svensson år 1951. Berörda studie är sålunda inte något direkt inlägg i anslutning till Sigurd Erixons inledningsanförande, duplicerat till kongressen och nu tryckt i något reviderad form. Min artikel var dock avsedd som ett bidrag till diskussionen av temat den firsidiga gården vid kongressen i Lund och med utgångspunkt från de åsikter härom, som då var redovisade. Vid kongressen i Lund inställdes den egentliga diskussionen kring temat den firsidiga gården, som troligen skulle gett de direkt engagerade personerna och även andra sakkunniga tillfälle att låta meningarna bryta sig mot varandra och varvid säkerligen de verkliga problemställningarna skulle klarnat avsevärt. I stället tog Sigurd Erixon upp den kritik, som riktats mot honom i ovan nämnda studie och vid kongressen i Lund, vid ett sammanträde med Etnologiska sällskapet i Stockholm den 18 dec. 1957, där jag tyvärr var den ende närvarande av de i frågan direkt engagerade. Det synes onekligen ha varit riktigare, om den uppgörelse med kritikerna, som Sigurd Erixon tydligen fann angelägen, hade skett redan i Lund, där samtliga intresserade var närvarande, eller vid ett senare tillfälle, då dessa beretts tillfälle att närvara.

I denna ganska förvirrade situation, till vars uppkomst jag icke har bidragit, anser jag det vara riktigast att dels kort klarlägga bakgrunden till min kritik i ovan berörda studie, dels sammanfatta mina synpunkter på Sigurd Erixons inledningsanförande närmast i den form det nu föreligger i tryck. Den fortsatta diskussion av problemet den firsidiga gården, som torde komma, överföres riktigast till ett annat forum. Härvid är Svend Jespersens bortgång särskilt att beklaga, då han på ett ingående sätt hade kännedom om det danska källmaterialet. Som jag i slutet av min korta studie av Hinterpommerns gårdar antytt, avser jag själv att återkomma till frågan med en mera detaljerad redovisning av särskilt det skånska

materialet. Detta intar ju för hela frågan om den firsidiga gårdens historia en viss nyckelställning.

Titeln på min studie i *Fataburen* anger klart den begränsade fråga jag där ville belysa. Hela frågan om den dansk-skånska gårdens härledning och historia är betydligt mer omfattande. De problem som hittills diskuterats har i stort sett gällt, huruvida denna gård i sin kringbyggda gestalt är en utifrån kommen, färdig gårdstyp eller om det är frågan om en intern utveckling. I förra fallet måste problemet fördjupas till att gälla frågorna, när denna gårdstyp vandrat in, varifrån den kommit och varför, liksom också dess utveckling fram till nutiden. Den vetenskapliga konsekvensen borde också leda till att man ställer frågan: hur har denna färdiga, utifrån kommande gårdsform inom sina tidigare utbredningsområden blivit vad den är och varför. I senare fallet gäller frågan: när, hur och varför har den dansk-skånska gården gestaltats fram till den fyrbyggda typen och vilka har de lokala skiftningarna inom det gamla danska området varit.

Naturligtvis står det varje forskare fritt att undersöka ettdera av dessa alternativ, som ju innebär en gammal principiell fråga inom etnologien, tillämpad på ett visst stoff. Om han finner det ena alternativet sannolikt och kan lämna godtagbara bevis för dess hållbarhet, kan det vara berättigat att avvisa det andra. Men om bevisföringen av olika skäl är svag, bör väl båda alternativen noga prövas och bevisen vägas mot varandra.

Jag har i nämnda studie sagt, att den formal-typologiska och den diffusionistiska aspekten fortfarande är den vanliga inom bebyggelseforskningen. Detta kan nog — tyvärr — inte förnekas. Därmed har jag naturligtvis inte sagt, att Sigurd Erixon företräder en sådan linje på ett ensidigt sätt. Den metod Sigurd Erixon använt och de resultat han fram till år 1953 ansett sig ha kommit till i fråga om den dansk-skånska gårdens härledning, har jag i artikeln i fråga redovisat så noga och med så många direkta citat, att någon sammanfattande kliché ter sig onödig.

I fråga om bondgårdens planlösning hävdar jag principiellt, att denna på samma gång är resultatet av och förutsättningen för alldeles speciella, geografiskt och historiskt skiftande närings- och levnadsformer och att det är mycket reella skäl som bestämmer en långsamt fortgående utveckling åt ena eller andra hållet. Jag menar således, att det här inte kan vara fråga om färdiga former, som lånats utifrån som en slags modeföreteelser. Jag skulle snarast vilja uttrycka min

grundsyn så, att man har att göra med funktionella tendenser å ena sidan och olikartade motstånd mot dessa tendenser å den andra. Både tendenserna och motstånden har som regel mycket reella grunder, som det bör vara möjligt att klarlägga. Jag vill därmed ingalunda förneka, att många kulturföreteelser till stor del uppbares av rena modesynpunkter. Det är alltid en svår sak att avgöra i vilken grad den ena eller andra tendensen är den viktigaste.

Min kritik av Sigurd Erixons härledning av den dansk-skånska gården i den nämnda artikeln i *Fataburen* 1957 är i korthet den, att Sigurd Erixon ensidigt räknat med en importerad, färdig gårdstyp och att han som förebild för denna, till det gamla danska området före medeltidens slut överförda, fyrbyggda gård, tagit gårdsanläggningar inom nordöstra Tyskland, däri ingående Hinterpommern, gårdsanläggningar som bevisligen i varje fall inom detta senare område inte erhållit någon fyrbyggd form före 1850. Detta senare förhållande meddelades Sigurd Erixon omedelbart efter min studieresa i Hinterpommern år 1934, och jag har därför också fattat vad Sigurd Erixon år 1947 (*Svensk byggnadskultur* s. 709) skriver om "den s. k. frankiska gården, som öster om Oder samt omkring Weichsel nått fram till Östersjön" som ett svar på mitt påpekande. Erixon skriver: "Denna gårdstyps ålder har på senare tid underskattats och den har betraktats som ett relativt sent resultat av en intern utveckling ur en-, två- och trelängade gårdar." Då ett fullkomligt obestriddigt faktum — i varje fall i fråga om Hinterpommern — på detta sätt redovisades som en felaktig värdering, ansåg jag det nödvändigt med en mera i detalj gående klarläggning av förhållandena i Hinterpommern, vilket ledde till det nämnda manuskriptet 1951 och till artikeln i *Fataburen* år 1957, varav särtryck på förslag av *Fataburens* redaktion ställdes till förfogande för kongressen i Lund.

Med rimlig hänsyn tagen till i min artikel framvisade fakta, synes dock olika möjligheter fortfarande stå öppna för ett fortsatt hävdande av den firsidiga dansk-skånska gården som en import från kontinenten före medeltidens slut. Antingen kan man bortse från området Hinterpommern och låta teorien gälla för de öster därom liggande provinserna Västpreussen och Ostpreussen. Denna på formala likheter inom sentida bebyggelse förankrade teori — ty något annat är det fortfarande inte fråga om — bör då prövas i första hand genom ett klarläggande av fyrkantgårdarnas ålder inom detta östliga område. Man kan givetvis också övergiva Nordosttyskland som förmedlingsområde och i stället teoretiskt räkna med en direkt sprid-

ning av den som ursprungstyp ansedda frankiska gården utan hänsyn till den kulturgeografiska barriär, som hela det mellanliggande lågtyska området utgör. En sådan teori förefaller onekligen djärv, men Sigurd Erixon har redan 1947 som en möjlighet antytt en sådan indirekt spridning, förmedlad av feodalväsendet mellan kontinenten och det danska området (1947 s. 710, jfr Nordisk Kultur XVII, 1953, s. 289 f. samt min artikel i Fataburen 1957, s. 176).

Sigurd Erixons inledningsanförande till diskussionen om den fyrsidiga gården vid kongressen i Lund 1957 förelåg i förväg i stencilerat skick och har nu med vissa ändringar tryckts i kongressens handlingar. Av rent praktiska skäl håller jag mig här i huvudsak till den tryckta framställningen, trots att de företagna ändringarna i ganska hög grad gäller just det område jag kritiserat. Jag skall dock för klarhetens skull redogöra för ett par skillnader mellan det duplicerade inledningsanförandet och trycket. Sigurd Erixon refererar i det förra från danskt håll mycket tidigt framförda och ganska väl underbyggda åsikter "att den inbyggda fyrkantsgården relativt sent efterträtt en äldre gårdsform av mera oregelbundet slag" (stencilerade inledningen s. 18). Likaså refererar han i sammanhanget Svend Jespersens åsikt, framlagd år 1955 och också den ganska väl underbyggd, att fyrkantsformen är en funktion av den ökade sädesproduktionen och tillägger: "Denna tolkning håller inte streck, när det gäller att förstå fyrkantsformerna i Mellan- och Nordsverige, *men är i viss mån plausibel i sydväst*" (stenc. inl. s. 18, kursiverat här). Dessa medgivanden har nu strukits i Erixons slutgiltiga behandling av frågan (ovan s. 42).

Erixon framhäver särskilt de skånska herrgårdarnas tre- eller fyrlängade uthusanläggningar, skilda från borgen eller bostaden och menar, att dessa planlösningar har samband med motsvarigheter på kontinenten. Så vitt jag vet har ingen förnekat ett sådant samband. I vad mån dessa mer eller mindre slutna uthusanläggningar påverkat traktens enkla bondgårdar är en annan fråga, som varit uppe till diskussion långt tidigare. Då ju Sigurd Erixon menar, att "den slutna enkla fyrkantsgården torde i Skåne och Danmarks östra delar gjort sig gällande redan vid övergången mellan medeltid och nyare tid" (s. 42), så har man onekligen föga glädje av de av Gerhard Buhrman år 1680 redovisade bilderna av slottens uthusanläggningar, såvida dessa icke är dokumenterat medeltida (s. 41).

I fråga om det tidigare hävdade kontinentala mellanbasområdet för fyrkantsgårdarnas invandring till Skåne och Danmark har Sigurd

Erixon begränsat detta från området "mellan Oder och Memel" (stenc. inl. s. 19) till "en vid utbredningsdomän i Väst- och Ostpreussen samt i Memelområdet i Litauen" samt "i vissa partier av Pommern — här dock vanligen med ett dominerande lågsaxiskt bostadskomplex" (s. 43 f.).

Denna inskränkning betonas ytterligare av vad Sigurd Erixon säger om likheten mellan Väst- och Ostpreussens samt Memelområdets bondgårdar och Danmark-Skånes såsom tämligen stora och motiverande antagandet om ett samband över havet. Det parentetiska tillägget "dock ej över Hinterpommern, som ju låg utanför det gamla utbredningsområdet" (s. 46) motiverar en kommentar. I bästa fall kan det vara en senkommen förklaring till tidigare oklarheter, och då skulle ju min utredning om de firsidiga gårdarnas ålder i Hinterpommern med tillämpning på Erixons vandringsteori vara ett slag i luften. I själva verket är det inte så. Jag skulle givetvis inte offrat en studieresa på Hinterpommerns fyrkantgårdar om denna inte särskilt motiverats av Sigurd Erixons teori om den dansk-skånska gårdens härledning från ett område, där Hinterpommern ingick som en väsentlig del. Vad är då sagt härom mellan 1919 och 1953? Låt oss då först vara överens om, att Hinterpommern är det område som ligger närmast Skåne-Danmark och som också avgjort haft livligare kulturkontakter med Skåne-Danmark än Väst- och Ostpreussen. Låt oss vidare konstatera att Hinterpommern har Oder som gräns i väster. Låt mig så redovisa i korthet för hur Sigurd Erixon i olika sammanhang angivit det förmedlande området för den frankiska gårdens överflyttning till Skåne och Danmark:

"Närmast söder om Danmark utbreder sig det sachsiska huset från södra Vestfalen och fram till Oder" — — — "Öster om Oder samt omkring Weichsel har den frankiska gården nått Östersjön" — — — "Mera direkt har den dansk-skånska gården påverkats av den frankiska, som från Oder- och Weichsel-området spritt sig västerut" — — — "Släktskapen i form och karaktär med den frankiska gården är ofrånkomlig och exemplen från Pommern och Posen visa, att även i dessa delar av kontinenten ett trebyggt fägårdsparti ibland kan urskiljas, som är något skilt från manbyggnaden. Om denna typ slagit igenom i Skåne och Halland, ha dess verkningar dock nått längre norrut ända upp i Svealand" (Rig 1919, s. 30 ff.; plan, fig. 42, fr. Hinterpommern).

"Denna sydsvenska gård — — — har sitt egentliga utbredningsområde inom de förutvarande danska provinserna, och man finner dess

närmaste motsvarigheter i Danmark och i den "frankiska" gården i Tyskland, vilken mellan Oder och Memel når fram till Östersjön" (Svenska kulturbilder 5, 1931, s. 9).

Ännu 1947 understrykes likheten mellan den dansk-skånska gården och "den s. k. frankiska gården, som öster om Oder samt omkring Weichsel nått fram till Östersjön" (1947, s. 703, jfr. Svenska kulturgränser — —, 1945, s. 41).

De anförda citaten torde vara nog. Ingen kan väl härav utläsa något annat än att Hinterpommern inkluderats i det nordosttyska område, varifrån influenserna till Skåne och Danmark anses ha utgått. När Sigurd Erixon därför nu förklarar att han inte medräknat Hinterpommern, trots att han år 1919 publicerat en plan av en gård i Jamund i denna provins, så fattar jag nog detta så, att han *numera* uteslutit Hinterpommern, vilket kanske ändå min artikel bidragit till. Min tro är också att resten av området som förmedlingsområde för den frankiska gårdens import till Skåne och Danmark likaså får falla, sedan den folkliga bebyggelsen inom området närmare granskats i sin historiska framväxt.

Då Sigurd Erixon summariskt redovisar sina iakttagelser av "en del korsningar mellan de sentida samhusen och den fyrsidiga kringbyggda gården" från Oldenburg, Brandenburg och Vorpommern, så har man skäl ställa frågan, om det verkligen är en *korsning* mellan två former eller om det inte snarare är, liksom jag visat i Hinterpommern, det gamla enhetshusets *omvandling* med anledning av nya, funktionella behov och i viss mån också en strängare hygien. Innan iakttagelserna redovisats närmare, kan man dock inte ha någon bestämd mening om detta. Problemställningen speglar dock kanske skillnaden mellan typologisk-diffusionistisk och historisk-funktionell tankegång.

Det vida område som Sigurd Erixon anger i Europa för den sentida utbredningen av mer eller mindre kringbyggda gårdskomplex — från Frankrike i väster till Polen i öster, från Österrike och Ungern i sydost till Belgien och England i nordväst — framtvingar onekligen den frågan, om det även här rör sig om utstrålningar från en viss äldre gårdstyp, t. ex. den frankiska eller om det inte snarare är frågan om likartade tendenser i bebyggelseutvecklingen, bottnade i reella och funktionella förändringar i näringsliv och levnadsformer. Här är fortfarande ett stort fält för regionala studier i den historiska verkligheten, innan de stora sammanhangen kan dragas upp med någon rimlig grad av sannolikhet.

De tyska forskare, som antagit att kolonisterna av Nordosttyskland förde en färdig, kringbyggd gårdsform med sig från frankiskt område, torde ha gjort "Saltomortale in die Urzeit", och man väntar med spänning på Sigurd Erixons bevis på att "den enkla fyrkantsgården i Sydskandinavien också berott på inflytande från sydost". Han tycks dock numera luta mot en annan härledning, antydd redan 1947 och nu kraftigare accentuerad (s. 46 f.) nämligen, att den fyrbyggda "skånsk-danska gården" kommit tvärs över Nordtyskland och förmedlad av feodalkulturen. Här återstår, så vitt jag kan förstå, hela bevisföringen, men redan teorien är ju ett grundskott mot den vanliga, kulturgeografiska metoden. Ty man måste väl fråga sig: Om tyska feodaltherrar redan under medeltiden kunde introducera nya gårdstyper i ett helt rike och tvärs genom en barriär av hela Nordtyskland, så ter det sig en aning äventyrligt att med den gängse kartografiska metoden studera den kulturgeografiska spridningen av 1800-talets redskap och andra artefakter.

Sigurd Erixons nya synpunkter på den dansk-skånska gårdens härledning och historia är emellertid intressanta och man förväntar, att de blir närmare prövade mot ett källmaterial, som ingalunda är helt utnyttjat.

Den återstående och för danska forskare liksom för mig själv mest närliggande möjligheten, att den dansk-skånska, fyrbyggda gården är en funktionellt betingad intern utveckling inom det gamla danska området från äldsta tid, synes sålunda Sigurd Erixon tills vidare böjd att avvisa. Detta är ju en utomordentligt förmånlig situation för den fortsatta forskningen. Det finns fortfarande ett mycket stort källmaterial i syneinstrument, lantmäterikartor och även fältmätningar att granska närmare. En genomgång av ett mindre urval av dessa akter har avgjort stärkt mig själv i uppfattningen om den interna utvecklingen, även om det är svårt att nå bortom de senaste trehundra åren. Det torde också endast bli helt sporadiskt och i ringa grad, som något material skall framkomma med arkeologernas bistånd. Personligen vågar jag räkna med möjligheten att kunna avvinna arkivmaterialet och det föreliggande uppmättningsmaterialet säkrare vittnesbörd i denna problemställning. Samtidigt har man anledning att med förväntan motse de säkrare resultat Sigurd Erixon kan nå fram till utefter sin delvis nya linje och mot bakgrunden av hans mycket stora kännedom om det komparativa materialet och hans djärva vidsyn.

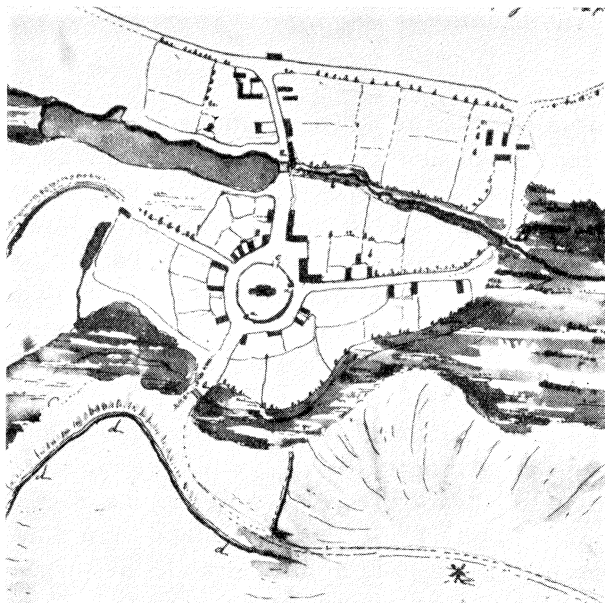
Ingemar Ingers, Lund:

Det kan vara behovet av större utrymme, som ursprungligen har framkallat den fyrängade gårdstypen. Vid sidan av denna torde under en längre tid ha existerat såväl den trelängade som den tvålängade (vinkelbyggda). På byakartor från tiden före enskiftet är trelängade gårdar inte ovanliga. (Se t. ex. de kartor, som blivit reproducerade i Sven Dahl: *Torna och Bara*, Lund 1942). Den tvålängade, vinkelbyggda gårdstypen har företrädesvis tillhört de små brukningsdelarna. Den har varit talrikt företrädd i torpbebyggelsen under de skånska godsens, och den fortsatte i den bebyggelse av småbruk, som särskilt i förra hälften av 1800-talet uppstod som en följd av hemmansklyvningar, för vilka enskiftet var en förutsättning. Denna gårdstyp är också värd att uppmärksamma. Den har endast i ringa grad varit föremål för undersökningar. Nu försvinner eller förändras den hastigt till följd av nedläggandet av torpen och genom rivningar eller hårdhänta moderniseringar.

Bengt-Arne Person, Lund:

— Albert Eskeröd har i sin uppsats om den dansk-skånska gården (*Fataburen* 1957) kritiskt granskat Sigurd Erixons slutsatser härom och påpekar bl. a. svagheten i det historiska källmaterialet för att kunna härleda denna gårdstyp från den s. k. frankiska gården, som omkring Oder och Weichsel når fram till Östersjön. Halvor Zangenberg, Albert Eskeröd och Svend Jespersen ser en självständig intern utveckling — en synpunkt grundad på ett rikt fältmaterial.

Gång på gång påpekar Eskeröd vanskligheten med att bygga alltför vidlyftiga teorier på ett nutidsmaterial utan historisk bakgrund. Vi måste gå till äldre källor och då främst kartmaterial, säger han, och så presenteras Emil Gohrbandts undersökning, publicerad i

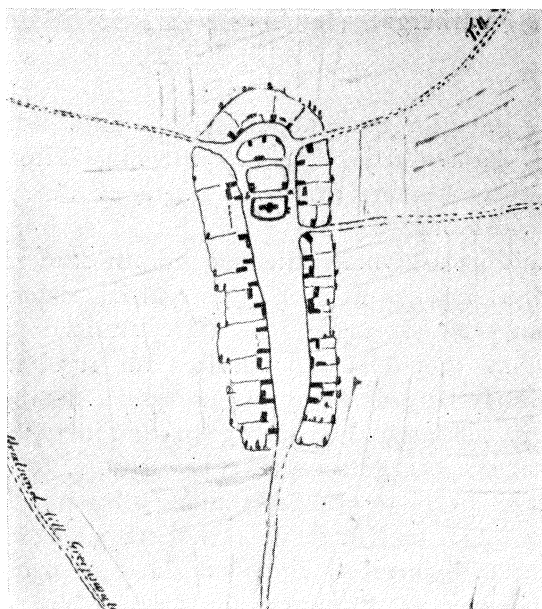

Karta över Reinberg, 15 km. väster om Greifswald, Pommern. Laving I bykärnans mitt ligger kyrkan med omgivande mur, runtomkring löper gatan med radiärt grupperade längor. Kulturhistoriska museet: Ehrenswärdska arkivet.

Pommersche Heimatpflege 1933, varav det tydligt framgår att beträffande Hinterpommern är den slutna grupperingen en sen 1800-talsföreteelse.

Eskeröd besökte Pommern 1934, men redan tvåhundra år tidigare gjorde några landsmän samma resa som han, studerade byarna, gjorde uppmätningar och beskrivningar av dem, men inte i samma fredliga syfte som Eskeröd. Nej, det var svenska fältherrar, som under pommerska sjuårskriget, 1756–63, fick i uppdrag att rekognosera by efter by allt eftersom hären ryckte fram. Deras arbete är utfört med största noggrannhet rörande hägnader och murar. Man får även veta var de för fortifikationen viktiga hantverkarna, som t. ex. mjölnare och smed, bor i byn. En av dessa krigare var Augustin Ehrenswärd (1710–72), bördig från Tosterup i Skåne. I krigets slutfas blev han befälhavare för den svenska styrkan.

För tjugo år sedan lyckades Kulturhistoriska museet i Lund för-

Karta över Neuenkiercken, 2 km. norr om Greifswald, Pommern. Tusch och lavering. Kulturhistoriska museet: Ehrenswärdska arkivet.

värva större delen av det Ehrenswärdska arkivet. Häri fanns bl. a. ett par hundra rekognoseringsplaner från det pommerska kriget, vilka är av mycket stort källvärde för by- och byggnadsundersökningar. Dessa planer täcker ett stort geografiskt område, men ingen fyrsidig bondgård står att finna. Enstaka herrgårdar däremot har längor i öppen fyrkant.

Detta tyder med all sannolikhet på att den dansk-skånska gården ej invandrat från Hinterpommern. Kanske ett motsvarande kartmaterial från Mecklenburg eller Hannover skulle kunna ge frågan sitt slutgiltiga svar?

Jag har här velat peka på materialsamlingar, som för folklivsforskare kan vara värda att beakta. Krigsarkiven kan säkert erbjuda mera — detta var blott ett smakprov.

Albert Sandklef, Varberg:

På grund av inledningsanförandenas längd blev tiden för diskussion för knapp. Då avstod jag från att yttra mig. Tillåt mig i stället att här få i största korthet dra fram några av de synpunkter jag önskat anföra vid mötet:

Av det halländska arkivmaterialet jag hunnit studera framgår, att före 1730 funnos mycket få fyrlängade gårdar söder om Varberg och norr därom praktiskt taget inga. Därefter ökade antalet så, att det vid mitten av 1800-talet och därefter var regel att gårdarna i Halland byggdes fyrlängade kring en gårdsplan, dock endast i kustbygderna och på slätterna. I skogsbygden dominerade andra gårdstyper, ända från skånska gränsen till Fjäre i norr.

Efter 1730-talet ökade husdjursbeståndet alltmera. I skogsbygden och övergångsområdet mellan skogs- och slättbygd ökade fåren mest, eljest nötkreaturen. Behovet av vinterfoder åt djuren blev härigenom större, likaså behovet av utrymmen för djuren. Nya uthus byggdes på många gårdar, gamla tillbyggdes. Tendensen mot fyrlängade gårdar var klar. Varför?

Det var praktiskt att — sedan behovet av ökade uthusutrymmen förelåg — bygga husen i en fyrkant kring en gård, därför att man kunde stänga om gården. Byggnadssättet gav vindskydd på slättbygden och framförallt vid kusten. Förebilder söderifrån? Kanske, men kan det bevisas?

KYRKAN OCH DE FOLKLIGA ÅRSFESTERNA

Diskussionsinledare (i förväg utsänt manuskript):

Kjell Bondevik, Oslo 99

Vidtalade diskussionsdeltagare:

Henning Henningsen, Helsingör 108

Kustaa Vilkuna, Helsingfors 114

Carl-Martin Edsman, Uppsala 123

Hilding Pleijel, Lund 124

Fri diskussion:

Hilding Celander, Göteborg 126

Nils Strömbom, Stockholm 127

Hilding Celander 130

Kjell Bondevik 131

Kjell Bondevik, Oslo:

Innleiing.

I denne utgreiinga har og teke med større festdagar og festtider som er knytte till *kalenderen*.

Arbeidshøgtider i samband med såing, hausting, slakting osv. ligg utanfor ramma; det same gjer livshøgtider som fødsel, dåp, konfirmasjon, bryllaup og gravferd.

Fastetid og påske.

Kring siste hundreårsskiftet hadde enno landsens folk heller ålment mange gudlege seder og skikkar som ein ikkje beinveges kun-

ne knyta til dei religiöse bøkene frå samtida. Dette var m. a. leivningar frå mellomalderen, katolske minne, som var utruleg seig-liva — trass i ein intens og lang kamp frå den protestantiske kyrkja. Fasta og stilla före påske fylgde kristenfolket i mange ættleder etter gjennombrotet for reformasjonen. Dei seks sju vekene före lidingshögtida var det lenge ikkje tale om bryllaup eller kâte festar. Visstnok tok sume sin mon av moro og mat i förevegen, men då mot kyrkja sin vilje.

Sundag, måndag eller tysdag i den fyrste fasteveka kunne dei eta så mykje dei ville, serleg feiteysdag (flesket., smört., kvitet., grautet., kjötdagen), som var den siste för den strenge fasta tok til öskeonsdag. Fasta varde til påskedag. Feiteysdag vart også kalla sjumålsdagen (N., Sv.) eller sprengikvöld (Isl.), fordi dei då åt så mykje. Ein skulle ha sers nærande kost for å möta den lange fastetida. Tyskaren Samuel Kiechel fortel i 1586 frå Jönköping i Sverige at fastelavnsundagen koka folk så mykje kjötmåt på ein gong at dei sette fram av han seks veker etter. I den seinare tida gjekk dei meir over til festmat av fint korn. Fastelavnsmandag var ein glededag, også kalla heitevegg-måndag. Dei åt varme kaker med same dei stod opp. Skikken har kome frå Tyskland. Heitevegg heisse Wecken = varme kveitebröd. Fastelavnsbollane er eit beinveges framhald av dette.

Desse skikkane som skriv seg frå den katolske tida, kom inn gjennom kyrkja og har ikkje förkristeleg opphav. Ymse leikar og festskikkar som skriv seg frå trongen til moro för fastetida tok til, synest å ha kome til Norderlanda frå kontinentet i den katolske tida. Dei er t. d. nemnde under ein kongeleg svensk bankett i 1608. Olaus Magnus skildrar fastelavnsopptog fyrst på 1500-talet. Det ser ut som om den katolske kyrkja teiande har akseptert desse for di sterkare å kunna krevja lydriad mot dei kyrkjelege skikkane. Dansk lov frå 1683 forbaud "Fastelavns Löben".

Dette utvikla seg til karnevalsmoroo.

Fastelavnsriset.

Folk fekk ris på senga fastelavnsundag. Skikken kom til Norderlanda frå Tyskland. Han kunne hanga saman med gamal gröderikdomskult frå den förkristne tida, men i si *noverande* form er han ein tydeleg utlaupar frå lidingshögtida (sjå under langfredag).

I det 7. og 8. hundreåret vart onsdagen inngangen til den lange fasta, og den katolske kyrkja slo så fast at fasta skulle byrja då og vara 40 dagar. Denne 40-dagars-fasta, langfasta (jfr. Matt. 4, 2), har sett seg minne i skikkar og truer som varde i Norderlanda like ned mot vår tid, og som var levande mange stader til kring år 1900 og seinare. I den katolske tida vart fasta halden svært strengt. Det kan ein sjå av dei islandske sagaene. Laxdöla (kr. år 890—1040) fortel i kap. 45 om langfasta. Kjartan var den fyrste mannen som i Island "fasta turt", d. v. s. berre åt turr mat, vegetabilisk mat (urter, frukt og anna grøde). Kjartan levde så lenge "matlaus" at menn fór lange leier for å sjå han.

Ektefolk skulle ikkje liggja saman i denne tida.

Ordet kjöt vart tabu og måtte ikkje nemnast i denne tida. Derimot kunne ein eta fiskemat. Fastenabend, Fastelabend (vastel avent), Fastenacht er enno i Tyskland namn på feitysdag (Fastnachtsdienstag), kvelden før fasta tok til.

O s k e o n s d a g (gno. oskuóðinsdagr, lat. dies cineris).

Alle skulle i den katolske tida möta i kyrkja den fyrste fastedagen og vart merkte med ein oskekross i panna. Opphavleg skulle alle möta med oska i håret på hovudet. Oska var eit kjent religiöst symbol for sagn, bot og fråhald, og kan först attende til Det gamle testamentet. I Island prøvde kvinnene i nyare tid å få mennene til å bera oska, t. d. i små posar, og i sume norske bygder ströydde dei oska i håret, eit beinveges framhald av den gamaltestamentlege skikken. *Sjölve ordet* har spela ei stor rolle til nyskaping av skikkar og truer. Retten skulle vera bröd steikt i oska på åren, oskesuppe eller oskegraut, så tarmane skulle krympa, heitte det. På den måten trong dei minder mat og kunne fasta betre, trudde dei.

Yngre västgöotalagen talar om böter til bispem for brot mot fastelavnspåbodet frå kyrkja.

Kvinnene gjekk gjerne i svart, syrgjebunad.

S k i r t o r s d a g (gno. skirþórsdagr el. skírdagr).

Jesus vaska, skirde, fötene til læresveinane den dagen, og han gav dei nattverden som var ein indre reinsingsseremoni. Her har

øg ordet, namnet, skapa skikkar og truer. I gno. vart *skira* nytta både om *reinska* og *döypa*, noko som enno er tilfelle i norske bygdemål. Döypinga, serleg av husdyr, fekk difor ein sentral plass i dei norske skikkane.

Stikkearbeid, sying o. likn., var forbode i tida framover til påske. Dette heng truleg saman med at soldatane *stakk* Jesus i sida med eit spjut (Joh. 19, 34), og på hovudet fekk han ei *stikkande tornekrone*. Han vart *nagla* til krossen.

L a n g f r e d a g .

I mellomalderkyrkja hadde dei då den strengaste fasta og djupaste togn. Ingen måtte vera glad, driva moro eller leik. Alvoret og sjölvpininga nådde no si högd. Både folk og fe skulle *lida med Kristus*. Me har mange minne om strengt og ufyseleg arbeid av ymse slag. Den norske biskop Peder Hersleb skreiv for vel 200 år sidan: "Det er ganske merkeligt, hvorledes Bønderne endnu paa enkelte Steder — Meddeleren erindrer selv dette fra sin egen Barndom i Kvinesdal i Christianssands stift — ikke betragte Langfredag som lige med de øvrige Helligdage men tillade sig at arbejde paa den Dag med paafaldende Frihed".

Prestane arbeidde hardt imot skikken, som var eit minne om den "papistiske" tida.

Frå fyrst av var fasta den tid Kristus var i grava frå fredag ettermiddag til sundag morgon, 40 timar. I det 14. hundreåret vart ho utvida til 40 dagar, langfasta (jfr. Jesu freisting). Dei gav kvarandre *ris* om morgonen. Dette heng truleg saman med Kristi hudfletting. Det næraste førebiletet finn ein i Matt. 27: 26 og 29.

P å s k e d a g .

Serleg tre drag var knytte til denne dagen.

1. Sola skulle leika eller dansa i glede over påskeunderet. Ovtrua er t. d. nemnd i Danmark i 1697. Vår tradisjon har sprunge ut frå dei bibelske forteljingane i Mark. 16, 2, Matt. 28, 1, Lukas 24, 1 og Johs. 20, 1.
2. Hekser og mystiske makter dominerte. Dei var serleg ute natta til skirtorsdag og påskedag. Vern mot trolldomen var rita krossar,

tente eldar og skyting. Ein kan her rekna med sterk innverknad frå mellomalderkyrkja. Det protestantiske presteskap arbeidde ihuga mot sedene og trua.

3. Egg var forbode i fastetida føre påske i den katolske tida. Nett difor vart eggfesten m. a. knytt til påske, men òg til andre kalenderfestar som vårfrumesse og pins. Skikken botnar i eit primitivt hushald som strekkjer seg langt attanfor den kristne tida og var så inngrodd at den katolske kyrkja etter motstrev måtte godkjenna han ved å innvia påske-egga etter at fasta var slutt. I 1554 hadde Roskilde Landemode forbode matinnviinga, for "denne papistiske Skik er nemlig afskaffet i de andre Stifter". I ei fråsegn frå same staden får me vita om grunnen til innviinga. Det heiter der i 1566 at "dermed mener Bonden al sin Mad og Korn at være benedidet det Aar". Offisielt vart matinnviinga forboden på 1500-talet i Tyskland og i Norderlanda. Egga som tidlig var eit teikn på livet og grøderikdomen, ja som inneheldt livet sjølv, vart no eit symbol på Kristi oppstode. I det gamle Persia var egg den spesielle nyårsretten, dei åt egg i påskehelga og hadde mange eggleikar då. Eggleikar var velkjende på kontinentet og t. d. i Sverige.

G r ø d e r i k d o m s s e r e m o n i a r .

Dei klimatiske tilhøva skifter sers mykje på kontinentet og i Norderlanda. Dette har ført til at ei rad fest-skikkar har spreitt seg over eit stort tidsrom som gjeld vår eller sumar. Dei har fest seg til profane og kyrkjelege festdagar, og det er i dag som regel uråd å slå fast opphavet og vandringsvegen.

Den 25. april var den store *litani-dagen* i den katolske kyrkja. Dei eldste norske kristenrettane legg mykje vekt på prosesjonar i gangdagane. Dei vart fyrst tekne bort i 1772 i Sverige. Dei kyrkjelege prosesjonane gjekk på gangdagane med kross kring åkrar og enger under klokking og framseiing av bøner. På tysk nytta dei ordet *Flurumgang*. Då vandra og "enhver Husbonde, fulgt af Familie og Tyende med Korset omkring sit Hus, og over sin Ager og Eng, nedbedende Guds Velsignelse over sin Ejendom" (Rudolf Keyser). Munkane gjekk òg kring kvar åker og song ei messe. Sjelandsbispen Palladius skriv i 1553 om denne "ugudelige Korsbørd, som pleier at skee". Då denne vart forboden etter reformasjonen,

lånte bøndene Heilag Olavs bilete frå kyrkjene og bar det rundt bymarka. I mellomalderen førde svenskane St. Eriks relikviar kring markene på dagen hans, den 18. mai, for å signa grøda.

På Bonifatius's tid (672—755) bar germanane avgudsbilete rundt markene. Me møter det same hjå nordbuane føre vår tidrekning. Føre innhaustinga gjekk dei romerske prestane tre gonger rundt kornmarkene (ambarvalia). Desse utgamle signingsmåtane fall godt inn i katolisismen og gjekk over til gangdagane.

Denne skikken svara til ein folkeleg trong og vart difor lagd til ymse tider. Olaus Magnus fortel om dei nordiske folka at dei midsumaraftan gjekk kring dei blømande markene, sa fram visse bønner og la lauvkrossar på åkrane, så grøda skulle mognast og ikkje ta skade av ymse slag. Dette har halde seg som utvatna folkeskikk seinare. Enno i vårt hundreår vekte norske bønder opp åkeren på dette vis. Den gamle skikken fekk si signing av den katolske kyrkja. Den protestantiske kyrkja gjorde ikkje nokon alvorleg freistnad på å stogga han. Då dei kyrkjelege gangdagane kom for tidleg på året hjå oss, vart skikken flytt til ei seinare årstid (jonsok, 24. juni).

Fingert bryllaup finn ein m.a. knytt til Gregorius (13. mars). Det er litt kjent i Noreg. I Sverige m. a. fest til tranedagen, vårfrumesse, 25. mars, noko som òg har vore tilfelle i dei austlege dalane i Noreg. Tidsskilnaden her kan hanga saman med kalenderreforma. *Det er tydeleg at Gregorius i si tid vart rekna for fyrste vårdagen.* I Danmark og Sverige kan bryllaupsseremonien vera knytt til 1. mai. Parallellar til dette finn ein t. d. i Tyskland, England og Frankrike. Skikken har truleg kome frå kontinentet. Påskebrur er nemnd i Danmark. Pinsbryllaup mellom born er òg kjent i Norderlanda (denne høgtida kjem i tida mai—juni), men aller mest jonsokbryllaup (24. juni).

Her har det truleg spela ei rolle at dette var ein kyrkjeleg helgedag. Opphavet til desse bryllaupsseremoniane er uvisst, då ein ikkje veit stort om bruket i eldre tid.

Dei profane 1. mai-skikkane har ofte gått over til pins eller jonsok, t. d. bruken av lauv og blommar i husa. Ordet "maje" vart nytta generelt om å setja lauvkvister i jorda. Dette tyder på ei overføring frå 1. mai til andre tider, såleis til jonsok (24. juni) og heng saman med dei klimatiske tilhøva.

1. mai-høgtidinga i Danmark har kome frå kontinentet og samsvarar godt med skikkane der, t. d. reising av maistong, men synest ikkje å ha fått stor inngang i Sverige, Finland og Noreg. Frå Skåne

kjenner ein maisynging og oppsetjing av grønne greiner på husa. På 1400- og 1500-talet song dei mai i by i Nord-Europa og truleg i sume av Norderlanda.

Maistonga kom seint til Norderlanda. Ho er omtala sist på 1600-talet. 1700-tals prestar stridde imot. Den katolske kyrkja vigde maigreiner paldesundag. Dette var t. d. kjent i Ørebro i 1529. Midsumarlauving vert i 1670 nemnd som gamal.

Frå tidleg mellomalder kjenner ein midsumareldar som noko av det sentrale ved midsumarfesten på kontinentet. Skikken har vore svært vanleg i Noreg og i Danmark og delvis i Sverike, der han i seinare tid spesielt har fest seg til kvelden føre 1. mai, Valborgsaftan. Våreldar er omtala tidleg i kristen tid. Dyra vart jaga gjennom elden, ein reinsings- og verneskikk.

J o n s o k (24. juni).

Ved sida av jul var jonsok den største folkelege festen sume stader i Norderlanda. Alt kring år 1000 er Johannesølet nemnt i ei norrøn soge. På grunn av "solsnuen" skulle heile den vanlege ordninga i naturen vera endevend. Gras, urter, blommar, dogg, vatn o. a. fekk natta til jonsokdag ei sers kraft og gav lækjedom. Ikkje minst galdt dette spesielle kjelder, som folk valfarta til. Kjeldedyrkinga var godkjend av den katolske kyrkje, men den protestantiske tok straks opp kampen. I 1544 prøvde erkebisp Laurentius Petri å få slutt på den kjende kjelde-kultusen ved Svinnegarn (tre-einingsnatta). Det kan i denne samanhengen vera verdt å minnst at 2. teksttrekkje på tre-einingsundag handlar om å verta fødd av *vatn* (Joh. 3, 5) og at jonsok var dagen til Johannes *døyparen*, endå dette må vera underordna moment i sjølve kjeldedrikkinga og kjeldedyrkinga, men kan ha spela ei viss rolle for tidfestinga.

Den 5. aug. 1568 skreiv den same erkebisp til biskop Nicolaus Helsingius at han hadde funne det naudsynt å skriva til alle bispane i landet at dei innan sitt område skulle leita fram og kasta att slike kjelder som ein ikkje trong på grunn av vatnet. Ein skulle gå til lækjar, ikkje til kjelder for å verta frisk. Jamvel om visse kjelder i seg sjølv skulle ha ei undergjerande kraft, vart denne potensiert midsumarnatta. Midsumardogga lækte sjuke augo og annan sjukdom. Det same galdt sveitten frå undergjerande krusifiks. Valfarting til det undergjerande krusifikset i Rødalskyrkja i Noreg kjenner me

frå 1600-talet. Ho heldt seg til kring år 1850 — trass i motstand frå den protestantiske kyrkja.

Dei brende attmed åkrane og fór kring markene og veifta med eld over graset, så det ikkje skulle brenna av eller ta annen skade. Denne vernemagien har sitt motstykke i vekking av voksterlivet.

Reinsing med *eld* og *vatn* er kanskje det opphavlege. Franske kjelder frå mellomalderen seier dette rett ut.

Trollkjerringane var ute og fór, og ein måtte verna seg mot dei.

Det var forbod mot å arbeida med slikt som gjekk rundt, jfr. "solsnu".

Typisk var elles skyting, vokeld, moro og leik.

Denne profane folkefesten heldt seg heller ålment i Noreg til kring 1860, men varde sumstad mykje lenger. På Roskilde Landemode gjorde dei i 1560 vedtak om at "Sct. Hans Nattevagt er forbuden, desligeste Valborgsmesse og St. Bodils Nattevagt" (17. juni), men skikken stogga ikkje for det.

I Vest-Europa var midsumarfesten mykje utbreidd og kan fylgjast attende til overgangen mellom heidendom og kristendom. Når han slo so djupe róter i Norderlanda, heng dette samman med dei klimatiske tilhøva og den åndelege grorbotn i folket.

Olsok (29. juli).

Når kjeldedyrkinga i Norderlanda ofte var knytt til olsok, heng dette saman med trua på underkongen. Pilegrimsferdene til grava hans tok til like etter slaget på Stiklestad (1030). Snorre Sturlason fortel at det sprang fram ein fager brunn der Olav var gravlagd, og vatnet i denne lækte sjuke. I den katolske tida vart dette godkjent av kyrkja og nytta ut m. a. for å skaffa inntekter til Nidarosdomen. Den protestantiske kyrkje abeidde imot heilt frå fyrst av, men greidde ikkje å stogga skikken før langt ned på 1800-talet.

Olsok var ein folkeleg årsfest som ein i alle høve kan føra attende til år 1119 i Island (Sturlungasaga). Olavskultusen spela ei stor rolle i Norderlanda og hadde offisielt preg, t. d. i Onarheimsgildet på Vestlandet i Noreg. Den meir private festinga kjenner ein like ned til vårt hundreår.

J u l (24. desember).

Som rimelig kan vera, finn ein dei same prinsippa i truer og skikkar som er knytte til dei to solvendetidene, jonsok og jul. Typiske naturovringar har stor makt over mennesket, og så langt mot nord er desse på mange måter meir markerte enn dei fleste andre stader. Ved jul viser mørkret stor "makt". Dei vonde maktene hadde stort spelrom, t. d. heksene. Skyting var eitt av vernemidla. Det var forbod mot svivearbeid, slikt som snur seg.

Den katolske kristendomen gjorde ikkje ende på gamle religiøse førestellingar, men gav dei heller nytt liv med omforming og hugvending. Juletreet kan fylgjast attende til om lag år 1600 i Elsass. Det kom seint til Norderlanda. Det same gjeld skikken med julegåver, som kom til oss frå Tyskland. Alt dette vart akseptert av kyrkja.

Mykje talar for at jula frå fyrst av vart høgtida ved vinternettene. Kristendomen førde festen til den kristne dato, 25. desember, og han varde til 13. dagen, 6. jan. Andre stader var det "tjuande-Knut", 13. januar, som "jaga jula ut". Det var i baa høve spørsmål om *tolv juledagar*. Dei varsla om veret i dei tolv månadene. Dette har frå fyrst av visseleg vore knytt til nyår, som var eit naturleg utgangspunkt.

I den antikke tida byrja festen med nyårsdagen, og det er truleg dette som er grunnen til att jula kunne vara til tjuandedagen, med di byrjinga vart flytt attover ei veke utan at slutningsdagen fylgde med. Hja babylonane føre Kristi fødsel vart nyåret høgtida i 11 (12) dagar i den fyrste babylonske månaden (om våren).

Denne varselslæra finn ein i skriftene til den engelske kyrkjehistorikaren Beda Venerabilis (672—735) i det 8. hundreåret og i Geoponika, eit gresk verk på 20 bøker om landbruket. Dette var forfatta av Kassianos Bassos i det 10. hundreåret. Han nytta gamle skrifter som grunnlag, t. d. Vindanos Anatolios's verk om landbruket på 12 band og Ioannes Laurentius Lydus (fødd ca. 480), som m. a. skreiv "Om månadene" og "Om Jartegner". Opphavet til denne meininga finn ein att i gamle indiske, vediske, tekster, som er meir enn 3 000 år gamle. Varsla vart i 11.—12. hundreåret førde over med hjelp av kyrkja og fekk inngang hjå munkar som dreiv jordbruks- og hagebruksarbeid. Hja oss har dei fylgt den kristna julehøgtidinga og kan ikkje vera komne til Norderlanda før langt ut i mellomalderen.

Veret dei 12 fyrste julenettene eller dei 12 juledagane vart merkt av med krit eller anna på ein bjelke i stova eller liknande og stod der heile året. Klårt ver hadde ein open ring og varsla godver heile vedkomande månad, fylt ring tydde regn heile månaden osb. Dette kallast julemerka. Skikken var mykje utbreidd og kom på litterær veg til Norderlanda — gjennom gamle bondepraktikaer som fyrste gongen vart prenta i Tyskland år 1508. Det siste svenske opptrykket kom så seint som 1924. Blømingstida var på 1600- og 1700-talet. Varsla gjekk inn i hushaldskalendrar og spreidde seg så på munnleg veg.

Den *vekedagen* som juledag fall på, var varsel om korleis årvegen (avlinga) ville verta. Me finn dette i det 13. hundreåret i ei handskrivne *jolaskrå* i dei Arnamagneanske samlingane i København.

Den protestantiske kyrkja rasa mot denne varseltakinga, men greidde ikkje å få bukt med henne. Men fordi ho var for kunstig, fekk ho aldri ålment tak på bonden og gjorde berre spreidde innslag i hans meir nøkterne tankeføring.

Til kvar større kyrkjeleg høgtid hørde ein føreaftan (vigilia = vøke, vakenatt). Alt tidleg i mellomaldaren var det denne som vart sentrum i den folkelege festen. Dette har i Sverike jamvel gått over på den profane 1. mai-festen Valborgsmässoafton. På grunn av eit sterkt verdsleg innslag i vakenettene vart kyrkja meir og meir skeptisk til høgtidingsformene, og då ho ikkje greidde å snu straumen, vende ho seg imot og fordømde det som ikkje var i samsvar med den reine læra.

Henning Henningsen, Helsingör:

Enhver der har blot et overfladisk kendskab til trosforestillinger i folkeoverleveringen vil ved nærmere eftertanke undre sig over, hvor få reminiscenser han finder af kristen lære deri. De nordiske nationer har været kristne snart i tusind år, vore fædre og forfædre har siddet i kirken, generation efter generation, søndag efter søndag,

er døbt, oplært i kristendom, konfirmeret, — og alligevel træffer vi så godt som ingen spor deraf i de trosforestillinger, der har været herskende til daglig i almuen lige op til vor tid. Ja en stor procentdel af menneskeheden lever stadig på de gamle tanker, som er gået dem i blodet; i virkeligheden har nye ideer meget svært ved at trænge igennem hos dem, der ikke udmærker sig ved en vis åndelig modtagelsesevne og måske også en religiøs sjælelig indstilling. Selv i vore dage træffer man så at sige i alle sociale lag en forbløffende rest af den folketro, man har anset for uddød med den stigende oplysning. For de fleste har det faktisk været svært at holde kristentro og almindelig overtro ud fra hinanden, og man har ikke forstået, at det ene faktisk udelukkede det andet.

Spor af kristendom findes betegnende nok fremfor alt i den alt andet end kristelige magi, hvor den altså bruges til praktisk formål. Forøvrigt gør de kirkelige indslag i folkeoverleveringen alle et stærkt katolsk indtryk, uanset at de nordiske kirker forlængst har fejret deres 400-års reformationsfest.

I det store og hele har folket i ét og alt til hverdag levet på en ældgammel hedensk og primitiv religion, som ikke her skal nærmere analyseres. Kirkens lære om arvesynd, forsoning og nåde, treenigheden osv. har almuen ikke forstået; den er gået næsten sporløst hen over deres dukkede hoveder. Om søndagen sad de i kirken og lyttede med større eller mindre andagt til præstens mer eller mindre forståelige ord, men det synes som om disse ikke trængte særlig dybt ind i sjælen på dem. Har de end måske forstået noget af kirkens lære, har denne i hvert fald næppe sat sig spor i hverdagens tro, som var og forblev rent hedensk, formentlig uden at folk gjorde sig det klart. Kristendommen var en søndagsreligion, som absolut ikke blev overført på dagliglivet. Uden at nogen fandt noget unaturligt deri levede kristendom og hedenskab i skønneste harmoni i folkets sind.

Da dette er et diskussionsindlæg, har jeg trukket billedet hårdt op. Selvfølgelig har der været undtagelser; bl. a. kan der peges på, at de kirkelige lægmandsbevægelser i forskellig tid virkelig har givet deres tilhængere en kristelig-bibelsk tankegang, hvoraf også logisk er fulgt, at disse bevægelser — f. eks. pietismen og indre mission — bestemt har afvist al form for "overtro" som værende ukristen. Der har skullet en bevidst religiøs vækkelse til før den sløve vanekristne har opfattet uoverensstemmelsen mellem kristen lære og hedensk tro.

Alt dette gælder selvfølgelig ikke blot vore nordiske lande, men

formentlig alle folk. De forskellige højere religioner har næppe nogensinde haft tag i mere end en vis ringe procentdel af folket, trods al missionsiver. Almuen som sådan har i det store og hele været immun over for den herskende religion, som den ikke forstod, og har klynget sig til sin ældgamle primitive forestillingsverden, som den kunde forstå. I princip er primitiv religion jorden over ret ensartet, og vi tør vel tro, at den har rødder tilbage i den grå oldtid.

Er det således på troens område noget ironisk at tale om *ecclesia triumphans*, gælder dette også med hensyn til folkets fester. Årets fester, som her behandles, er tilsyneladende for de flestes vedkommende kristne; de følger den kristne kalender og kirkens fester og er gået i arv til os fra katolsk tid. Men analyserer man dem nøjere, vil man have svært ved at finde kirkelige træk i dem. Vi ved at oldkirken med stor behændighed og psykologisk klogskab omformede hedenske fester til kristne — det var forøvrigt simpelthen en nødvendighed —, men betød dette mere, end at man gav festen en kristen begrundelse og holdt en festgudstjeneste i kirken, mens resten af festen, hvor folket var overladt til sig selv, gik på god gammeldags manér? Næppe. Endvidere indførte kirken selv adskillige fester, som ikke kendtes forud, f. eks. faste, påske, pinse, samt de utallige helgenfester, som vor kalender på god katolsk vis har båret vidnesbyrd om lige op til vor tid, hvor helgennavnene stadig flourerer, uanfægtet af protestantismen. Disse fester har fulgt kirken overalt hvor kristendommen udbredte sig og er selvfølgelig ikke noget nordisk fænomen.

Analysere man vore årsfester, og ser man bort fra den kirkehøjtid, der har været fejret i kirken på festdagene, vil man forgæves spejle efter kristne træk i den folkelige måde at fejre festerne på. Når folket festede, var det ikke for meditativt at fordybe sig i anledningens kristne betydning eller for at glæde sig på kristendommens vegne. Det var for at holde fri for hverdagens trættende arbejde, for at få bedre og rigeligere mad og drikke end til daglig, og for at træffe venner og bekendte og få en god sludder med dem og f. eks. et slag kort. For ungdommens vedkommende for at komme sammen med kammerater af begge køn til dans og lystighed. Vi ved jo nok, at festerne undertiden har været særdeles løslupne og ugudelige (f. eks. julestuer og fastelavnsløjer); selv om den katolske kirke har fundet sig i forbavsende meget af den slags, har den dog som senere den protestantiske kirke udstedt talrige advarsler

og påmindelser, uden at dette i mindste måde har hindret udfoldelsen af lystigheden.

Man kan groft opdele de folkelige fester i følgende grupper: 1. *fester indendørs* og 2. *fester udendørs*. De indendørs fester kan igen inddeles i *hjemmets fester*, hvor husstand og familie har været samlet til god beværtning, så lidt arbejde som muligt, beskeden tidkort, — og *fester for større fællesskaber*, f. eks. inden for landsbylavene, med fællesmåltid, livligt samvær, leg og dans. Festerne i det fri var især ungdommens sag og omfattede fællesskab om f. eks. et bål, sammenkomst i det grønne (f. eks. de jyske pinseboder), kappelstrid med ringridning, kraftprøver og andre sportslige foranstaltninger, — men især *optog* (gå med julestjerne, drage i fastelavns-optog, synge majsang, ride sommer i by osv.). Formålet med disse optog, som har præget visse årsfester særdeles stærkt, var dels at tilfredsstille den trang der ligger i ethvert menneske til at spille teater, klæde sig ud, forestille noget andet end det man i virkeligheden er, pynte sig med flitterstads og blomster, svinge faner og brogede bånd, lave larm og musik og i det hele taget vække opsigt, men især den særdeles nøgterne og praktiske: at tigge. Ungdommen var fattig, og for at den kunde slutte dagen med et gilde, var det nødvendigt at drage fra gård til gård og indsamle madvarer, lys og penge til spillemand og til brændevin. I virkeligheden er de for en senere betragtning så romantiske folkelige optog simpelthen *tiggeroptog*, men i sandhedens interesse må man sige, at deltagerne gav fuld valuta for pengene ved det skuespil og den afveksling de bragte og ved den hæder der faldt over de gårde, de besøgte sognet rundt.

Vi ved alle, at de optegnelser, der igennem de sidste 100 år er gjorte, har slagside, idet de især omfatter landet og i ringere grad byerne, som dog i høj grad havde deres interessante trosforestillinger, sagn og festskikke. Fra danske byer ved vi f. eks., at både håndværkere, fiskere og søfolk havde en særdeles stærk og særegen festtradition, ikke mindst til fastelavn.

Uden ellers at gå i detaljer må det siges, at de folkelige optog for manges vedkommende synes at være dannet efter finere forbilleder. Der er ingen tvivl om at f. eks. ringridning, "stikke til stråmanden" og sømændenes turnering til vands ("dystløb") er oprindelige ridderskikke, som lever videre i almuen længe efter at riddervæsnet er uddød, og en figur som f. eks. "Bakkus på tøndem", der er almindelig til fastelavn på de sydlige danske øer, er hentet fra hoffesternes optog, de såkaldte *triumfer* (trionfi). Fra disse er flere

andre af de populære figurer, som optræder i forbindelse med optogene, taget. Andre synes at stamme fra teatret. Der er altså i høj grad tydelige spor af "sunket kulturgods" i de folkelige skikke; det gælder her som så mange andre steder, at de højere lag i samfundet er mere produktive og initiativtagende end almuen, der i virkeligheden nærmest er receptiv og bevarende. Flere andre landlige fester har tydeligt nok været påvirket fra byernes festsikke, ikke mindst håndværkernes. Kirkelig påvirkning er derimod yderst sjælden (f. eks. Hellig-tre-kongers optog med julestjerne, men også dette er i virkeligheden et tiggeroptog).

Vil man studere årets fester, må man gøre sig klart, at disse er foranderlige i allerhøjeste grad; de veksler fra egn til egn i deres udformning, og de forandrer sig også fra år til år. Tænk blot på julefesten som den er nu og som den var i vor egen barndom, for ikke at tale om vore forældres og bedsteforældres tid. Det er ganske forfejlet at tro, at skikke er konstante. De kan udnyttes rent merkantilt som julen er blevet det, og de er altid åbne for påvirkninger og nyt initiativ hos dem, som arrangerer dem. Fastest ligger traditionen nok, når en bestemt organisation regelmæssigt tager sig af ceremonierne, f. eks. et lav, en forening eller korporation.

Endvidere må man tage i betragtning, at ceremonier, der indgår som led i en bestemt årsfest, kan optræde i en anden fest et andet sted. Som eksempler kan nævnes *bål*: St. Peders aften 21. febr. (Sønderjylland), Valborgs aften (store dele af Jylland) og St. Hans aften (de danske øer); rejsning af *majstang*: til 1. maj i Danmark, til St. Hans i visse dele af Sverige, — sandsynligtvis betinget af klimatiske forhold; *risning*: til fastelavn i Danmark, til langfredag andre steder, på 2. påskedag i Nordtyskland.

Hvad der kan siges om festsikke i Danmark, deres organisation, deres manglende forbindelse med kirken osv. passer selvfølgelig også for andre lande. I det hele taget gælder det jo, at man ikke må betragte et enkelt områdes eller lands skikke som et isoleret fænomen. Man må se ud over landets grænser. Når vi studerer årsfesterne i Danmark må vi have et øje henvendt på de øvrige nordiske lande, men vi må først og fremmest undersøge lignende fester i lande sydpå. Det er f. eks. ganske klart, at der fra Tyskland er gået særdeles stærke impulser nordpå til os, og undertiden videre til de andre nordiske lande. De danske fester har, om man tør bruge dette ord, et stærkt "kontinentalt" præg. Og vi må se videre endnu ud over vor kulturkreds. Det går heller ikke, at vi begrænser os til

den folkelige tradition; som antydet må vi også studere højerestands kultur i ældre tid: hoffester, ridderskikke, teater o. lgn.

At gennemgå samtlige kalenderens årsfester her vil ikke blot være overflødig og trættende, men det vilde også være umuligt, da vi overhovedet slet ikke ejer nogen dyberegående samlet fremstilling af de danske fester. Der er samlet et endog meget stort optegnelsestof herom, men jeg tvivler på at en enkelt mand vil kunne skrive en sådan fremstilling. — Kjell Bondeviks indledning giver en fylde af stof, og store dele af det dér sagte gælder Danmark som det gælder andre lande. Imidlertid drejer vor drøftelse sig først og fremmest om principielle ting, og jeg må sige, at jeg ikke kan se, at der er ført bevis for, at årets fester i egentligste forstand skulde have noget med kirkens lære at gøre, bortset selvfølgelig fra anledningen og visse overfladiske påvirkninger.

F. eks. nævner Bondevik, hvordan man brugte aske askeonsdag, og fremdrager det velkendte forbud mod at sy i påsken (fordi dette mindede om at soldaterne under korset stak Jesus i siden) eller at spinde i julen (formentlig i forbindelse med solhvervet). Men nogen større kristen indflydelse er dette jo ikke bevis på. Det er ganske tilfældige og mekaniske analogier og forklaringer uden nogensomhelst indre forbindelser med kirkens lære. Motiveringen lyder yderst konstrueret og er i mange tilfælde vel også sekundær, og det hele synes enten at være udsprunget af almuens egen primitive fortolkning eller fra en tilbøjelighed i katolsk tid til at lægge symbolik og kunstige forklaringer i alt, — især det der måtte forekomme besynderligt og uforklarligt. Noget opbyggeligt er der ikke i disse spidsfindigheder, selv om folk muligvis virkelig har troet det. Det kan højst bekræfte vor påstand om, at den kirkelige indflydelse på årets fester har været forbløffende ringe. Kirken havde så stor magt, at den kunde lægge beslag på de gamle hedenske fester og indføre nogle nye, men den formåede ikke at gyde mere end højst et par dråber semikristelig essens i dem.

Hvad der ikke lykkedes for den katolske kirke, mislykkedes ganske for den protestantiske. Man kan vel sige, at det eneste protestantiske bidrag til vore fester er, at man har fået folk til at tro, at den gås, der nu som før fortæres Mortensaften, 10. nov., spises til ære for Morten Luther og ikke for den hellige Martin.

Kustaa Vilkuna, Helsingfors:

Den intressanta motivkretsen kring kyrkan och de folkliga årsfesterna har jag kommit att behandla i två arbeten, "Arbetet och nöjet" och "Årets märkesdagar", vilka utkom på finska åren 1946 och 1950.¹ Så vitt jag förstår, har jag övertygande lyckats påvisa, hur anmärkningsvärt många drag från de folkliga arbetsfesternas program samlat sig kring firandet av de kyrkliga festerna. Sålunda förekommer i julfirandet drag ur höstens skördefest, vid Staffansdagen och de därpå följande festerna under jultiden ända till tjugondag Knut åter drag från byggnads- och inflyttningsfesterna, under påsken finner vi detaljer hämtade från de arbetskalas som firats i samband med gödselutkörningen och vid midsommarfirandet slutligen har anknutits drag från herde- eller kreatursfesten. Denna sistnämnda torde tidigare ha firats ett par veckor senare, före mitten av juli månad. I Estland har denna fest bevarat namnet *karusepäev*, björndagen, i Finland *madonpäivä*, ormdagen. Den har senare anslutits till Margaretadagen, vilken ända från medeltiden i Finland och Estland firades den trettonde juli, inte den tjugonde som på andra håll i Västeuropa.

Jag vill inte här närmare ingå på dessa egentliga, allmänna kyrkliga festdagar och deras folkliga firande, om än ämnet är synnerligen lockande och material i riklig mängd föreligger. I Finska Litteratursällskapets folkloristiska arkiv finns numera på registerkort omkring 60.000 uppteckningar om märkesdagar, varför till exempel uppgörandet av utbredningskartor går helt smärtfritt. Istället tänker jag ta upp ett ämne, som inte nämndes i inledningen och som också annars här i Norden på etnologhåll behandlats i rätt liten utsträckning. Jag avser de lokala kyrkliga invignings- eller dedikationsfesterna och deras förhållande till den gamla folkliga traditionen, i synnerhet till bärsöndagarna. Jag ville gärna ta vid, där professorerna John Granlund och Oscar Nikula nyligen i sina värdefulla studier slutade.

I sin uppsats "Tröjemåla söndag och andra ungdomshelger"² har John Granlund visat, att vissa närbelägna socknar bildat ett slags

¹ Työ ja ilonpito, Helsinki 1946, 226 s.; Vuotuinen ajantieto, Helsinki 1950, 364 s.

² Fataburen 1943, s. 109—122.

bygdelag, som vid kyrkmässorna och andra större högtider hållit gemensamma gillen, varvid socknarna i tur och ordning förestod värdskapet. Med anledning härav har professorn vid Åbo akademi Oscar Nikula i sin utmärkta studie "Kyrkmässan, en folkfest av medeltida ursprung"³ anmärkt, att "en sådan cirkulation kan åtminstone inte mera påvisas hos oss [i Finland]. För övrigt kan bruket att besöka en grannsockens kyrka också förklaras så, att en kyrka fått särskilt anseende tack vare sin ålder, sina relikier eller sina helgonbilder".

Nu kan man emellertid just med ledning av finskt material komplettera Granlunds uppgifter och påvisa, att sådana kyrkligt-folkliga bygdelag verkligen har existerat, samt ytterligare finna fram till deras centralaste ändamål. Samtidigt får vi klarhet i frågan, varför en del av dessa söndagar så vackert har benämnts hallon-, smultron- och hjortronsöndagar, alltså bärsöndagar, ja till och med löksöndagar. Jag fäste uppmärksamheten vid dessa fester redan för tjugo år sedan, då jag publicerade ett litet spørsmål i "Sanastaja" 1937.⁴ Materialet har jag endast behandlat i finskspråkiga tidningars understreckare, varför inte ens en så noggrann och framstående forskare som Nikula kommit att lägga märke till det.

I Finland har vi liksom i Sverige tvenne områden, inom vilka denna sedvana har varit livaktigt nästan ända till våra dagar: Tavastland och Karelen. Ännu så nyligen som för tre veckor sedan (4. 8. 1957) firades i Mellersta Tavastland i Luopiois en stor folkfest, förklaringsfesten vars centrum var brandkårshuset i Aitoo. I Tavastland benämnes detta slag av fester sammanfattande kyrkhelger, kyrksöndagar; de lokala festernas namn kan härleda sig ur den kyrkliga evangelietexten för dagen såsom till exempel just den nyssnämnda "förklaringen" i Luopiois. Den infaller nämligen alltid på sjunde söndagen efter trefaldighetsdagen och då handlar texten om Kristi förklaring. I grannsocknarna brukar man säga: "nu predikas det om förklaringen, nu far vi till Luopiois". Den äldsta kända kyrkan i Tavastland, Hattula, har firat sin kyrkfest på Kristi himmelfärds-torsdagen, en annan gammal socken, Sääksmäki, på pingsten, Koski socken på trefaldighetssöndagen, Eräjärvi första söndagen efter tre-

³ Kulturhistoriska axplock tillägnade Gabriel Nikander 21 maj 1954, s. 201—202.

⁴ Sanastaja, Aikakauslehti sana- ja asi tiedusteluja varten, N:o 32, Mielenkiintoisia sanoja XXI: 448.

faldighetsdagen osv. Dessa festsöndagar är alltså rörliga liksom påsken.

Då man i Finland har påträffat någon enstaka kalenderstav, i vilken enbart ristats bilder som syftar på söndagarnas evangelietexter, så har jag uttalat tanken, att en sådan stav kunde behövas just i samband med dessa helger, under vilka man besökte främmande kyrkor. Då staven för ifrågavarande dag uppvisade t. ex. en stor sten bredvid vilken avbildades trenne män, av vilka den ena var försedd med gloria, så visste man att predikotexten handlade om förklaringen, och att det alltså — i detta fall — var kyrkhelg i Luopiois.

I Karelen har dessa dagar inte ens kyrkliga namn, om de än, som redan Fr. W. von Schubert år 1821 och Ad. Neovius 1902 anmärkte, firades som kyrkliga invigningsdagar.⁵ Istället omtalas festerna här ännu idag med det gemensamma namnet *kihupyhä*. Enligt Elias Lönnrot betyder ordet *kihku* eller *kihu* 'ifver, brinnande lust, häftigt begär' och 'folkskockning, lekplats för fisk, för flickor och gossar'.⁶ Verbet *kihuta* torde avse en folkhops stimmande och vimmel; leden *pyhä* betyder helg, helgdag. Det svenska begreppet *gångdag* kommer nära betydelsen av ordet *kihupyhä*, om det saknar den anspelning på en större folkskocks larmande liv som ordet "kihupyhä", "stimhelg", innebär.

I den genom fredsslutet avträdda delen av Karelen var kihupyhä-traditionen levande ända in på 1930-talet. På grundval av den bevarade karelska traditionen kan vi rekonstruera nästan hela sommarprogrammet.

På Kristi himmelfärdstorsdagen "stimmade" man i Rautu, dit Kivinebb-borna regelbundet anlände i stora skaror; på samma dag firade också Jaakkima och Rautjärvi sina helgfester, det är socknar i de mitt emot liggande Ladoga-karelska trakterna. Midsommardagen tillkom Joutseno, Kirvu och Sordavala; till de sistnämnda sammankomsterna anlände i synnerhet folk från Jaakkima. Trefaldighets-söndagen var Räisäläs dag. Den sjätte söndagen efter trefaldigheten var Metsäpirttis och åter igen Rautjärvis, den sjunde Kaukolas och Heinjokis, där S:t Andreasborna samlades. Åttonde söndagen var det fest i Muolaa; dit hämtade flickorna ny lök som man åt på

⁵ Fr. W. v. Schubert, Schwedens Kirchenverfassung und Unterrichtswesen, s. 18; Ad. Neovius, Chronographia Scandinaviæ, s. 25 och 66 (Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar IV: 1—2, Helsinki 1902—1906).

⁶ Finskt-svenskt Lexicon I, Helsingfors 1874, s. 615 och 617.

platsen. Den nionde söndagen var Ruokolahtis stora *vaapukkahyhy*, hallonhelg, som sedan firades under tre på varandra följande söndagar. Under den första av dessa gjorde Kirvuborna, den andra Jääskisborna och den tredje Joutseno- och Rautjärviborna svarsbesök. Hallonen var redan mogna, och flickorna förde med sig av dem till kyrkbacken i sina näverrivor. Tionde söndagen efter trefaldighetsdagen var Kivinebbs. Tredje böndagen, som i allmänhet inföll under juli månad, var S:t Andreas, och en vecka senare inträffade Jääskis andra "stimhelg". Vid mickelsmäss firades i Rautu ett andra sammanstimmande, vid vilket i Kivinebb-bornas ställe nu Valkjärviborna mötte upp. Samma dag var också Sakkolas andra helgfest. "Till mickelskyrka i Sakkola kyrka", sade männen i Räisälä och begav sig ridande i väg.

Det kunde vara medryckande att skildra de olika drag, vilka i upptecknat material finns bevarade om dessa fester med deras slagsmål, prästerskapets stävjande kraftåtgärder, köpslagan, specialdanser, frändemöten osv., men det skulle ta alltför lång tid. Jag vill bara fästa uppmärksamheten vid ett par företeelser.

I det föregående omtalade jag redan hallonsöndagarna, de tre på varandra följande söndagarna vid det gamla Ruokolahti vid Imatra. Vid gränsen mellan karelskt och tavastländskt område, vid Valkeala i Kymmene, har man firat "smultronhelg", sammaledes i Vehkajärvi i norra delen av mellersta Tavastland "smultronmarknad"; i Ilomants, den östligaste lutherska socknen, har man talat om "hjortronmarknad" och i Nurmes i Nordkarelen om "rovfest"; bägge de sistnämnda inföll på mickelsmässdagen.

Vad sommarens nya skörd har att göra med benämningen på dessa kyrkhelger framgår av de uppgifter vi har om smultronhelgerna i Valkeala. Uppteckningarna berättar, att man på kyrkfärden skaffade sig smultron att ha med hem som förning. I början av seklet såldes det smultron i närheten av kyrkan. Denna sedvana är dock av sent datum, ty enligt äldre anteckningar från mitten av förra seklet får vi veta, att smultronen banade väg för umgänget mellan två ungdomar. Och nu kommer vi till sakens kärna. "Nästan det enda tillfället", skriver Väinö Vaara, "att träffa varandra hade ungdomen vid kyrkan. På Kyrkmon nära kyrkan fanns Näytinkolkka [Uppvisningsvrån], där de unga samlades. Fäder och mödrar hämtade hit sina döttrar. Flickorna hade med sig smultronrivor, som de kunde bjuda åt de unga män som föll dem i smaken. Om rivan accepterades, var det ett tecken på att närmandet kunde fortsättas."

Senare frågade flickornas bekanta nyfiket: "Nå, dög din riva?" Sedvanan försvann under seklets slut. "Pojkarna började fuska", skriver Väinö Korkeamäki, "de tog nog emot flickornas smultronrivor men lämnade sedan flickorna åt sitt öde, till dess den urartade sedvanan helt försvann". — I Muolaa brukade flickorna bära med sig lökknippor till "stimhelgerna" och ropa: "Hej, hele, jag har lökar!"

Också för andra karelska "stimfester" har friardragen varit kännetecknande. Under den bärlösa för- och högsommaren var de s. k. "slidfester", där flickans tomma knivslida, kniven som pojken stack i den och den behandling kniven därefter rönt tjänade som inledande symbolhandlingar. Kyrkfesterna på höstsidan blev samtidigt fardagar och städjehelger för tjänstefolket, från fästmör och fästmän överflyttades intresset på pigor och drängar. Skillnaden var kanske heller inte alltid så alldeles klar. I båggedera fallen hade kvicktänkta förespråkare — *kaasot* — sin uppgift. Från Sulkava berättas det hur pojkarna vid städjehelgerna på lek kunde städsla sig en flicka till piga, och sedan tillsammans med henne drack kaffe som städjesup. Leken kunde lätt förvandlas till allvar.

I allt detta deltog också det äldre folket med iver, fastän de brukade sitta i sina egna grupper. Deras samtal rörde sig kring nyheter från hembyn, årsutsikter och hästar, släktingars och grannars affärer — men med spänning och om än dolt intresse följde envar hur de ungas förehavanden avancerade och vad förespråkarna viskade om. De försökte lyfta på framtidens förlåt i fråga om släktens öde, bröllopen och den nya generationen — och om en dotter, som man kanske fruktade, skulle förbli gammalpiga eller en son vara oförmögen att välja sig en duglig hustru. Där var det centrum, kring vilket livet roterade.

De karelska och tavastländska smultron- etc. helgerna påminner oss genast om de bärsöndagar på Kinnekulle i Västergötland, vilka John Granlund utförligt har skildrat 1948.⁷ Här känner man tre färgrika söndagar under den tid körsbären mognade. Något äldre kyrkliga drag kan i samband med dem inte iakttas.

Gunnar Hobroh har räknat bärsöndagarna på Kinnekulle bland de arbetsfester, som firas för deras räkning som hjälpt till med höstningen av bären, alltså en fest av ungefär samma karaktär som ett skördegille.⁸ John Granlund har icke kunnat instämna häri,

⁷ John Granlund, Bärsöndagarna på Kinnekulle, Fataburen 1948, s. 35—48.

⁸ Gunnar Hobroh, Med folket i arbete och fest, Lund 1939, s. 141—142.

utan har i sin tolkning av Olaus Magni dunkla satser stannat vid åsikten, att man till att börja med skulle ha haft två fastsatta dagar, under vilka bygdelag samlades på detta bärrika område för att plocka bär. Den ena dagen vore det äldre folkets, det andra den uppslupna ungdomens dag. Då bärmogningen inföll under den bråda skördetiden, skulle man först ha valt två på varandra följande söndagar, den tredje hade först senare kommit till som en "bättre folks" dag.

Måhända passar en sådan förklaring någorlunda in på bärsöndagarna på Kinnekulle. Men man bör genast komma i håg, att bärsöndagarna här inte är ensamstående i Sverige. Man har, som John Granlund omtalat, firat bärsöndag både på Mösseberg och Billingen. Från Östergötland och Södermanland finns den traditionen upptecknad, att ungdomen första söndagen i augusti begav sig till Högsjö kyrka på s. k. krusbärspredikan. Krusbären dominerade då också söndagshandeln liksom senare i Valkeala. Men det torde inte vara för djärvt att anta, att bären även här ursprungligen haft samma funktion som senare i Karelen, vilket landskaps centrala delar i flera avseenden varit ett reliktområde för den gamla fornordiska kulturen. Där har bevarats mycket sådant, som redan för länge sedan försvunnit i de äldre bosättningscentra. — I detta sammanhang bör man från Sverige nämna de gamla småländska ungdomsfesterna i Kävershäll utanför Mönsterås annandag pingst och i Grönskulle (Hjälmseryds sn) vid midsommaren, vilka enligt Sigfrid Svenssons mening härstammar från förkristen tid. Ytterst intressant är ett meddelande som prof. Svensson har publicerat i samma skrift: "Vid Lönegården i Rävlinge fanns en stor slätt och där brukade ungdomen samlas i pingsthelgen och skala visparis. Det var bå pojkar och flickor, så det blev inte mötet skalat, tänker jag, men det heter det ändå. De lekte och roa sig mest."⁹ Om sedens ursprung menar Svensson försiktigt, att "kanske har lagstiftningen bidragit till att majhämtandet fått förklädnad i nyttofunktion". Man kunde emellertid tänka sig även en annan förklaring, som inte helt och hållet utesluter majhämtandets innebörd ifrån lövskogsutfärdens; under denna vårfest hade man inte bär, men man kunde lätt och nyttigt skala ris och binda dem till vispar, visparisen hade samma funktion som bärrivorna på sensommaren. För detta tolkningsförsök

⁹ Sigfrid Svensson, Gamla småländska sommarfester, Småland, Stockholm 1953, s. 23 ff.

får man stöd i ett finskt uttryckssätt ”tehdä vispilänkauppoja” (göra vispahandel, handla med vispar) vilket innebär att umgänge inledes mellan en pojke och en flicka.

Om vi nu, ihågkommande de karelska bärsöndagarna, läser vad Olaus Magnus berättade om människornas förhållande till Kinnekulles natursköna lund, så förefaller hans dunkla ord alldeles klara, nämligen om vi tar i beaktande, att Kinnekulle redan dåför tiden, under tidigt 1500-tal, hade fallit ur bruk som platsen där man, under iakttagande av gamla bruk, valde sig äktenskapspartner. Olaus Magnus skriver: ”Men högst få människor och detta endast äldre folk, känna till denna förtjusande ort. Och det vore ej heller lämpligt att visa den för den uppsluppna ungdomen, på det denna ej till äfventyrs med lossande af den stränga tuktens band skulle sänka sig i all slags vällust, eller rättare sagdt orenhet, för att sedan med svårighet, kanske aldrig återvända till ett värdigt lefverne och goda seder. Ty det förhåller sig så, att vällusten själf framkallar bruket och vanan, vanan åter behofvet, och behofvet drifver slutligen till förtviflan” (2: 22).

Här talar alltså en katolsk, i celibat levande präst, som väl visste, vad slags förbindelser ungdomen vid Kinnekulle hade eftersträvat. Han hade inte glömt vad han hört eller blandat ihop sina snabba anteckningar, som Granlund antar, utan han varnade för en gammal och enligt hans åsikt förkastlig sed, som inte på några villkor finge återupplivas. Såpass intressanta företeelser faller inte så lätt en ogift man ur minnet.

På andra håll träffar vi denna gamla fest vid vilken make eller maka valdes, i anslutning till kyrkmässor, och det inte endast i Karelen utan också i Sverige. En meddelare i Siggetuna har berättat för John Granlund om den nämnda Tröjemåla söndagen, att ”vid dessa tillfällen blevo många flickor och pojkar så bekanta, att det i sinom tid ledde till äktenskap, ofta på grund av tvingande omständigheter” (sid. 112). Detta kände synbarligen också Olaus Magnus till. Allt sexuellt umgänge före den kyrkliga vigseln var naturligtvis ytterligt opassande, varför det var skäl att förhålla sig avvisande till de tillfällen som möjligen kunde leda till sådant. Man bör även komma ihåg, att de unga män, som brukade slåss vid bärsöndagarna på Kinnekulle, kallades *kullabrölingar*.¹⁰

Då vi nu diskuterar temat ”Kyrkan och de folkliga årsfesterna”,

¹⁰ Rudolf Söderberg, Svenska turistföreningens årsskrift 1924, s. 187.

frågar man sig naturligtvis, på vilket sätt de medeltida kyrkmässfesterna och de samtidigt firade ungdomsfesterna och frändemötena hörde samman, eller snarare hur de har kommit att höra ihop. Först och främst måste framhållas, att den finska traditionen inte i detta avseende innehåller någonting, som skulle tyda på att man har firat det äldre folkets frände- och bygdemöten och ungdomsfesterna skilt för sig, till vilken slutsats Granlund har kommit på basen av Olaus Magnus' i det föregående citerade satser. Såväl i Tavastland som i Karelen var festerna samtidigt av båda slag, likväl så, att frändemötenas tyngdpunkt var förlagd inomhus till skilda stugor, ungdomens åter ute på kyrkbacken, i gränderna och på dansplatserna. Ofta bildade de unga i en by ett eget lag, vilket färdades tillsammans både på dit- och återvägen och som under färden ordnade dans- eller lektillfällen på de traditionella platserna.

Däremot kan vi i Finland finna material som utvisar, att kyrkliga invigningsfester i sig upptagit lokala fester; måhända har invigningsfesten medvetet placerats med hänsynstagande till sådanas förekomst.

År 1950 publicerade jag en liten studie, "Ödemarkshelg och smultronmarknad",¹¹ i vilken jag sökte göra troligt, att det vid Längelmävesi i mellersta Tavastland på en ödsligt vacker strandklippa vid korsningen av fyra vattenvägar skulle ha funnits en gammal festplats, där folk från fyra gamla socknar brukat samlas. Här började prästerskapet också på den sommardag då festen firades, hålla s. k. landskyrka eller gudstjänst utan kyrkobyggnad. Vid dessa gudstjänster kunde man verkställa flera kyrkliga förrättningar såsom dop och vigslar samt framför allt uppbära sommarhalvårets tillgodohavanden i smör och ost av dem som bodde ute i periferin. Då sedan bosättningen blev tätare och en kyrka uppfördes i grannskapet blev den gamla samlingsdagen liksom av sig själv också kyrkans invigningsdag. Bägge festerna sammanslogs. Vid Längelmävesi skedde detta år 1687, då Eräjärvi kyrka blev färdig och invigdes på första söndagen efter trefaldigheten. Samma söndag firas fortsättningsvis som lokal fest för ett vidsträckt kringliggande område. Dess namn är "marknadshelgen".

Utgående från detta kan vi kanske förklara också det märkliga faktum, att många på 16- och 1700-talet för nya kyrksocknar uppförda kyrkor är rentav otroligt stora. De skulle inte ha kunnat bli

¹¹ Kustaa Vilkuna, Eräpyhä ja mansikkamarkkinat, Pyrkijä 1950, (n:o 11) s. 277—278 och 318.

fullsatta om också alla församlingsbor som någonsin kunde hade närvarit vid gudstjänsterna. Synbarligen är de uppförda med tanke på ett par tre socknars gemensamma fester. Om dylika festtraditioner inte hade förelegat redan vid den tid kyrkorna byggdes, hade dessa knappast gjorts så väldiga.

Vi har här i samband med den kyrkliga invigningsfesten påträffat en måhända urgammal folkfest, till på köpet en ur samhällets synpunkt betydelsefull och synnerligen intressant fest. Tills vidare har vi bara tillgång till uppgifter från Sverige och Finland. Men säkerligen kan man finna minnen därom också i Norge och Danmark. Alldeles överraskande kan man få nya uppgifter i samband med små lokala festligheter. Medan jag skrev detta, den 2:dre i innevarande månad (2. 8. 1957) i Lappajärvi, läste jag en kungörelse i det lokala bladet: Ungdomsföreningen i Rahkonen firar sin traditionella hallonfest lördagen den tredje och söndagen den fjärde augusti. Välkommen! Jag reste dit för att se vad som försiggick. Det framgick då, att det närmast var fråga om en ungdomsfest, som sedan urminnes tider firats på en udde, nästan en ö, i Ullava sjö, som ligger i Mellersta Österbotten. Festen firas på en söndag mellan höslåttern och skörden "då kornet bleknar och hallonen mognar". Där samlades nästan alla unga och några äldre som talmän för fyra socknar (Kaustinen, Kälviä, Toholampi och Ullava). Nu tävlar två lokala ungdomsföreningar om festtraditionen.

Man kunde kanske också undersöka dessa fester på grundval av gamla kyrkböcker och för äktenskapen inom varje socken konstatera varifrån bruden var kommen. Då skulle det egentliga gamla giftoområdet klarläggas, alltså också det gamla festområdet, vilket naturligtvis också har bildat ett bygdelag.

Jag skulle alltså önska, att man de närmaste åren i synnerhet ville rikta uppmärksamheten på de lokala festerna.

Carl-Martin Edsman, Uppsala:

”Kyrkan och de folkliga årsfesterna” utgör ämnet för dagens diskussion. Men den skriftliga inledningen behandlar med sin uppläggning efter kalendern snarast temat de kyrkliga festerna och folket. Arbetshögtiderna och livets högtider höra väl också med till årsfesterna? Vad innebär egentligen ”folklig årsfest”?!

Beträffande kyrkan och folklig tro och sed kan man konstatera följande allmänna utvecklingslagar, som äro välkända men ändå behöva understrykas i detta sammanhang.

1) Kyrkan har under missionsperioden stött på åtskilliga förkristna festbruk, som den på olika sätt tagit ställning till genom att kristna, tolerera eller förbjuda dem.

2) Kyrkan har genom sin fostran avsiktligt velat forma folkets liv och därmed skapat nya seder, t. ex. fredags- och långfastan.

3) De kyrkliga festerna ha under medeltiden så småningom fått en folklig fränsida, som bl. a. präglats av förkristna sedvänjor, och som gynnats, godtagits eller bekämpats av kyrkan själv. Hit hör, att man naturligtvis efter reformationen vänt sig också mot den folkliga sidan av gammal romersk kyrkosed, vilken såsom sådan förkastats av reformatörerna. Hallstämpeln *paganismus et papismus* innehåller en god portion sanning. Vidare har, så vitt jag kan finna, folket stundom på egen hand sökt ersätta bortfallet av den gamla kyrkoseden. Härav ha nya sedvänjor uppstått, som också, naturligt nog, bekämpats av kyrkan.

4) Efter reformationen måste man urskilja olika perioder och riktningar inom kyrkan, då man förhållit sig på skilda sätt till de folkliga årsfesterna. Pietismen och väckelsen ha varit strängare än den lutherska ortodoxien.

5) En nyskapelse pågår alltjämt, också från kyrkan av i dag, alldeles som i profana sammanhang.

Genom ett enda, mera utförligt behandlat exempel, skall jag så söka visa, hur komplicerat förhållandet kan vara mellan en till synes folklig tro och sed och den kyrkliga traditionen. Föreställningen, att solen dansar på påskdagsmorgonen, har också en gammal litterär och liturgisk historia, som genom predikan, postillor och överhuvud taget genom kyrkans gudstjänst och undervisning också blivit allmogens egendom (talarens närmare utförande härav under diskussionen föreligger nu publicerat i C.-M. Edsman, Den dansande solen,

i Religion och Bibel 16, 1957; för belägg till de allmänna teserna ovan, dens. i Arv 1946, Rig 1949, Vestrogothica 1950 och Kyrkohistorisk Årsskrift 1953).

Hilding Pleijel, Lund:

Det förelagda diskussionsämnet har här blivit grundligt ventilerat genom både skriftliga och muntliga inlägg. Det synes mig därför vara viktigare att diskutera — om också helt kort — det principiella uttalande som herr Henningsen i sin intressanta utredning nyss framfört angående kyrkans inflytande på folklivet. Det hette där att "kristendommen var en söndagsreligion, som absolut ikke blev overført på dagliglivet. Uden at nogen fandt noget unaturligt deri levede kristendom og hedenskab i skønneste harmoni i folkets sind." Den senare tesen är enligt min mening lika sann som den förra är falsk.

Det bevarade källmaterialet liksom egna erfarenheter från gammal bondebygd (som exemplifierades i yttrandet) synes mig utvisa, att den svenska allmogens liv präglades av en folklig oflekterad fromhet, där primitivt och kristet på ett ganska irrationellt sätt förenades till en sluten enhet, ett slags *complexio oppositorum*, som jag i brist på en bättre term plägar kalla "menige mans kristendom". Men därmed är också sagt att det kristna inflytandet var en verklig realitet. Man får bara inte bedöma bondens "tro" efter den måttstock som uppställdes av pietismens eller "indre missionens" företrädare. Både den medeltida katolicismen och den nordiska gammallutherdomen hävdade med eftertryck att kristendomen lika mycket var *ortopraxi* som *ortodoxi*. Därför blev kyrkan en folkfostrare av stora mått som påverkade folkets liv och handlingar både i helg och i söcken.

Över huvud taget är det nödvändigt att insätta det folkliga traditionsmaterialet i sitt rätta historiska sammanhang. Herr Bondeviks intressanta notis om biskop Peder Herslebs inställning till långfredagens firande kan åskådliggöra detta. Hersleb klagar över att bönderna icke betraktade nämnda dag som likvärdig med de övriga helgdagarna utan då arbetade som vanligt. Detta skulle vara "eit minne om den "papistiske" tida." Såsom U. Björkman i en nyutkommen betydelsefull avhandling om "Stilla veckan" påvisat, ligger saken ej så enkelt till. Det är riktigt att långfredagen var en arbetsfri dag under medeltiden och är så alltjämt i den romerska kyrkan. Reformatorerna gjorde stilla veckan till en predikovecka, men långfredagen saknas bland de uppräknade helgdagarna. Först mot slutet av 1600-talet blev den påbjuden helgdag. Under inverkan av pietismens och herrnhutismens passionsfromhet dröjde det endast några årtionden tills långfredagen blev en av kyrkoårets största helgdagar och har så förblivit ända fram till våra dagar. Peder Hersleb var pietist, och då förstå vi lättare det historiska sammanhanget: hans reaktion är pietismens opposition gentemot gammallutherdomens uppfattning av långfredagens innebörd.

Det sagda kan lära oss två viktiga ting. Det ena är att allt historiskt material måste historiskt bedömas. Den andra lärdomen är att här verkligen föreligger det bevis som herr Henningsen efterlyste att "årets fester i egentligste forstand skulde have noget med kirkens lære at gøre".

Hilding Celander, Göteborg:

En genomgripande förändring av hela livsordningen skapades genom den kyrkliga kalendern. Med den följde ju bl. a. en fast ordning med växling mellan arbete och vila, fest och fasta — för att inte tala om den rent religiösa sidan av trosskiftet.

Naturligtvis levde ofantligt mycket kvar av gammal tro och sed. Ser man exempelvis på den största nordiska årsfesten, julen, är ju dess rika innehåll överväldigande jämfört med de katolska medelhavsländernas jul. Bortsett från ev. nybildningar måste ju överskottet vara arv från den fornnordiska julen. Men detta överskott ombildades i väsentlig mån genom kyrkans ingripande. Den gamla seden att dricka jul levde kvar — men omdanades genom de kristna gillena. När bonden särskilt i Norges ålderdomliga bygder ännu på 1800-talet om julen drack "Guds skål", så härstammar väl detta närmast från medeltidsgillenas dryckesritual.

En viktig sida av den kyrkliga festseden sammanhängde med helgonkulten. Kvarlevorna av denna i nyare folksed inskränker sig ju ingalunda enbart till de kalendariska benämningarna. Jag behöver bara erinra om Lucia och Staffans-dagarnas svenska folksed. (C.-M. Bergstrand har f. ö. i Västergötland upptecknat rena medeltidslegender om Lucia.) I vårt Lussefirande ingår givetvis många element av helt olika ursprung. Bl. a. har skolornas festsed haft en inte oväsentlig betydelse. — I Staffansdagens traditioner spelar Staffan själv och hans i visan utformade historia en större roll — även för seden.

Julstängernas ursprung och betydelse är väl ännu inte klarlagd. Men då jag i Lithbergs Computus såg en avbildning av en norsk medeltidskalender på trätavlor, fann jag där vid alla större festdagar för den föregående dagen en gran, som tydligen angav vigilian och helgfridens inträdande. Kanske kan detta tecken (om det återgår på en verklig sed) ge något bidrag till tolkningen av julstängerna (avkvistade granar) på julafton eller Tomasdagen (då julfriden inträder)?¹

En sed, som allmänt har uppfattats som en rest av hedniskt julfirande är doppet i grytan på julaftons förmiddag. Ett bevis härför

¹ Jämför dock N. Lithberg i *Fataburen* 1920 s. 25 f.

har jag trott mig finna i den gotländska benämningen för seden "att äta haidnu", dvs. hedniskt. Närmare undersökning visade emellertid, att uttrycket endast betyder att äta utan att läsa bordsbön. Brödet, som doppades i den kokande köttgrytans flott (mulje-bröd) betraktades inte som någon riktig måltid, som behövde inledas med bön. Sedens ursprung tror jag är att söka i den katolska observansen, som påbjöd fasta på vigiliedagar, före helgens inträdande. Detta räknades olika, men i regeln på julaftonens eftermiddag, t. ex. på slaviskt område från det den första stjärnan tändes (se t. ex. skildringen i Reymonts roman "De polska bönderna"). Det är därför som vi än i dag även i protestantiskt område äter julens stora festmåltid först på julaftons kväll.

Kanske t. o. m. julbocken, hur hednisk han än verkar, har några droppar kristet blod.

Nils Strömbom, Stockholm (autoreferat):

Talaren ansåg preceptor Edsmans framställning om den dansande solen beaktansvärd, därför att den på ett märkligt sätt korresponderar med det figurala motivet på vissa guldrakteater från tidig folkvandringstid. Härmed åsyftas den s. k. B III-typen (Herje Öberg) eller "Den danske Gruppe" (Mogens B. Mackeprang). Denna typ är känd i sju varianter, av vilka en består av blott ett mindre fragment. Av dessa varianter härröra två från Jylland (Skovsborg, Viborg Amt; Års, Ålborg Amt), en från Fyen (Killerup, Odense Amt) samt en från Själland (Faxe, Præstø Amt). Säkerligen stamma ytterligare två från Danmark, även om de sakna närmare bestämd proveniens. Beträffande den sjunde varianten, som ingår i en privat samling i

Tre av B III-brakteaterna, från Års i mitten, från Faxe t. h. och troligen från okänd fyndplats i Danmark t. v. Avritningarna av de två sistnämnda ur Atlas for nordisk Oldkyndighed. Khvn 1857. Skala 1 1/2.

Stuttgart, föreligger ingen tillförlitlig uppgift om fyndorten. B III-typen illustreras på nedanstående bild genom tre exemplar, av vilka för tydlighetens skull två avritningar samt en fotografisk reproduktion.

Flera i en tidigare uppsats av Strömbom redovisade omständigheter tyda på, att den centrala gestalten på brakteaternas trefigursframställning föreställer solguden — på varianten från Faxe träffad av den dödande misteln. Av störst intresse i föreliggande sammanhang är emellertid Års-brakteatern, på vilken man finner guden ensam, utbruten ur trefigursbilden. Likheter mellan denna ensamma gestalt och mittfiguren på de andra B III-brakteaterna äro ögonskenliga. Särskilt benens och armarnas karakteristiska ställning är nära nog identisk på de olika bilderna.

Gestalten på Års-brakteaten kan emellertid ej endast identifieras såsom solguden utan ger samtidigt också en bild av guden Tor i nordisk mytologisk tradition. Han är såsom krigsgud tecknad med en romersk hjälm med dekorativt stiliserad hjälmprydnad. I ena handen bär solguden/Tor sin yxa, och den böjda pilen antyder, hur vapnet äger förmåga att återvända till hans hand. På Års-brakteaten observerar man emellertid ytterligare ett par detaljer av stort intresse. Figuren bär svans och är förutom med hjälm otvivelaktigt försedd med djurmask. Den säregna benställningen har av allt att döma också en speciell innebörd.

De nu nämnda detaljerna sammantagna synas på ett övertygande sätt antyda, hur motivet på B III-typen bör tolkas. Synbarligen fram-

ställes på de ifrågavarande brakteaternas en kultisk pantomim med den dansande, djurmascerade guden som främste agerande. Gestalten bakom honom är en fiende, som guden förgör genom den kraft, som utgår från hans strålkrona. Framför guden står segergudinnan beredd att bekransa honom. Att såväl guden som figuren bakom honom äro inbegripna i en dans framträder särskilt påtagligt på Stuttgart-exemplaret, av vilket någon för reproduktion användbar bild f. n. beklagligtvis ej är tillgänglig.

Inom ramen för detta korta inlägg kan endast den nu antydda väsentliga innebörden av brakteatbilden vidröras. Hela materialet illustrerar emellertid på ett intressant sätt sambandet mellan tidiga mediterrana föreställningar om solguden och deras senare motsvarigheter inom nordiskt område. Den pantomim, den dansande solguden, som återges på brakteaternas, innesluter komponenter från en lång serie av varianter av olika mytmotiv berörande Helios, Orion och Akilles samt från dessa i större eller mindre utsträckning härledda gestalter inom forntida germansk mytologi.¹

Den dansande solen, på brakteaternas inkarnerad i den dansande solguden, utgör synbarligen en mycket ursprunglig föreställning. Det av preceptor Edsman berörda traditionsmaterialet bör sålunda ha mycket djupa rötter i äldre sägen och tro. Genom att på ett dokumentariskt sätt belysa detta förhållande torde den nu berörda brakteatgruppen få räknas till de värdefullaste äldre beläggen inom nordisk mytologi och religionshistoria.

¹ Nils Strömbom, Akilles—Lemminkäinen—Balder (Arv 1947).

Hilding Celander:

I fråga om arten av kyrkans inflytande på nordisk folksed bör man inte förbise det förhållandet, att "kyrkan har infört mera 'hedendom' i Norden än den har utrotat där". Detta något hädiska uttalande har formulerats av ingen mindre än Vilh. Grönbech. Han åsyftar därmed den mångfald av antik hedendom, som förmedlades hit upp av kristendomen. En företeelse som hos oss har belysts av Martin P:n Nilsson.

För att återkomma till vår vän julbocken så är han ju av mycket sammansatt och dunkelt ursprung. Halm-bockens sammanhang med de Mannhardtska sädesandarna har bestritts. Vilket också gäller om de i halm inklädda eller utklädda mänskliga julbockarna. En sådan är bl. a. den sydtyske Haber-bock eller -geiss. Första ledet i denna benämning har jag trott vara *Hafer*, sv. *havre*. Men det torde kanske snarare (direkt) härstamma från en motsvarighet till det latinska *caper*, isl. *hafr* = bock el. get. Det skulle då vara liktydigt med vårt *getabock* (i motsats till rå-bock, renbock o. d.).

Den historiska ursprungsfrågan är ju inte avgjord härmed. Jag erinrar om den finska *keyripukki* eller *raiskopukki*, den i halm utklädda figur, som uppträdde vid den festliga avslutningen av tröskningen, och som torde vara en mycket nära släkting till vår svenska julbock i halmskrud. — Ett annat grundelement är väl den uråldriga djurmaskeraden.

Men kanske har också den av kyrkan förmedlade kalendertraditionen haft ett ord med i laget, när det gäller julbocken. Han är ju bl. a. en symbolisk (åtm. språklig) representant för julfesten, t. ex. när det talas om hur han under de närmast föregående veckorna (eller dagarna) kommer allt närmare gården. Nu finner man i den av Lithberg utgivna forngutniska runkalendern vid dagen för vinter-solståndet orden *s. i. bukki*. Det syftar givetvis på att solen den dagen gick in i stenbockens vändkrets. I de medeltida handskrifternas kalenderbilder finns också denna (sten-)bock ofta av-

bildad. Jag undrar om vi inte också här har att finna en av föräderna till vår julbock, åtm. i de nämnda folkkalendariska talesätten.

Kjell Bondevik:

Eg er glad for at det under debatten har kome fram interessante og verdfulle synsmåtar og opplysningar, som kastar ljøs over visse sider av emnet.

For å få fram einskilde hovuddrag har eg nytta ei sterkt konsentrert form. I samsvar med ynske frå organisasjonsnemnda har eg valt den avgrensinga som er nemnd i den skriftlege utgreiinga. Visse høgtider fell då utanfor ramma.

Etter mitt skjøn fell materialet teoretisk i 3 hovudgrupper: 1. førkristelige truer og skikkar og den stilling den katolske kyrkja tok til desse, 2. kristne truer og skikkar som den katolske kyrkja spreidde, og 3. det standpunkt den protestantiske kyrkja tok til bådessa. Dette standpunktet skifte etter kristne åndelege straumdrag i tida — og etter den stode einskilde geistlege tok til den folkelege tradisjonen.

Det må poengterast at tradisjonen slik som me møter han, ofte er så samanblanda og samanfletta at det er uråd å skilja ut dei einskilde laga.

Dersom det ikkje lukkast å "kristna" truene og skikkane — gje dei eit nytt innhald og nytt siktepunkt — vart det kampa; men kyrkja tok berre opp striden med dei *dominerande offentlege formene*. Ho trengde seg ikkje inn i familien eller i det som gjekk for seg meir i det stille.

Herr Henningsen syntest å meina at kyrkja hadde hatt lite eller inkje å seia for dei folkelege festane. Til det vil eg svara at i alle fall i Noreg er dette på ingen måte tilfelle; men det er klårt at dei sikre minna som me har frå ymse tider, kan vera sterkt påverka av det kristne straumdraget som nett då dominerte kyrkja sitt standpunkt.

Kontinentet — Norderlanda er ein naturleg synsvinkel å sjå mange spørsmål under. Me må meir og meir inn i denne gata, elles vert det berre spreidde og ufullkomne drag i det biletet me gjev. *Vandringa* frå land til land — og *vandringsvegen* — er umåteleg viktige faktorar, dersom ein skal nå fram til heilskapsbilete av kulturen; men den oppgåva ein såleis tek på seg, er sers vanskeleg, fordi materialet er tunt og spreitt.

HANTVERKET SOM KULTURFÖRMEDLARE MELLAN NORDEN OCH EUROPA

Diskussionsinledare (i förväg utsänt manuskript):

Helge Sjøgaard, Århus 133

Vidtalade diskussionsdeltagare:

Nils Cleve, Helsingfors (skriftligt inlägg) 149

Hilmar Stigum, Oslo 152

Allan Nilson, Jönköping 156

Fri diskussion:

Bengt Bengtsson, Stockholm 159

Jan Hendrich Lexow, Stavanger 160

Helge Sjøgaard, Århus:

I 1956 udgav Kunstindustrimuseet i Oslo, Nordenfjeldske Kunstindustrimuseum (Trondheim) og Vestlandske Kunstindustrimuseum (Bergen) bogen Nordsjøkulturen, i hvilken de tre museer søgte at samle det foreløbige resultat af deres undersøgelser over den engelske indflydelse på de vigtigste områder af den norske brugskunst med hovedvægten på tiden ca. 1700—ca. 1800. Arbejdet rejste en mængde spørgsmål, der ikke blot har gyldighed for Norge, men også kan stilles for det øvrige Norden. Mellem de mange ting, bogen berører, er der også et problem af betydning for det emne, som her skal drøftes, idet direktørerne for alle tre museer hver på sin måde søger at forklare, hvorfor den engelske brugskunst kunne vinde så meget frem i Norge, skønt det norske håndverk ikke i sin organisation stod i forbindelse med England, og den personlige kontakt var sjælden

og ikke ser ud til at have haft den største betydning for udbredelsen af de engelske stilformer i møbler, guldsmedekunst og andet kunsthåndværk.

Bogen er således i sin problemstilling et udmærket udgangspunkt for drøftelsen af håndværket som formidler af Europas indflydelse på Nordens kultur, men tager kun en enkelt side af sagen op og behandler alene det kunstindustrielle område, der er det centrale i den. I en diskussion om håndværket som kulturbærende og kulturformidlende led er kunstindustrien blot et lille, men vigtigt område, og andre sider som håndværkets organisation — lavskulturen, som den i korthed kan kaldes — og redskabskulturen fortjener lige så megen opmærksomhed. I taknemmelig erkendelse af, at det er de tre ovennævnte norske museer, der har æren af at have fremhævet problemets betydning uafhængigt af den her stillede opgave, skal det forsøges at give et bidrag til dets løsning, idet hovedvægten tidsmæssigt lægges på det samme tidsrum, som de norske forskere har behandlet, mens eksemplerne af nærliggende grunde væsentlig bliver danske. Netop fordi en tilsvarende problemstilling kendes fra Norge, vil det forhåbentlig kunne undgås, at synspunktet alene får relation til danske forhold.

Den sikkerhed, hvormed man kan udtale sig om emnet, er meget begrænset, da næsten alle de nødvendige specialundersøgelser mangler, som alene kan give holdepunkter for en vurdering. Det nedenfor fremsatte synspunkt må derfor mere opfattes som en arbejdshypothese, hvis gyldighed nærmere må undersøges, end som et færdigt resultat af en omfattende undersøgelse.

Ved håndværk forstås efter almindelig brug da fag, der af øvrigheden har fået tildelt lavsret og/eller er organiseret efter zünftige regler. Norden omfatter i denne sammenhæng de gamle svenske lande med Finland, Norge og Danmark med Sønderjylland. Håndværket i disse lande var et led i en større provins, der desuden omfattede Nordtyskland og Balticum. I det store og hele falder grænsen sammen med udbredelsen af lutheranismen — hvad der måske ikke er tilfældigt — og inden for denne håndværkskreds ligger tyngdepunktet mod syd. Det er først sent, at lavsvæsenet når sin største udbredelse i Norden, og det nåede aldrig at trænge igennem til de mindste byer. Jo længere man kommer mod nord, desto færre bliver lavene og desto ringere håndværkets betydning i samfundet.

En kulturformidling af materielle genstande kan finde sted på mange måder gennem håndværket. Landets egne håndværkere kan

på vandring i det fremmede tilegne sig udlandets arbejdsmetoder og stilformer for at reproducere dem, når de igen arbejder i det hjemlige værksted, eller fremmede håndværkere kan som indvandrere lære deres kunst fra sig i Norden, men det er ikke nødvendigt altid at forudsætte en befolkningsforskydning af foreløbig eller varig karakter. De enkelte redskaber eller brugsgenstande kan importeres fuldt færdige og kopieres, og det er endda ikke nødvendigt, at selve tingene indføres, ornamentstik og andre billeder er tilstrækkelige til at danne udgangspunktet for en produktion af nye motiver eller former. Det er dog kun i teorien, at man således kan bestemme grundlaget for en kulturformidling, og når det drejer sig om en påvirkning af mere omfattende art, vil den i reglen benytte alle veje. Forholdet er så velkendt, at det næppe er her, hovedproblemet ligger. Det kan snarere formes således, om håndværket i Norden var så selvstændigt og handlekraftigt, at det af egen drift kunne indføre nye former og forbedrede arbejdsmetoder, eller om initiativet blev taget af andre kredse i befolkningen, så håndværket kun blev et relativt underordnet led i formidlingen af kulturelementerne. Når spørgsmålet stilles op på denne måde, må der tages hensyn til, at håndværket kan have samvirket med andre, idet begge parter kan have været interesserede i det nye udefra.

Fremdeles kan håndværket have haft betydning ikke alene ved sin aktive deltagelse i kulturformidlingen, men også negativt ved at spærre for impulser fra andre steder i Europa end dem, det var knyttet nært til.

Problemet rummer således både en kvantitativ og en kvalitativ side, da dets løsning kræver svar på, i hvor stort et omfang håndværket deltog i kulturoverførelsen, og hvilke sider af den det fortrinsvis bidrog til at fremme. Denne sondring er som alt af denne art i nogen grad teoretisk, fordi begge sider i praksis kan være varetaget jævnsides, uden at de kan skilles.

Som det første eksempel skal urmageriet fremdrages. De danske urmagere stod lige til 1755 i de enkelte byers smedelav, og først i dette år fik faget sit eget lav i København, den eneste by, hvor det blev særskilt organiseret, da lavet i Svendborg 1819 var et forenet smede- og urmagerlav. Med få undtagelser varede det lige til det 18. århundrede, før man fremstillede lommeure, og standure og tårnure er sikkert vedblevet at være fagets vigtigste frembringelser. I København var herkomsten for urmagermestre i perioden 1703–1753, som følgende liste viser det:

Danmark	4
Norge	0
Sverige	0
Tyskland	6
Vesteuropa	8
Ukendt	12
I alt	30

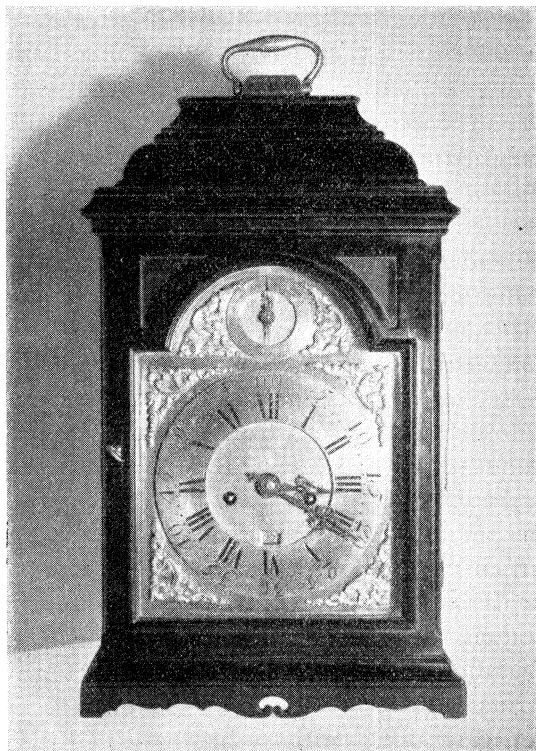
Hvad disse mestre har efterladt sig af arbejder, kendes ret godt og svarer til det billede, der ville formes, hvis man kun ud fra mestrene skulle danne sig en forestilling om arbejderne. Man har at gøre med en produktion under stærk påvirkning fra udlandet, såvel tysk som fransk og engelsk indflydelse lader sig spore, og det er øjensynligt et fag i fremgang, som giver gode muligheder for udenlandske specialister. Et andet billede viser en tilsvarende tabel over urmagermestre i Århus 1713—1820:

Danmark	13
Norge	0
Sverige	0
Tyskland	7
Vesteuropa	0
Ukendt	1
I alt	21

Repræsentanter for det vesteuropæiske urmageri savnes ganske, de tyske fagfolk udgør en trediedel af samtlige mestre, og mesterantallet er ubetydeligt i forhold til Københavns. De arbejder, der kendes fra Århus, svarer udmærket til det billede, man ud fra de foranstående tal måtte formode, det er standure med tydelig tysk påvirkning eller provinsielle arbejder.

Endelig skal de tilsvarende tal fra Bergen anføres (efter Johan Bøgh); de gælder for perioden 1729—1828:

Danmark	3
Norge	9
Sverige	0
Tyskland	2
Vesteuropa	0
Ukendt	2
I alt	16

1. Lygteur af Peter Green i Aabenraa (d. 1795). Eksempel på engelsk kulturformidling gennem indvandring. "Den gamle By".

Også her er det ringe antal udøvere værd at bemærke, men billedet er ikke afvigende fra det, Århus frembød, med det hjemlige som det fremherskende og en tysk indvandring.

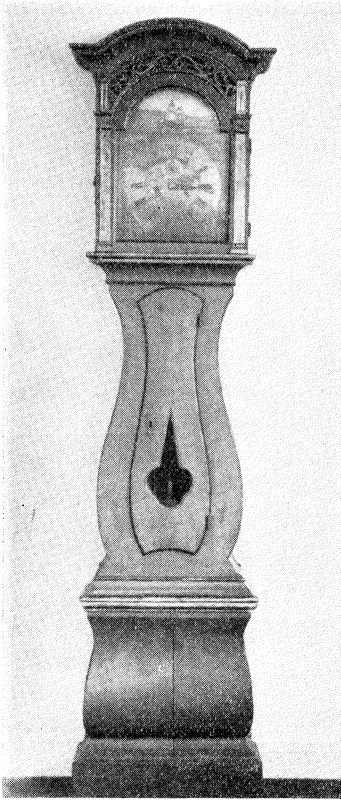
Nu rejser der sig spørgsmålet om disse tals beviskraft. Man tør sikkert ud fra dem slutte, at fællesmonarkiets hovedstad frembød bedre vilkår for faget, men ikke, at man i Bergen eller Århus var ukendt med ure fra Vesteuropa. De kan være blevet indført, som det sker den dag i dag, og selv om uret ikke var den samme nødvendighedsgenstand som nu, har de daværende få urmagere ikke kunnet forsyne befolkningen med eget arbejde, men meget må være blevet indført: Af Ludvig Holbergs 126. epistel ser man, at de engelske ure på denne tid nød berømmelse, idet han hævder, at ingen urmager gør sig skrupler over at sætte navnet London på et ur, der var udført i København. Det kunne næppe passere, uden at det hjemlige arbejde i det ydre havde lighed med det foretrukne engelske, men man møder også eksempler på det modsatte, da

Christiania-urmageren Peder Nøttestad (d. 1763) signerer engelske ure med sit eget navn, og endelig kendes der et indført engelsk lommeur, der både bærer en engelsk signatur og den københavnske urmager Pierre Charlo's mærke. Hertil kan føjes, at man kan gøre den iagttagelse, at en engelsk urmagerslægt i et i øvrigt tysk påvirket milieu kan finde udmærkede arbejdsbetingelser. Der tænkes her på slægten Green fra Liverpool, hvis medlemmer Peter, William og Jonathan med hjemsted i Aabenraa har efterladt sig en mængde standure, der vurderes højt i Sønderjylland mellem de talrige andre urmageres tysk påvirkede arbejder. Denne overlegenhed skyldes værkeres fortrinlige udførelse, der hvilede på den arbejdsstradition, slægten havde medbragt fra England, mens kasserne oftest er udført i byens egen, karakteristiske stil. Denne urmagerslægt spillede en langt større rolle, end dens medlemsantal kunne berettiggende den til.

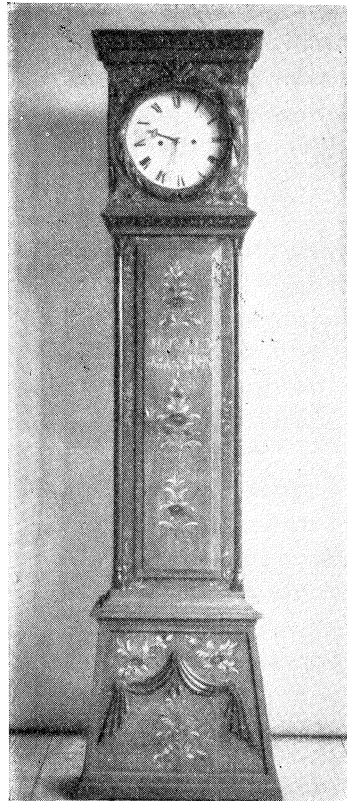
Anderledes ligger forholdene i Rønne på Bornholm. Her var der ca. 1750 opstået en tilvirkning af standure, der i forskellige enkeltheder tydeligt er påvirket af England, uden at man dog tør regne med en engelsk indvandring. Virksomheden blev støttet af regeringen, der 1795 sendte Johan Vilh. Armand (f. 1762) over til Bornholm for at ophjælpe faget. Han var søn af Jean Abraham Armand (1732–1819), men det er vanskeligt at bestemme, hvor megen gavn dette initiativ har bragt. Også i det bornholmske urmageri må der skelnes mellem værkerne og kasserne, idet urmagerne ikke leverede det færdige ur, men solgte værkerne til købmænd, der forsynede dem med kasser fra de lokale snedkere. Bortset fra de ældste er de udført i deres egen, let genkendelige stil.

For urmageriet kan man være fristet til at tillægge enkelte mestre en særlig betydning som kulturformidlere; ikke blot slægten Green, men også familien Arboe på Bornholm synes at indtage en fremragende stilling i faget på dette område.

Allerede af disse få eksempler vil det ses, at det er svært at forme en dækkende udtalelse om urmagerfagets betydning som formidlende kulturred, fordi forholdene har været vidt forskellige de enkelte steder. Det er givet, at det så at sige mekanisk har været et mellemlid, gennem hvilket de fremmede ure blev spredt rundt om i landet, og det er lige så klart, at de indvandrede mestre har medbragt deres teknik og direkte overført den til Danmark. Det 18. århundrede er netop den periode, da urmageriet for alvor vandt fodfæste i landet, understøttet af regeringen, der til slut i 1776 var aktivt medvirkende ved oprettelsen af den første og hidtil eneste

2. Standur af J. G. Caspeller, f. i Hamburg, urmager i Fredericia 1750, i Århus 1777, d. 1796. Eksempel på tysk kulturformidling gennem indvandring. "Den gamle By".

3. Standur fra Bornholm, brugt i Rude, Saksild sogn, Hads herred, hvor kassen er blevet dekoreret i landlig stil 1848. Eksempel på en blanding af impulser fra fremmed kultur og hjemlig tradition fra et landligt milieu. "Den gamle By".

fabrik for lommeure, grundlagt af den indvandrede franskmænd Isac Larpent og danskeren Jürgen Jürgensen. Man kunne være tilbøjelig til at tage denne kombination af navne for typisk, hvis ikke den tilsidesatte den tyske og engelske indflydelse på faget. Urmageriets egen aktivitet i kulturformidlingen er noget tvivlsomt, da det var regeringen, der var ivrig for at ophjælpe denne industri, og lavet i København har ikke på nogen måde vist initiativ.

Ligeledes må det fremhæves, at man ikke ud fra lister over mestrenes hjemsteder alene kan danne sig et pålideligt billede af den udenlandske påvirknings retning og intensitet, men at man i undersøgelsen også må inddrage et studium af de færdige, hjemlige arbejder og deres forhold til de indførte for at nå et resultat. Adskillige gåder kræver stadig en Oedipus for at blive løst. Mens man ud fra et almindeligt skøn vist tør regne med, at der i denne tid har været brugt flere indførte lommeure end hjemlige, synes antallet af danske standure at have været større end de indførte, men der foreligger foreløbig ikke materiale til at afgøre, hvorledes forholdet har været. København synes at have indtaget en særstilling.

Inden for urmageriet møder man alle former for kulturformidling, såvel indvandring af fremmede håndværkere, dansk efterligning af fremmede arbejder, import af færdige varer fra udlandet og en indgriben fra regeringen for at fremme bevægelsen.

Af mange grunde er det udelukket at tage urmagerfaget som et typisk eksempel. Det var et fåtalligt erhverv, som i det 18. århundrede udviklede sig meget, og det stod på mange områder det egentlige lavsvæsen fjernt. Til sammenligning med det skal derfor anføres en tabel over guldsmede i Bergen og Århus 1701—1800.

Hjemsteder	Bergen	Århus
Danmark	7	20
Norge	76	3
Sverige	1	0
Tyskland	0	0
Vesteuropa	0	0
Ukendt	2	6
I alt	86	29

Hvis man udelukkende ville holde sig til tabellens oplysninger, hvis tal vist ganske godt illustrerer de to byers rigdom og betydning, måtte man slutte, at faget begge steder var meget lokalt med en beskeden indflydelse fra andre dele af fællesmonarkiet. Således er det som bekendt ikke. Det er ikke muligt at spore nogle norske træk i produktionen hos de tre norske mestre i Århus, og det vil sikkert også være vanskeligt at finde danske træk hos de syv mestre, der har arbejdet i Bergen. Når det gælder om at fastslå en kulturformidling af kunsthåndværk i videre betydning, er det formentlig rettest ikke at hefte sig for meget ved håndværkernes afstamning og uddannelse, men at efterspore hele tidens tendens, som den som helhed har givet

sig udtryk i kundernes indstilling. Håndværket var kun det ydre mellemlid, afgørende var kundernes købekraft, dannelse og forhold til det nye fra udlandet. Oplysende for dette punkt er en enkelthed fra de københavnske guldsmedes produktion. Mens de for hoffet, adelen og den velstående borgerstand udførte arbejder, som denne kundekreds ønskede det, fremstillede de ved siden af dette hovedvandsæg til amagerbønderne i den gammeldags, solidt landlige stilform, som denne gruppe af befolkningen forlangte det. Det er velkendt, at kulturbevægelser først begynder hos den socialt og økonomisk førende del af samfundet, og det er naturligt at antage, at denne regel også gælder, når håndværkets betydning som kulturformidler skal vurderes. Håndværkets position i det 18. og en stor del af det 19. århundrede var aldeles ikke af en sådan karakter, at det som kulturbærer kunne kappes med adelen og det højere borgerskab, af hvem det skulle leve; dets opgave var kun at skaffe sig så god en uddannelse, at det kunne tilfredsstille disse kunders ønsker. Det er kundernes krav, der er det primære.

J. H. Lexow har i sin skildring af empiremøblerne fra Bergen også givet materiale til et skøn over det her foreliggende problem. Når man blandt disse møbler fra Vestlandets hovedstad finder talløse københavnske enkeltheder, må årsagen ikke søges i, at snedkerne foretrak de danske empiremøbler for andre, men typens forekomst i Bergen er resultatet af et kompliceret sammenspil mellem kundernes egne ønsker, den almindelige mode i byen og meget andet, blandt hvilket håndværkernes egne bestræbelser ser ud til at være ret underordnede. I denne forbindelse kan det omtales, at det er "Det nyttige Selskab", som 1816 udsætter en præmie til den snedkermester, der fremstillede de fleste og bedste møbler af indenlandsk træ, et vidnesbyrd om, at det er den kulturelt førende kreds, ikke håndværkerne, som bevidst søger at lede produktionen i en bestemt retning. Det var ikke alene i Bergen, det skete. Da Prins Frederik Ferdinands Tegneskole, som bl. a. skulle tage sig af snedkernes uddannelse, blev oprettet i Århus 1828, var det ikke håndværkere, der var initiativtagere, men embedsmænd eller dermed ligestillede, og går man lidt længere tilbage i tiden, er det almindeligt kendt, at det kgl. møbelmagasin i København ikke blev oprettet af hovedstadens snedkere, men efter forslag af stadsbygmester G. E. Rosenberg for at forbedre håndværkets produktion, og hvad Carsten Anker har betydet for det, behøver ikke at nævnes. Det er først i det 19. århundrede, at snedkerne selv begynder at interessere sig for

denne side af deres håndværk, og når Lasenius Kramp i København opnåede så stor navnkundighed, er årsagen den, at han var optaget af sit håndværks kunstindustrielle side, skønt han "kun" var snedker.

Adskillige problemer løser sig af sig selv, hvis man går ud fra, at stilformidlingen ikke alene var håndværkets sag. Under dette synspunkt bliver en undersøgelse af mestrenes fødesteder nytteløs, og de vanskeligheder, som de tre forfattere af Nordsjøkulturen er stillet overfor ved at skulle forklare den engelske indflydelse i Norges kunstindustri i det 18. århundrede, skønt håndværket var orienteret mod syd — mod Danmark og Tyskland — falder bort. *Det er ikke håndværket, man for dette punkt skal have opmærksomheden rettet imod, men den til enhver tid kulturbærende klasse, i dette tilfælde embedsmændene og købmændene.*

Hvorledes håndværkeren har medvirket i enkeltheder ved stilformidlingen, ser ud til at være varierende. Robert Kloster skriver, at "Svennen som vandret, var det stadig levende bindeleddet mellom Europa og Bergen. Formidlingen skjedde gjennom håndværkerens egen person. Produsenten var selv impulsbæreren!" Disse sætninger er rigtige i den betydning, at håndværkeren måtte have tilegnet sig den fremmede stil og den nye teknik, men han kunne kun få lejlighed til at udnytte sine kundskaber, hvis hans købere netop ønskede disse varer, og hans almindelige dannelse var ikke så stor, at han havde mulighed for at påvirke den offentlige mening i samfundets førende kredse — de fik deres indstilling fra andre kanter. Når anglomanien kunne trænge igennem i Norge på denne tid, må årsagen søges i de store handelsforbindelser med England, Storbritanniens økonomiske og politiske overlegenhed etc., etc. I denne samvirken af mange forskellige kræfter kan håndværkeren ikke undværes, men han danner mere det mekaniske end det åndelige mellemled i den kunstindustrielle forbindelse.

Hidtil er der alene talt om den stilmæssige formidling, og et andet billede vil muligvis fremkomme, når det drejer sig om formidling af teknik. Her har håndværket efter forholdets natur sandsynligvis været mere aktiv i formidlingen. Vilh. Slomann har gjort opmærksom på, at Brøtterups stole i sargens hjørner kan have indgratet en skråtliggende hjørnesprosse til at styrke konstruktionen, og at denne detail er engelsk. Andre steder ser man til gengæld en fastholden af hjemlige træk, og enhver museumsmand ved af egen erfaring, at

vrderingen af den håndværksmæssige udførelse er et vigtigt led ved bestemmelsen af, om et arbejde er hjemligt eller importeret.

For at undgå misforståelser må det her fremhæves, at hvert fag viser sit eget billede. Den danske fajance- og porcellainstilvirkning hviler således for en stor del på indvandrede håndværkere, der medbragte udlandets teknik og stil, men formede den sidste om til en anden, som nu føles som særlig "dansk". Således er det som bekendt gået med porcellainets musselmønster. I det hele taget er kulturformidlingen af stilformer et så indviklet fænomen, at de forskellige veje ikke kan belyses dokumentarisk eller alsidigt her, hvor eksempler må erstatte en virkelig bevisførelse.

Kunstindustriens fag indtager ikke nogen central stilling i håndværkets historie. Hvis man skal tage hensyn til antallet af lav og deres medlemmer, er det skomagere, skrædere, smede og bagere, som udgør håndværkets kerne, og som også historisk kan påvises tidligt i byerne. Intet af disse fag tilhører kunstindustrien i egentlig forstand med undtagelse af visse sider af smedekunsten, og i de allerfleste tilfælde er produktionens værdi bestemt af den håndværksmæssige udførelse alene. Når der for disse og andre fag af tilsvarende karakter skal tales om deres betydning som kulturformidlere, bliver det vigtigste deres evne til at optage og reproducere udlandets arbejdsteknik i Norden ved at lære arbejdsprocessens forløb og indføre nyt og forbedret værktøj. Her er et område, hvor håndværket i langt større omfang har haft lejlighed til at præge udviklingen end i valget og bearbejdelsen af fremmede stilarter, fordi opgaven holder sig inden for fagets egen erfaringsverden. Eksempelvis kan nævnes, at hver håndværker fra læredrenge til mesteren i alle fag havde sit eget håndværktøj, der uden at adskille sig synderligt fra andet af samme type faldt særlig godt i hånden for den enkelte. Det medbragtes fra arbejdssted til arbejdssted, og værktøjsformer kunne således ved vandring og efterligning spredes overalt, hvor der var brug for det. Ligeledes synes det at være en udbredt tradition, at bestemte stykker værktøj skulle anskaffes fra det sted, der havde nået højdepunktet i fremstillingen af det. Således er der bevaret en overlevering inden for glarmesterfaget om, at blyvinder til fremstilling af blysprosser blev købt fra et værksted i Sydtyskland.

På dette sted kan også det problem nævnes, om det er de huslige specialarbejder, der videreudvikles til håndværksmæssig produktion, eller om det omvendt er håndværket, som i forenklet form er overført til hjemmet. Selv om spørgsmålet er alt for stort til at behandles

her, end sige løses, er det for betydningsfuldt til at forbigås, da det til belysning af emnet ville være af stor værdi at få at vide, om f. eks. bagningen i hjemmet danner grundlaget for den håndværksmæssige fremstilling af brød, eller det er de professionelle bagere, der efter evne og mulighed er blevet efterlignet af husmødrene. Uden på nogen måde at foregribe en drøftelse skal det blot anføres, at almindelige historiske erfaringer og iagttagelser fra gamle bagerier i Århus synes at vise, at det er håndværket, der er det primære, mens husmoderen indtager efterlignerens beskedne plads, på samme måde som hjemmefarvningen tilsyneladende er afhængig af den professionelle farvers teknik og erfaring, men dyberegående undersøgelser mangler.

I hvert fald er det givet, at en ny teknik kan indføres ved indvandring. Det prægnante eksempel foreligger hos Mogens Madsen, der beretter, at Adelheid, Johs. Kocks hustru, 1522 indvandrede til Malmö og først af alle indførte kunsten at væve flamske tæpper og en ny farveteknik. På lignende måde kan anden håndværksteknik være indført, uden at det lader sig dokumentere af kilderne. Når man allerede i den ældre middelalder i Sigtuna finder spor af væven med vandret kæde, er det næppe for dristigt at slutte, at man her har at gøre med et teknisk fremskridt, indført af udlændinge, selv om det ikke kan bevises ud fra kilderne som i det foregående eksempel. I teknologiens historie har håndværkerne spillet en mere aktiv rolle end i stilhistoriens, uden at det skal nægtes, at kredse uden for håndværket kan medvirke og har medvirket ved indførelsen af nye erhverv, som f. eks. omtalen af det danske urmageri i 18. århundrede viser det. Når det drejer sig om tekniske forbedringer, er det ligeledes nødvendigt at fremhæve, at de både kræver fremsyn og kapital, og i hvert fald den sidste forudsætning var sjælden hos håndværkerne. Eksempelvis kan det nævnes, at den forbedring i rebslageriets teknik, der indførtes i Helsingør i slutningen af 18. århundrede, havde en købmand til nærmeste ophavsmand, mens rebslagerne intet gjorde for at fremme den.

Kun på eet område kan man tilskrive håndværket en hovedrolle i kulturformidlingen. Ved indførelsen af zünften har byhåndværket i Norden været aktiv, og selv om det er et ganske enestående fænomen, at København i 18. århundrede nævnes som en af stenhuggerens hovedpladser, mens det ellers var Strasbourg, Wien og Zürich, *så har den tyske lausordning dog præget hele det nordiske håndværk på godt og ondt.* Det er dog tvivlsomt, om der i dette tilfælde kan

tales om en kulturformidling, da zünften ikke bredte sig til andre steder end håndværket, og efter sin natur ikke kunne gøre det. Snarere end at tale om formidling bør man her bruge ordet påvirkning for at slå fast, at zünften ikke nåede ud over håndværket selv. En undtagelse findes dog. Sprogligt er talrige udtryk fra håndværket trængt ind i det daglige talesprog (f. eks.: fyraften, fusker, ubehøvlet).

Zünften blev indført ved indvandring og bosættelse af tyske håndværkere og af de vandrende svende. Det var de sidste, der fortrinsvis var bærerne af de fremmede skikke, og nogle tal til belysning af forholdet skal anføres.

I. Skomagervende i Århus 1816—1861

II. Skomagervende i Kolding 1770—1830

Hjemsteder	I	II
Danmark	976	521
Norge	53	12
Sverige	34	5
Tyskland	94	92
Vesteuropa	0	0
Ukendt	33	46
I alt	1190	676

Den første kolonne viser antallet af arbejdende svende i Århus, den anden af de samme håndværkere i Kolding. Begge steder møder man en stærk indflydelse fra Tyskland, mens Vesteuropa ikke er repræsenteret. I øvrigt må det erindres, at man i hver by har søgt at give sine egne svende arbejde frem for andre. For Århus' vedkommende kan det nævnes, at 17,4 % af de smedesvende, der var i arbejde i byen 1836—50, stammede fra stedet, men af dem, der vandrede gennem byen i det samme tidsrum, var kun 3,8 % århusianere. For tyske svende er de tilsvarende tal 4,9 % og 7,5 %. Man har således foretrukket sine egne folk, som det er naturligt. Norske og svenske svende var kun få, og der har været omtrent lige mange i arbejde og på vandring. Af de i Århus 1824—33 beskæftigede svende i snedkerfaget, i alt 225, var 20,4 % fra selve byen, 13,8 % fra København, mens det tyske indslag blot er 1,8 % og det norske 2,7 %. Disse og andre oplysninger kunde tyde på, at vandringernes udstrækning er blevet noget overvurderet, og at mange svende har holdt sig inden for landets grænser i vandretiden. Noget anderledes synes forholdene at have været i det 18. århundrede, da

København talte mange svende af tysk herkomst, mens provinsbyerne ikke i samme grad blev oversvømmet sydfra. Ikke desto mindre blev zünften overholdt lige så meget i som uden for hovedstaden, dels fordi den var næsten det eneste område, hvor svendene kunne hævde sig, dels fordi hele faget og de svende, der nåede over den sydlige landegrænse, i den havde en beskyttelse. Zünften begunstigede en indvandring fra Nordtyskland og fik herved positiv betydning ved også at begunstige arbejdsmetoder o. l. fra dette område, negativt hæmmede den påvirkning fra andre lande, uden at det dog betød en afspærring som vist i det foregående.

På mødet i Odense 1952 diskuteredes det, om staten har forsøgt at gribe ind i bygningskulturen ved forordninger og forbud. Også for det her drøftede emne kan der tales om *statslige indgreb*, negativt ved øvrighedens kamp mod zünften, som resulterede i den skelsættende forordning af 21. marts 1800, efter at striden siden Christian den Femtes lovgivning havde været uafgjort, positivt ved at håndværket blev benyttet som et redskab ved indførelsen af nye erhverv eller ny teknik, som det kommer frem i Christian den Fjerdes rastløse indgriben og i den senere merkantilisme, da indvandring af fremmede håndværkere blev begunstiget. Modsætningsforholdet mellem stat og håndværk går tilbage til middelalderen. Som det tidligste årstal kan anføres 1268, da det blev forbudt bagerlavet i Roskilde at kræve en afgift af nye medlemmer. Forholdet mellem staten og håndværket blev ikke bedre sidenhen og må nærmest betegnes som en kold krig, i hvilken håndværket til slut reagerede mod statens tryk ved at søge hjælp i den fremmede zünft. Under disse betingelser var muligheden for en kulturformidling ikke stor, snarere søgte håndværket på dette område at trække sig tilbage i en eksklusiv afsondrethed.

Med den afgrænsning, hvormed håndværket her er bestemt, falder de landlige erhverv uden for det, men da landhåndværkets historie kan give gode bidrag til forståelse af byhåndværkets stilling som kulturformidler, vil det være rimeligt at omtale det med et par ord. Tidligere er forholdet mellem den professionelle bagning og det huslige arbejde på samme felt blevet strejft, og et noget lignende problem foreligger i sammenspillet mellem det lavsorganiserede håndværk i byerne og håndværket på landet. Den første samfundsgruppe ser ud til at have været den ydende part, men meget mod sin vilje. Så langt tilbage der findes oplysninger om det, har byhåndværket søgt at beholde eneretten til erhvervets udøvelse uden

at ville lære fra sig, men det kunne ikke gennemføres. Ad mange forskellige kanaler sivede de impulser, byhåndværket havde modtaget, ud til det landlige håndværk, men ikke uforandrede og næsten altid forringede. Begge dele fremgår af de landlige stilarter og -former, som de kendes fra landets forskellige egne. Som det er forsøgt påvist foran, var byhåndværket i sin produktion under kontrol og direktion af sine økonomisk og kulturelt højere stående kunder; hvad det udførte for sine landlige aftagere, eller landhåndværket udførte for den stedlige befolkning, skulle ikke opfylde de samme krav, men kun, hvad bonden eller håndværkeren selv slog sig tilfreds med. Derfor blev den landlige stil ofte blot en fortsættelse af en ældre, undertiden kun en forenkling af de oprindelige forbilleder og enkelte gange forsimplet. Eksempler er overflødige, da ethvert museum indeholder dem i overflod. Kun sjældent nåede de provinsielle stilarter frem til nogen værdi, som det kendes fra den sønderjyske snedkerkunst i 18. århundrede.

De landlige stilformer bliver på denne måde en contraprove for rigtigheden af den foran anførte tese, at håndværket i stilformidlingen kun indtager en underordnet plads, fordi det styres af andre samfundskredse, idet de landlige stilarter viser den håndværksmæssige formidling, når den mangler kontrol, og håndværkeren arbejder på egen hånd. Det må dog erindres, at til udformningen af den landlige stil har også kundernes smag (herunder den nordiske bondes inert) og pengepung bidraget, uden at der her skal gøres forsøg på at afgøre, hvilken påvirkning der har været den afgørende.

Klart synes det her omtalte forhold at fremgå, når man eksempelvis stiller Morsø-fabrikkenes fajancer op ved siden af det samtidige glaserede lertøj. Det første repræsenterer teknisk og stilistisk en kulturformidling, gennemført under ledelse af folk uden for håndværket, mens det landlige pottemageri mangler dette element og blev fremstillet af andre, der ofte ved siden af dette erhverv havde et mindre landbrug og undertiden snarere må kaldes husmænd end håndværkere. Hvad de tilvirkede, passede både til deres egen og deres kunders smag. En påvirkning af den samtidige europæiske stil spores kun sjældent.

Hvad der her er fremført, gælder kun hovedlinierne. Det vil ikke være vanskeligt at finde en byhåndværker, som var en selvstændig formidler af Europas påvirkning, eller en håndværker ude på landet, der ikke skilte sig meget fra sin kaldsfælle i byen. Alt dette

ændrer imidlertid intet i udviklingens hovedtræk, selv om nuancerne må indføjes, hvis billedet skal blive virkelighedstro.

Som conclusion af dette alt for korte, alt for forenkede og alt for ubeviste indlæg skal kun kort resumeres nogle fremtrædende hovedtræk i problemet om håndværket som formidler mellem Norden og Europa.

1. Håndværket er videnskabeligt en ubrugbar betegnelse, fordi navnet omfatter en række indbyrdes forskellige erhvervsgrene med afvigende vilkår, skiftende efter tid og sted.

2. Hvert fag eller faggruppe må derfor studeres for sig.

3. Ved Nordens tilegnelse af Europas kunstindustri har de højere klasser i samfundet haft større betydning end håndværket.

4. Håndværkets tilknytning til den tysk-baltiske kulturkreds har derfor ikke kunnet forhindre påvirkning fra Vesteuropa. Kun lavskulturen danner en undtagelse.

5. Skønt byhåndværket har dannet forbilledet for det landlige håndværk, følger det sidste som følge af sine vilkår helt andre linier i kulturformidlingen.

VIGTIGERE LITTERATUR:

Fortid og Nutid XVI, 1945—46, s. 144—154.

Robert Kloster og Thv. Krohn-Hansen: Bergens gullsmedskunst fra laugstiden.

U. å. (Først udkommet efter at dette indlæg var afleveret, men nu det vigtigste værk for Bergens guldsmedes historie).

Jan Hendrich Lexow: Bergenske Empiremøbler. Bergen 1948.

Bering Liisberg: Urmagere og Ure i Danmark, Kbh. 1908.

Nordsjøkulturen. Britisk Kunsthåndverk 1650—1950. Oslo 1956.

C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark. Kbh. 1903.

[H. J. Petersen:] En Engelsk Urmagerslægt, der havnede i Aabenraa. U. å.

Helge Søgaard: Haandværkerlavene i Aarhus. Kbh. 1940.

Vestlandske Kunstindustrimuseums Aarbog 1909.

Nils Cleve, Helsingfors:

Då det erbjudits mig möjlighet att skriftligen deltaga i diskussionen om "Hantverket som kulturförmedlare mellan Norden och Europa", önskar jag med hänsyn till förhållandena i Finland anföra följande.

Först några ord om frågekomplexets omfattning. Såsom Helge Sjøgaard i sina avslutande konklusioner själv antyder är begreppet "hantverk" alltför vidsträckt för att möjliggöra slutsatser, giltiga för samtliga hantverksgrupper. En begränsning till sådana hantverk, som helt eller delvis kunna hänföras till konsthantverket, vore såslunda naturligast. Men också i fråga om dem ställs man inför svårigheter därför, att också dessa hantverk ofta arbetade under mycket olika betingelser. Och så snart det blir fråga om en mera fabriksmässig drift, såsom glas- och fajanstillverkning, äro förhållandena väsentligt andra än inom det skråbundna konsthantverket.

Helge Sjøgaard har i sin mycket intressanta inledning till diskussionen starkt framhävt konsumentkretsarnas inflytande på arten av konsthantverkarnas produktion. Hans undersökning utmynnar i tesen "Ved Nordens tillegnelse af Europas kunstindustri har de højere klasser i samfundet haft større betydning end håndværket". Att tesen innehåller mycket av sanning och t. o. m. delvis är riktig är uppenbart, men man tvekar likväl att tillerkänna den full allmän-giltighet.

Det är naturligt att tillverkaren varit starkt beroende av kunden, konsumenten, både då han utfört beställningsarbete och då han producerade i lager för försäljning. Det låg i hantverkarens intresse att få sin vara såld. Typiska äro sålunda de i skråprotokollen icke ovanliga klagomålen över att ett förelagt mästerstycke var så urmodigt, att man svårligen kunde finna köpare till föremålet. Å andra sidan får man icke heller överdimensionera köparens roll som stilbestämmande faktor. Medan hantverkarna inom vissa yrken voro ganska starkt beroende av den smakriktning, som konsumentkretsarna för tillfället omhuldade, — detta gäller t. ex. skräddarna, guldmederna och möbelsnickarna — funnos andra, vilkas produktion endast i ringa grad var modebetonad, t. ex. tenngjutarna, urmakarna, kopparslagarna, klensmederna (fr. o. m. 1700-talets början), delvis också gelbgjutarna. Man kan också konstatera, att det funnits perio-

der, då hantverkarna, oberoende av yrkesart, på ett ganska självständigt sätt präglat sin produktion.

Ser man på förhållandena i Finland under senare hälften av 1500-talet och förra hälften av 1600-talet finner man dels en stark inhemsk medeltida tradition, dels utifrån erhållna renässanselement. Detta renässansinflytande kom med inflyttade eller tillfälligt inkallade utländska hantverkare. Man kan visserligen säga, att dessa hantverkares verksamhet möjliggjordes genom arbeten på de kungliga slotten eller hos högadeln, men hantverkarna kommo från olika håll, från Reval, från Stockholm, från Tyskland, t. o. m. från Nederländerna och Frankrike, och var och en arbetade i sin stil, som han sålunda förmedlade till det avlägsna Finland. Här utgjorde nog hantverkarna själva de viktigaste kulturförmedlarna inom konsthantverket.

Redan i slutet av 1600-talet började förhållandena inom konsthantverket förändras. Stockholm hade vid denna tid blivit allt mer tongivande för bostads- och levnadsvanorna i Finland. Kontakten med rikshuvudstaden var synnerligen livlig och många av den ledande adeln, som hade sina gods i Finland, voro under längre eller kortare tid bosatta i Stockholm. Det kan också nämnas att medlemsantalet i den finska församlingen i Stockholm redan på 1660-talet uppgick till ca 1.000 personer, en ganska försvarlig numerär med hänsyn till stadens dåtida befolkning. Det är dock ovisst om beroendet av Stockholm blivit så starkt om icke hantverkarna själva genom sina ämbetsorganisationer fast anknutits till Stockholmskonsthantverket. Här ha vi sålunda en dubbelkontakt, dels förmedlad av konsumentkretsarna, dels av hantverkarna, och det är svårt att fastslå, vad vid denna tid sist och slutligen betydde mera.

Efter det stora nordiska kriget och stora ofreden följde de finska städernas konsthantverk mycket utvecklingsgången i Stockholm och detta beroende av Stockholm fortsatte ännu ett årtionde efter det Finland förenats med Ryssland, således till omkr. 1820. I Viborg i östra Finland var situationen något annorlunda. Staden hade genom freden 1721 råkat under Ryssland och uppvisade därefter under 1700-talet en märkvärdig blandning av svenskt, tyskt och baltiskt, men däremot ganska litet av ryskt — åtminstone inom de förnämre konsthantverken. Bland ståndspersonerna var smaken konservativ. Sålunda bibehölls inom silversmidet barockformer och barockornamentik till senare hälften av 1700-talet. När den svenskfödde silversmeden Jacob Binborg, som gått i lära hos Isac Sauer i

Stockholm, 1761 överflyttade till Viborg, anpassade han sig efter den där rådande smaken och gjorde utomordentliga saker med driven barockdekor. Binborg är ett skolexempel på huru en god hantverkare kunde underordna sig konsumentkretsarnas önskemål.

Under 1700-talet hade konsthantverket i den svenska delen av Finland varit ovanligt enhetlig och hantverkarnas härstamning synes icke ha spelat någon större roll, alltså en analog företeelse till Söogaards utredning om de danska urmakarna. Till denna enhetlighet bidrog icke bara hantverkarnas beroende av konsumenterna, utan också den genom skråväsendet befordrade likformigheten inom hantverken.

När man kommer ett stycke in på 1820-talet bryts denna enhetlighet. Den begynnande industrialiseringen tvingar hantverken att söka sig nya former. Det är intressant att se, huru man t. ex. inom det utpräglat konservativa tenngjutarhantverket experimenterar med helt nya föremålsslag, tydligen i avsikt att bibehålla hantverket räntabelt, vilket trots allt icke lyckades. Tillkomsten av en skolad arkitektkår påverkade småningom allt starkare sådana hantverk, som arbetade med byggnader och deras inredning. I Sverige hade arkitekterna ju långt tidigare utövat ett stort inflytande på konsthantverket. I Finland inträffade detta först omkring 1800.

Jag nämnde att Stockholm ända till omkr. 1820 var impulsgivande för konsthantverket. Därefter inträdde en period, då man hämtade sina förebilder från S:t Petersburg. Tidigast gjorde sig det peterburgska inflytandet gällande i Viborg och i landets nya huvudstad Helsingfors, där särskilt tjänstemannaklassen kom i kontakt med ryssar och rysk kultur. För den ryska påverkan spelade sålunda konsumenternas inställning en betydande roll, likaså vissa arkitekters, framför allt Carl Ludvig Engels verksamhet. Men man får icke heller glömma att hantverkarna själva började orientera sig österut. I stället för att gesällerna såsom tidigare — ännu på 1810-talet — arbetade en tid i Stockholm, konditionerade de nu icke sällan i Petersburg. Men det ryska inflytandet blev dock aldrig lika dominerande som det stockholmska hade varit under 1700-talet och under 1800-talets två första årtionden.

När Söogaard framhåller konsumentkretsarnas ledande roll som stilförmedlare inom konsthantverket, gäller detta för Finlands del främst 1700-talet. Om man går utanför denna tidsbegränsning är tesen mindre hållbar. Man kan nämligen konstatera, att kundens grepp om hantverket var starkast, när det fanns ett enhetligt präg-

lat skråhantverk, såsom under 1700-talet; samma modeller utnyttjades av praktiskt taget alla hantverkare inom samma yrke. Innan skråhantverket fått denna stadga eller när det börjat upplösas, hade kundkretsen betydligt sämre möjligheter att påverka produktionen.

Förutsättningen för att Søgaaards tes skall vara allmängiltig är enligt mitt förmenande förekomsten av en kundkrets med medveten "smak", men också ett samriktat, fast organiserat hantverk. När dessa premisser saknades kunde den enskilda hantverkaren göra sig ganska starkt gällande. Belysande i detta hänseende äro förhållandena inom silversmidet i Petersburg. Under 1700-talet och ännu i början av 1800-talet utgjordes en avsevärd procent av guldsmederna av utlänningar. Någon speciell stil, som föredrogs av konsumentkretsarna, kan man då ännu knappast tala om. Följden var ett mycket heterogent silversmide; ryska, franska, tyska, engelska, svensk-finska o. s. v. former förekommo sida vid sida. Mellan 1714 och 1830 arbetade i Petersburg 235 finska och omkr. 100 svenska guldsmeder. När man studerar Eremitagets silverutställning eller silvermagasin kan man utan större tvekan peka ut flere föremål, som gjorts av svenska eller finska guldsmeder. Och likväl kan det vara fråga om föremål gjorda för det kejserliga hovet! Förekomsten av utpräglat nationella stildrag hos det petersburgska silversmidet kan anföras som en varning för, att man icke skall underskatta hantverkarens roll som kulturförmedlare inom konsthantverket.

Hilmar Stigum, Oslo:

I sitt innledningsforedrag har Helge Søgaaard pekt på flere viktige problemer. Det meste av det han har fremført, kan jeg uten videre underskrive, og der hvor jeg har innvendinger, har Søgaaard selv tatt reservasjoner. Jeg har særlig feste meg ved punkt 3 i hans konklusjon:

"Ved Nordens tilegnelse af Europas kunstindustri har de højere klasser i samfundet haft større betydning end håndverket."

Hvis vi ser bort fra tilegnelsen av nye stilarter og holder oss til produktenes kvalitet, så er det innlysende at i et land hvor der er en konge og et hoff, vil dette gi håndverkerne oppgaver som er større og mer omfangsrik enn de oppgaver som den jevne borger gir. Det kan være at det blir innkalt fremmede håndverkere som går i hoffets tjeneste, eller de hjemlige håndverkere får større oppgaver, og som regel vil håndverkerne vokse med oppgavene.

Dette kan vi studere i Danmark og Sverige. I Norge hvor det ikke var konge eller hoff i en periode på 500 år, blir det andre forhold.

Vi kan også tenke oss at i et land med en tallrik adel og en utpreget herregårdskultur, får håndverkerne oppgaver som setter store krav. I et land med en mindre utpreget herregårdskultur, vil kunstindustrien få en mer utpreget borgerlig karakter.

Hvis vi derimot spør: Hvordan er det gått til at de skiftende stilarter er gått sin seiersgang over Norden?, så er det et annet problem som riktignok henger sammen med det første, men som likevel bør behandles selvstendig. Problemet blir da: Er det håndverkerne som av egen drift har lansert nye stilarter, eller er det oppdragsgiverne, kunderne, som har krevd det nye, eller har det vært et samspill mellom begge grupper?

La oss ta et konkret eksempel. I Norge er det av enkelte gullsmeder levert arbeider i regensestil litt før 1710, i de andre skandinaviske land visstnokk enda tidligere. Spørsmålet blir da om det er kundene som har forlangt den nye stil, eller om det er håndverkerne som av egen drift har lansert det nye, og skyldes det i tilfelle den nære kontakt mellom håndverkerne og utenverdenen på grunn av laugsorganisasjonen? Problemet er, såvidt jeg vet, ikke drøftet av norske kunstindustrifolk, men selv er jeg tilbøyelig til å tro at håndverkerne har spilt en avgjørende rolle i formidlingen av den nye stilart.

Når det videre gikk slik at mange laugsmestre leverte utpregede regensearbeider lenge etter at rokokkoen hadde slått igjennom, så spør man om vi har å gjøre med konservative mestre, eller med et konservativt marked. Sansynligvis har begge deler vært tilfelle.

Men gullsmedene arbeidet ikke bare for byenes borgere. Bøndene kjøpte sølvsaker i byene, eller de bragte med seg gamle sølvsaker som som de fikk omsmeltet og omarbeidet. Og gullsmedene reiste rundt til markedene hvor de hadde sine salgsboder. De måtte innrette seg etter markedets krav og bøndenes smak for å få solgt sine pro-

dukter. Men også i det gamle sølv som vi finner på bygdene, kan vi i mange tilfelle spore de skiftende stilarter.

I andre fag kan det ha vært andre forhold, men vi må huske på at svenner som vandret på faget, har ikke bare lært ny teknikk å kjenne. De har også stiftet bekjentskap med nye stilarter. Og jeg har ofte spurt meg selv om det kan ha spilt en avgjørende rolle om en håndverker som tok borgerskap i Christiania var norsk eller tysk dersom den norske i forveien hadde arbeidet som svenn i Tyskland i flere år før han kom hjem og etablerte seg som selvstendig mester.

I punkt 2 i Helge Søgaaards konklusjon heter det: "Hvert fag eller faggruppe må derfor studeres for sig."

Jeg er helt enig, men ut fra den problemstilling vi har valgt i dag forekommer det meg at vi kan dele inn fagene i to grupper. Til den ene gruppen hører skredderfaget. Fra ett synspunkt sett kan vi si at fra først av representerte det ikke noe nytt. Folk hadde nemlig klær på kroppen før vi fikk håndverksmessige skreddere. Det som skjedde da faget viste seg på arenaen, var at vi fikk en gruppe mennesker som helt eller delvis levde av å sy klær for andre. Siden kan vi studere hvordan skredderne sydde klær etter de skiftende tiders moter, og vi spør om hvordan det gikk til at alle moter kom og gikk.

I våre dager har vi kjøpmenn som fører hjem modelldrakter fra Paris, og som ellers selger klær som er sydd etter siste mote. Og vi har skreddere som får sine motejournaler hvor de kan lære siste nytt på sitt område.

På den annen side har vi en gruppe kunder som forlanger å få siste mote, siste skrik. Det spiller ingen rolle hvordan siste mote tar seg ut. Dette virker så på det brede lag av kunder, og til slutt slår den nye mote igjennom. Og det går gjerne slik at etter hvert kommer vi til å ha en følelse av den den draktmoten vi forlot, var i grunnen litt latterlig.

Langt vanskeligere er det å få tak i den indre mekanikk ved tilagnelsen av nye moter i de tider da det ikke fantes motejournaler.

Til den andre gruppen hører snekkerne. De norske middelalderkilder forteller at den gang fantes det to slags håndverkere som arbeidet i tre, nemlig tømmermennene og kistemakerne. De første bygde hus og laget de møbler som trengtes, og de siste laget kister. Omkring 1500 opptrådte snekkerne som representanter for et nytt fag. I deres produkter er det ikke bare de nye stilarter vi lærer å kjenne. Med dem ble interiøret forandret. Husene fikk paneler og nye møbeltyper. Spørsmålet blir da om snekkerne har spilt en selv-

stendig rolle vid innføringen av det nye, eller om de bare har vært eksponenter for kundernes smak.

I senmiddelalderen ser det ut til att en ny skinnberederteknikk spredte seg i Europa, nemlig semskingen. Den går ut på at man fjerner hårene på skinnen ved hjelp av kalk. Derpå blir skinnen satt in med tran og behandlet i en valkemølle. Dette ble grunnlaget for et nytt håndverk som i Danmark og Norge ble kalt feldberederfaget. Feldberederne semsket skinn og sydde klær av skinnen. Problemet blir også her: Var det håndverkerne som selv lanserte et nytt produkt og opparbeidet et marked for produktet, eller var det et bevisst ønske eller krav som innkalte feldberederne?

Det er lettere å svare på et lignende spørsmål når det gjelder blikkenslagerne. De dukket opp i våre byer omkring 1650. Det var ikke mange av dem og det var små forhold i faget i tiden før 1800. I 1667 bodde det en mann i Vaterland ved Christiania som skrev til magistraten og fortalte at han laget blikkarbeider og lykter. Men folk hadde ikke bruk for hans produkter så han bad om pass så han kunne reise til steder hvor han kunne finne avsetning for sine varer. I dette tilfelle ser det ut til at håndverkeren kom med produkter som folk ikke visste av, og at det bevisste behov først kom når de hadde stiftet bekjentskap med varene.

Når det gjelder bakerne så har det enkelte steder funnes hjemmebakte brød som har håndverksmessig opprindelse, men vi har bare noen få eksempel på dette fra Norge. Slik ligger saken når vi fester oss ved de enkelte brødtyper. En annen sak er om baking av gjæret eller syret brød i sin almindelighet er innført av håndverkere. Hvis det skulle være tilfelle, så har håndverket spilt en viktig rolle.

Det er også fristende å spørre om konditorene har spilt noen rolle for hjemmebakingen. Enkelte tips får vi ved å gjennomgå Bergens borgerbok. I 1594 ble Johan Kuckenbager innskrevet som borger. Det er sandsynlig at navnet angir mannens profesjon og det er fristende å tro at han er kommet med noe nytt. I 1603 fikk Niels Bertelsen Krumkagebager borgerskap. Krumkager bakes nå i hjemmene på de fleste steder. De har neppe noen middelaldertradisjon, og det er fristende å tro at Niels Bertelsen er en av dem som har innført krumkaker til landet. De senere innførsler i borgerboken gjelder konditorer og sukkerbakere. Det er nå vanskelig å etterspore hvilke impulser de muligens kan ha gitt hjemmebakingen, men den kulturhistoriske forskning bør være oppmerksom på problemet.

Allan Nilson, Jönköping (autoreferat):

I sitt inlägg berörde Allan Nilson i anslutning till Helge Søgaard's inledning mer den tekniska bakgrunden till diskussionen om hantverket som kulturförmedlare mellan Norden och Europa. Inledarens formulering om hur säkerheten med vilken man kan uttala sig i ämnet är begränsad, då nästan alla specialundersökningar, som kan ge hållpunkter för en värdering fattas, hade särskilt givit N. anledning till kompletterande synpunkter med exemplen företrädesvis förlagda till nyttohantverket, särskilt repslageriet.

Till frågan om rekryteringen inom det yrket gavs bl. a. några exempel på Tysklands förhållandevis framträdande position under 1700-talet med ett relativt stort antal invandrade mästare, varefter följde Danmark, Holland och Skottland i nämnd ordning. På samma sätt som Søgaard fastslog Köpenhamns dominans i några yrken kunde här Stockholms ställning framhållas såväl beträffande mästarnas antal som inom ledningen och kontrollen i yrket. I andra och tredje hand följde Karlskrona och Göteborg, ehuru de sistnämnda städernas ställning likväl var framstående ifråga om upptagande av nyheter från kontinenten i verktyg och arbetsmetoder.

Inom detta yrke kunde gentemot Søgaard's framhävande av hur kulturförmedlingen börjar hos de ekonomiskt bäst situerade betonas, att förmedlingen här till stor del varit beroende av de förbättringar, som åstadkoms centralt från statligt håll inom flottans repslagerier.

Det holländska inflytandet under 1600-talet spelade en väsentlig roll särskilt i Göteborg, men även i flottans repslagarbana för verktyg och arbetsmetoder och kunde möjligen ses såsom en följd av de stora dåtida handelsförbindelserna med Holland, och anfördes som en parallell till det av Søgaard nämnda inköpanDET av blyvindor, som hämtades från Sydtyskland till det danska glasmästeriet.

N. gick därefter in på sambandet mellan stadshantverk och lant-hantverk ur etnologisk synvinkel konstaterande, att det på sina håll fanns yrkesrepslagerier på landet med samma verktygsuppsättning som i städerna, men att det också fanns hantverksbygder, oftast stationerade i magra trakter, som levererade rep till städerna och att man i de hantverksbygderna använde sig av enklare verktyg med stundom rel. lokal utbredning. Det fanns vidare bygdehantverkare,

som försåg en viss rayon med rep. Det fanns obesuttna byggehantverkare, ofta gamlingar eller lytta personer, vilka tillverkade piskslängor o. dyl. utan några som heist verktyg och det fanns slutligen den rena husbehovstillverkningen. Den sistnämnda kategorien saknades vanligen på de rika slättbygderna, som överlämnade det som fordrade handaskicklighet till specialisterna.

Till frågan om Norden och kontinenten visades det också att det, som rörde klassificeringen av hampan naturligt nog förmedlades från Ryssland och Baltikum, som levererade större delen av råvaran till repslagerierna i Norden.

Närmast från Holland tycktes det stora utarbetade repslagarehjulet med flera s. k. spinndrifter ha kommit in till Sverige. Schweizaren A. Schwartz hade hävdad att "ein eigentliches Seilerrad" först kan bevisas från 1689 i Christian Weigels Ständer Buch. Då det emellertid gått att få fram fullständig beskrivning av sådana hjul i bouppteckningar efter repslagare i Stockholm 1676, fanns det anledning förmoda att det kom till Sverige med den 1631 inkallade holländske repslagaremästaren Hedde Floras. Av Colberts brev från 1671 i Amsterdam kunde det även konstateras, att det då under flera decennier varit i bruk där. Hjul med en drift var emellertid påvisbart redan från Phébus jaktbok på 1300-talet, och hjul med 3 drifter har Leonardo såsom den förste tecknat omkring år 1500.

Precis som spinnrocken byggde på erfarenheten av kombinationen slända och hjul, vilken i och för sig måste ha gjorts före 1298, då stadgarna för klädesvävarna i Speier biföll spinning med hjul eller som det hette: "Item cum rota filari potest", så gjorde också repslagarens hjul det.

Påverkat av Holland var även repslagarnas reglemente av år 1694, där det lång väg osade Pieter de la Courts idealreglemente med all tänkbar frihet åt arbetsgivaren och med sin medverkan till produktionens standardisering.

Ett bruk som skulle kunna utgöra en kvarleva från skedet före repslagarehjulets tid kunde noteras för Skåne, Blekinge och Själland vad gällde fiskarnas användning av en s. k. drift eller slända, som de nyttjade för tvinning av känsor eller tafsar. Typologiskt existerade en likhet mellan dessa trissor för tvinning av tafsar å ena sidan och skomakarens slända samt de s. k. undertyngda götiska sländorna å den andra. I det sammanhanget jämfördes hur det allmänna bruket att spinna på slända försvann i Sydsverige redan under 1700-talet med hur fördelningen av beläggen på "tafsingatrissan" just koncen-

treras till utkanten av detta område. Ännu ett verktyg byggt på samma princip och med samma användning som dessa trissor var det s. k. känspelet med stundom ända till fem drifter i en ram och med förekomst i Bohuslän, Nord-Halland, ett exemplar på Gotland, Jyllands västkust, kustdistrikten i Namdalen och Nordland i Norge, Enare i Nord-Finland samt vid Hollands norrsjöområde under ständigt förknippande med linfisket eller backefisket. Härav kunde slutledningen dras att känspelets ålder borde vara knutet till linfiskets uppdykande i Nordatlanten under 1600-talets mitt.

Med det s. k. geskåret, som finns beskrivet hos P. R. Sprengels i hans *Werke und Kunste* och avbildat i *Encyklopedien 1772*, riktades uppmärksamhet på hur gesällerna förmodades ha varit verksamma vid verktygets spridning. Då dessa voro lätt portabla, hade gesäller på vandring burit med sig sådana inte minst de som varit ute och bondspunnit, d. v. s. gått från gård till gård och gjort tömmar och linor åt bönder och fiskare. I yrkesrepslageriet kallades det t. o. m. för tömspinnarhjul och inom landsbygdens repslageri sade man stundom tömvred. Geskåret betydde en stor förbättring vid hopslagning av rep på 1700-talet, så väl de av järn tillverkade verktygen för yrkesrepslagerierna som de av trä inom lantrepslageriet. De äldsta daterade exemplaren inom det senare härrörde från tiden omkring 1800 och mycket tydde på att dessa tidiga nedslag förmedlats av vandrande gesäller. Det föreföll således som geskåret dykt upp under 1700-talets senare hälft i det svenska yrkesrepslageriet såsom en nyhet inkommen från den tyska hantverkskulturen, och eftersom verktyget särskilt kom att användas av vandrande gesäller vid tömspinning åt allmogen, kunde det förmodas att de intagit en förmedlande ställning vid spridandet av nyheten, varvid det således för att tala med Sigfrid Svensson kunde hävdas att yttervärlden fördes in i bygden via ambulerande yrkesmän.

Ett verktyg med östlig utbredning företedde den s. k. reprillan. Den syntes särskilt förknippad med tillverkningen av bastrep även om dess förekomst geografiskt inte syntes så snävt begränsad som Ivar Modéer förmodade i *Fataburen 1928* utan kunnat vidgats till att omfatta delar av Sveriges, Norges och Finlands bastområde. Modéer ansåg spinningen med reprillan som det primära elementet, men på flertalet håll hade det betonats att trillan var det enda verktyg med vars hjälp en person ensam kunde lägga ett grövre rep. Upplindning av det färdiga repet hade verktyget även gemensamt med den s. k. stora vindan och med den lilla handvindan. Den sist-

nämndas utbredning syntes f. ö. täcka Väst- och Sydeuropas kuster och hade särskilt benyttjats av fiskare för enklare spinning av garn.

Till tiden före den kontinentala hantverkskulturens inträde i Norden kunde de s. k. vändjärnen förläggas. På landsbygden kallades dessa i Skåne för krokas, i Småland för rackler, i Västsverige för lås, i Norge för veivar eller fyrgong och i Danmark för revvogn etc., benämningar, som syntes närmare knutna till släktingar i de nordiska dialekterna än till de lågtyska termerna, varmed motsvarande verktyg benämndes i yrkesrepslageriet, d. v. s. vändjärn eller hakas (Haken). Med hänsyn härtill och till dessa verktygs starka permanens och vida utbredning förmodades de gå tillbaka till förhistorisk tid.

Som avslutning framhölls hur ombildningsprocesser och arkaistiska drag således kunde förmärkas inom lanthantverket, vilket stundom missuppfattats såsom degenerationsfenomen, men å andra sidan hade det även funnits belägg för hur ett statligt ämbetsverk fungerat som impulsgevare för yrket överhuvud taget.

Bengt Bengtsson, Stockholm (autoreferat):

Bengt Bengtsson ansåg, att diskussionen kommit att alltför mycket röra sig om stilhistoria. Sögaards förtjänstfulla framställning innehåller ju flera andra värdefulla synpunkter. Bl. a. borde gesällvandringarnas karaktär bli föremål för ytterligare forskning och Sögaards egna undersökningar är härvidlag föredömliga för åtskilliga yrken. Vidare borde man betänka, vilken roll som kulturförmedlare i vidare mening hela hantverkargruppen spelat under skråtiden. I diskussionen om beställarens väsentliga roll vid införandet av nya stilformer ville B. understryka, att beställarens smak och vilja bestämmas av det han sett hos andra, d. v. s. av moderna hantverkarens produkter.

Jan Hendrich Lexow, Stavanger (autoreferat):

Lexow støttet Sögaard i hans hovedsynspunkt m. h. t. stilspreddingen og formidlingen av tekniske nyheter, men dog med visse reservasjoner. Han fremhevet handelsveienes betydning og nevnte bl. a. som eksempler Hamburgs dominerende rolle for dansk-norsk gullsmedskunst og möbelkunst i årene etter 1830 samt de göteborgske biedermeiermöbler på Karmöy, som skyltes saltsildeksperten. Videre mente han at Sögaard har undervurdert stikkene og modejournalene som stilspredere. En teknisk nyhet som polering med sjellakk ble derimot innført i Bergen ca. 1814 etter krav fra kundekretsen.

SÄGNERNA OM DEN FÖRSTA KYRKPLATSEN FINNSÄGNEN

Diskussionsinledare (i förväg utsänt referat, resp. manuskript):

Dag Strömbäck, Uppsala	161
Sigfrid Svensson, Lund	173

Vidtalade diskussionsdeltagare:

Olav Bö, Oslo	177
Waldemar Liungman, Stockholm	181

Fri diskussion:

Lauri Honko, Helsingfors	183
Jöran Sahlgren, Uppsala	184
Waldemar Liungman	185
Odd Nordland, Oslo	185
Ingemar Ingers, Lund	187
Hilding Pleijel, Lund	188
Carl-Martin Edsman, Uppsala	189

Dag Strömbäck, Uppsala:

Knappast någon händelse i en bygds liv har satt så djupa spår i folkdiktningen som *kyrkans* första grundläggning och uppbyggande. Det har gällt att på rätt plats placera det rum som skall uppföras av profana händer och sedan kristligen invigas av kyrkans män. Den rätta platsen var ej alltid lätt att finna i en tid då folktrons väsen hade så mycket att säga till om ute i markerna. Kanske också något av motsättningen mellan kristendom och hedendom kan reflekteras i vissa av dessa sägner (jfr Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens), reflexer från en tid då det gällde att möta hedendomen på dess

egen mark och som så ofta i germansk och keltisk missionshistoria uppbygga kristna kyrkor eller kloster just på de platser där hedniska tempel och kultplatser legat. Men det blir en senare fråga hur mycket religionshistoriskt stoff som till äventyrs kan dröja kvar i en eller annan av dessa sägner. Vad som här nu främst skall avhandlas är själva *motiven*, deras typer och deras spridning på svenskt område. Vi ha här att göra med ett ofantligt stort material — kanske hörande till det största inom folkdiktningen; förvisso ett ganska stereotyp material, men ett material som i det hela — tack vare arkivens hjälp och inte minst tack vare pastorsämbetenas hjälp — låter sig ganska väl överblickas. Knappast någonsin höjer sig detta material till verklig historisk sägen, inte ens där det gäller förhållandevis sent tillkomna kyrkor och där man kunde vänta t. ex. uppgifter om de i förehavandet deltagande personerna. Det hela är i regel anonymt, klichéartat och urvattnat — i motsats till vissa bebyggelsesägner, som t. ex. för Norrland framträda mycket mera konkret och "historiskt" (om uttrycket tillåtes mig), även om det också där kan gälla vandrande motiv.

Vi röra oss ifråga om nästan alla dessa kyrkplatssägner med kontinental motiv-flora, och man borde rätteligen i någon sorts teamwork få kontinenten och även de brittiska öarna samt sjölvfallet de nordiska grannländerna kartlagda, innan man vågar dra säkra slutsatser om det svenska materialet.

Jag vill nämna en del typexempel från kontinenten innan vi gå in på svenska förhållanden.

I Karl Müllenhoffs "Sagen, Märchen und Lieder" från Schleswig-Holstein och Lauenburg (1845) läsa vi om, huru kyrkan i Brecklum får sin plats. Tre adliga jungfrur vilja uppföra en kyrka och börja bygga den på en höjd. Men vad som uppförs ena dagen är nedrivet den andra. Då, heter det, beslöto de fromma jungfrurna att göra i ordning en vagn med last på, spände två kor, som hade kalvar som diade, för vagnen och läto dem gå vart de ville med sin last. De stannade på en plats, där nu Brecklum ligger, och där byggdes kyrkan.

Detta är ju också i Sverige det vanligaste motivet, ehuru gemenligen stutar och ej kor anges som dragdjur.

I Grimms Deutsche Sagen (nr 350) omtalas följande om en kyrka i närheten av Fermelthal i Schweiz. För mycket länge sedan ville man där bygga en kyrka åt den helige Stephanus, och man utsåg en plats och började bygga där. Men varje natt blev allt förstört av det man

byggt om dagen. Då beslöt församlingen att lägga verktygen på ett par hopokade oxar och låta dem gå vart de ville; där de till sist stannade, menade man att Gud utpekade den rätta platsen, och där byggde man en kyrka åt S:t Stephanus. Men från deras första bygge finns än i dag ruinerna av en stor stenbyggnad.

Detta motiv är ju oss välbekant i Sverige och likaledes med ett slags kriterieelement.

E. Rochholz anför i *Aargauer Legenden und Sagen* (1854) att kyrkan i Rohrdorf egentligen skulle ha legat i Remetschwil by, men när den skulle börja byggas där, så fördes hörnstenen av osynliga händer nattetid till Rohrdorf, vilket var ett tecken på att Rohrdorf var den rätta platsen. Liknande sägner finnas i mängd på olika håll i Tyskland, i Danmark och i Norge. Även i England finns denna sägentyp. Jag har den t. ex. från *Gentleman's Magazine* 1794.

Av dessa varianter, som omtala att byggnadsdelar eller verktyg flyttas från den ursprungliga byggnadsplatsen till den rätta, ha vi en hel grupp i Sverige, företrädesvis lokaliserad till Skåne och sydväst-Sverige.

Müllenhoff (1845) — som f. ö. har en mängd hithörande sägner — anför om kyrkan Alversdorf i Ditmarsken (och även om flera andra kyrkor) att man funnit den rätta platsen för kyrkan (och även bebyggelsen) genom att låta en vit häst eller en skimmel löpa fritt. Där den stannat har man byggt.

Även detta motiv finns flerstädes i Sverige, i synnerhet i Hälsingland och Härjedalen.

Men även en rad mycket speciella och sporadiska motiv som att en fågel anvisar platsen, eller att det snöar sommartid på en viss fläck, där kyrkan bygges, finns klart betygade på svenskt område såsom paralleller till motsvarande sägner på kontinentalt område.

Vad nu det svenska materialet beträffar bör man först lägga märke till ett mycket vanligt initial-motiv: vad som byggs om dagen, rivs ner om natten. Många gånger fullföljs det ej med någon skildring av vad man under sådana förhållanden företog utan bara med ett kort konstaterande av, att man då lade kyrkan på annan plats. Men detta "initialmotiv" är som en kvardröjande episk formel: "Vad som byggdes om dagen, revs ned om natten". Man tycker sig höra en återklang från gamla medeltida legender: *quia quidquid in die edificabatur in nocte penitus evertetur* — en formel som jag funnit i latinsk legendlitteratur från 1100-talet (se min undersökning *Den underbara*

årsdansen i Festskrift till Jöran Sahlgren 1944). Kanske finns den också tidigare.

I synnerhet gäller det att äldre svenska uppteckningar från 1600- och 1700-talen ofta stanna bara vid initialmotivet, att man misslyckades att bygga på en först angiven plats, där nu några — som det heter — *rudera* finnas, till vad som antas vara den först påbörjade kyrkan. Det är som om man tvekat i gamla relationer och topografiska beskrivningar att fullständigt återberätta den lokala sängen. Men å andra sidan är det klart, att det också i dessa äldre källor finns fylliga upplysningar om tillvägagångssätt för utseendet av ny plats. Jag skall i korthet säga något om dessa äldre källor, som jag sysslade rätt mycket med för 12–15 år sedan men aldrig hann fullständigt genomgå.

I de s. k. Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624 finns ett par notiser om kyrkor i de nämnda landskapen, som visa att t. ex. sägenmotivet om byggnadsmaterialet, som om natten förs av osynliga makter till den rätta kyrkplatsen, måste ha funnits i 1500- och 1600-talstraditionerna. Det är vad jag kallat F-typen (= Flyttningssmotivet) och den finns i dessa tidiga urkunder betygd om Hyby kyrka (vid Klågerup söder om Lund) och om Jämshögs kyrka i Blekinge. Dessutom finns det I-motiv (= Initialmotiv) i detta material men ej utförda sägner om vad som företogs, när den på orätt plats byggda kyrkogrunnen fördärvades.

Även i Antikvitetsrannsakingarna 1667–1686 finns en hel del material — ehuru även där ganska fragmentariskt. Ofta visar det att sängen gärna knutits till några *rudera*, som då i folktraditionen förklarats vara den ursprungliga kyrkplatsen. T. ex. beträffande Åkers sn i Södermanland, där det heter: Grundstenarna efter denna första byggnad synas ännu, och tomten är "af dhe gambla" kallad "Helige Tompten". Beträffande Viby kyrka i Närke föreligger dock i dessa rannsakingar (1667) en något fylligare uppgift: "Wijdbij säges deraf hafva bekommit sit nampn, at en munck hafver begynt en kiörkia på en lijten holme haart wijdh kiörkian wijdh nampn Borholmen, der ock rudera ännu finnas aff muuren . . . män omsijder der hans upsåt inthet kunde winna sin framgångh, lade han penningar i en stock och kastade uthi siön, den der säges hafva stadnat i en wijdebuske. Unde et nomen et templi ædificatio."

Här ha vi alltså en tidig notis om stockmotivet i kyrkbyggnadssägnerna, det som också går igen i profana grundläggningstraditioner, t. ex. i den från 1600-talets början kända sängen om Stockholms namn och uppkomst. Viby-traditionen från 1600-talet finns också i

tämligen oförändrad form bevarad i sentida uppteckningar. Men dessutom en variant, att det ej skulle ha varit en *stock* man skickat iväg utan en videbuske, som, kastad i vattnet, fått visa vägen. Ett försök, alltså, till folklig etymologisering av namnet!

I 1700-talets dissertationer och topografiska litteratur finns också ett ganska rikt material rörande kyrkplatssägner, men det skulle föra för långt att här utförligare dröja vid det. Som exempel på *lös häst*, som lastad med redskap anvisar rätt plats för kyrkbygge, kan nämnas en liten sägenstump i en latinsk Medelpaddissertation från 1716. Den gäller Attmars kyrka i Medelpad, sydväst om Sundsvall. Man misslyckades att bygga den första kyrkan, tills man slutligen överenskom att låta en häst lastad med hackor och andra redskap (*ligonibus aliisque instrumentis ad aedificandum necessariis onustus*) ströva vart han ville; man fann honom i soluppgången liggande på en honom behaglig plats, och där byggde man kyrkan. I sina huvuddrag har denna tradition bevarats till nutiden. Intressant 1700-talsmaterial finns också för Dalarna, Hälsingland, Härjedalen och Jämtland (för att nu nämna några landskap).

Av synnerligt intresse är en förhållandevis tidig relation från Småland, som framkommit genom gamla handlingar rörande patronatsrätten över Stenbrohult. Sammanhanget är följande: Lagmannen Germund Palm Cederhielm på Möckelsnäs begär på 1690-talet hos konung Karl XI patronatsrätt över Stenbrohult. Som stöd för sin anhållan åberopar han den omständigheten, att Stenbrohults kyrka uppförts av en riddare, som bodde på Möckelsnäs. Och beviset härför lämnar han i form av ett märkligt intyg från socknens äldsta bönder, vilka berätta vad de hört av sina fäder och förfäder i denna sak. I detta intyg från slutet av 1600-talet heter det bl. a.: "Såsom vi under-tecknade bönder av Stenbrohults församling i Småland hava tillförene efter tillfrågan givit vårt attestatum och vittnesbörd, huruvida oss veterligt är, att *Jus Patronatus* skall tillkomma högädle och välborne Herr Lagman Cederhielm på Mycklanäs, så förklarom vi yttermera och sannfärdeligen nu uti Herr Lagmannens närvaro, det vi av våre gamle fäder och förfäder härom hört talas och sägas, nämligen sålunda som följer: Att uppå Mycklanäs i gamla dagar och mer än 100 år sedan haver botten riddersman vid namn Carl Tokasson, vilken om julotte, när han skulle resa till Virestad, haver ridit ner sig uti en sjö på vägen [och] då haver lovat, att om Gud ville hjälpa honom upp och hem igen till Mycklanäs, så skulle han låta bygga en kyrka, vilket han ock efterkom. Och emedan då för tiden socknemännen uti

Göteryd ville låta bygga sig en kyrka utav sten, avhandlade han dem deras träkyrka, den han sedan begynte låta uppsätta vid Sandåker, men såsom det blev nedrivet om nattetid, vad som om dagen uppsattes, ty bådo de Gud, han ville visa något rum, var han sitt H(elige) Tempel hava ville och alltså, efter någons anledning (vem det varit) *hava de satt ett par otämnda stutar för en stock, och lät dem sedan gå, vart de viljat, vilka då hava stannat på det rum, som nu Stenbrohults kyrka är byggd och uppsatt.*¹ Dokumentet avslutas med en förteckning över de bönder i Stenbrohult, som känna till denna tradition och vilja betyga dess riktighet. Vid varje bonde anges dels hans egen ålder (vanligen 70 eller 80 år), dels vilken ålder hans fader (som också känt till denna tradition) uppnått. Vid en av undertecknarna står antecknat att hans fader varit 105 år gammal. Därmed föras vi beträffande denna tradition tillbaka till 1500-talet, kanske rentav till detta århundrades mitt. Det är mig veterligen det äldsta belägget i svensk folklig tradition på det numera så ytterligt vanliga stut-motivet — särskilt spritt i Götaland.

G. Virdestam, som behandlat urkunden, tillmäter denna sägen historiskt värde och finner med tillhjälp av andra källor, att sägnens uppgifter om Karl Tokason (eller Carl Tygesson) i allt väsentligt varit riktiga samt kommer till den slutsatsen att kyrkbygget ägt rum "någon gång under tidsrymden 1310—1337". Här kan man säga att en kyrkplatssägen för en gångs skull åtminstone tangerat en historisk tradition, berättad från far till son.

Jag går nu över till de enskilda motiven i det recenta svenska materialet och börjar då med den grupp sägner som ser ut att vara den mest inhemska, i varje fall den mest nordiska. Det gäller den i vatten utkastade *stocken*. Man bygger på orätt plats, blir varse att så är fallet, och kastar då en stock i sjön, som får driva vart den vill. Där den flyter i land bygger man.

Denna variant, som jag i mitt material kallat S-motivet, har sitt huvudsakliga utbredningsområde norrut och västerut. I all synnerhet är motivet vanligt i Jämtland, men det saknas ej heller i Värmland och Dalarna. Utlöpare finnas i Närke (Viby och Kvistbro) och Uppland (Altuna). Märkligt nog också i södra Östergötland, Horns socken vid sydspetsen av Åsunden. — Nordligaste belägget är Pajala och gäl-

¹ Kursiverat här av förf. Texten i sin helhet normaliserad.

ler där en hel timmerflotte som får visa vägen, när kyrkan uppförs där i början av 1700-talet.

Många undervarianter till denna typ finnas. Så t. ex. från Korsnäs i Finland, där det är fråga om ett träkors som flyter i land. Där byggs kyrkan.

Det förekommer också att träspånor eller barkstycken användas (Själlevads kyrka). I byn Enbacka i Gustavs sn i Dalarna skall man, enligt traditionen, ha kastat en enbuske i älven. Där den flöt i land ansåg man sig böra bygga kapellet i Enbacka — numera försvunnet. Kapellplatsen är en backe ovan älven, som här bildar en tydlig hamn.

Nästa större grupp är *flyttningsmotivet* (F-motivet). Byggnadsmaterial och redskap flyttas under natten av osynliga händer från den första byggplatsen till en annan plats, som då blir den slutgiltiga kyrkplatsen. Detta motiv har en företrädesvis sydlig och västlig utbredning med centra i Skåne och Västergötland. Men det är känt i Uppland och på Åland och är märkligt nog också rätt väl representerat i Västerbotten med Bygdeå som centrum.

Lokalt förekomma många variationer av detta flyttningsmotiv, som jag inte nu går närmare in på. Ett kanske jag dock skall nämna. Det berättas på några håll i Småland, att vesslor släpat iväg med virket till den plats, kyrkan nu har (*Vislanda*, etymologiseringsmotiv! och *Hallaryd*). — I andra fall kan det vara kors som flyttas (av osynlig makt), även grundstenen ell. dyl.

Innan jag övergår till den ojämförligt största gruppen, skulle jag kanske säga några ord om diverse småmotiv som också kartlagts.

Man hör röst eller klockklang i luften, som anvisar kyrkplats. T. ex. Östra Äspinge, Skåne (klockklang), Ås, Halland (röster i luften), Hinneryd, Småland (d:o), Backa, Bohuslän (d:o), Söderfors, Uppl. (d:o), Nordingrå, Ångermanland (d:o).

Till dessa Varia-motiv hör också kyrkklockan och dess roll vid valet av rätt kyrkplats. Det är över huvud taget karakteristiskt att kyrkklockorna i folktron så ofta uppfattas som ett slags levande väsen. Klockorna kunna sålunda flyga genom luften eller flyta på vattnet och ha så många andra märkliga egenskaper. Om Ramsele kyrka i Ångermanland berättar Erik Modin (i sin bok *Gamla Tåsjö*), att den först började byggas på nipan ovanför nuvarande kyrkplatsen men att bygget gick dåligt. Då de äntligen fått upp henne och skulle ringa första gången från klockstapeln, flög klockan ut genom stapelgluggen och rullade utför nipan. När den till sist stannade på älvbrinken nedanför, slog kläppen tre slag. Härav förstod man, att där-

neri i älvbrinken var den rätta byggnadsplatsen, och där byggde man sedan kyrkan. Sägner om att kyrkklockan eller klockkolven på ett eller annat sätt anvisat platsen för kyrkbygge berättas också från Anundsjö, Sänga, Själeavad, Nätra och Grundsunda kyrkor i Ångermanland.

Bland dessa Varia-motiv märks också uppgiften om, att en flygande fågel nedsläppt en kvist eller fjäder eller annat föremål på den plats där kyrkan slutligen byggs. Även det ett vanligt kontinentalt motiv! Om Skede kyrka i Östra Härad i Småland berättas i nutida tradition att en fågel ryckt skeden ur mun på en som arbetade med den första kyrkan där och släppte den på en annan plats, som sedan blev kyrkplatsen. Det märkliga är, att denna etymologiserande sägen finns exakt lika belagd i Antikvitetsrannsakingarna på 1600-talet och även där om Skede. — I andra fall kan det gälla korpar, som för bort huggspån (Smål.), eller tupp (hane) som visar platsen. — Även strömotivet att kreatur betat så att ett kors bildats av kvarstående strån (Fagerhult, Smål.) har sin motsvarighet på kontinenten, likasom också det särskilt till Uppland koncentrerade motivet att snö (eller rimfrost) på ovanlig tid av året anvisat kyrkplats.

Det ojämförligt rikligast belagda motivet är emellertid Dragmotivet med *stutarna*. Oftast är det fråga om *twillingstutar*, men till denna grupp måste också räknas kor, kvigor, kalvar, någon gång bocakar. Dessa djur spännas för en stock, en syll, ett timmerlass ell. dyl., ibland för en sten (en grundsten eller hörnsten), ibland allmännare för ett lass. Ibland sägs att stutarna måste vara uppfödda med söt mjölk (något som också, som bekant, förekommer på andra håll i folkdikten). De få gå vart de vilja. Där de stanna är den rätta platsen. Ofta sägs att de stanna vid en källa för att dricka eller framför ett träd, eller att de fastna i ett snår eller att lasset stjälpes eller timret trillar av ell. dyl. Varianter till denna grupp är t. ex., att endast *en* ox spänns för stock ell. syll o. s. v., eller att *en* ox spänns för grundsten, hörnsten o. s. v. och får ensam dra. Till denna grupp får man väl också räkna annat dragdjur än nötkreatur, och då självklart alltid *häst*, antingen hästar i par eller endast *en* häst, vanligen fåle eller otämjd häst, som spänns för stock eller sten eller lass o. s. v. I allt detta är det fråga om dragning eller släpning (D-motiv). — Men det finns också som särskild grupp i mitt karteringsmaterial upptaget att byggnadsmaterial (stock l. sten) läggs *på* djuret och bärs av detta som börda till den rätta platsen.

Dragmotivet är emellertid det vanligaste och stutarna de vanligaste

platsanvisande djuren. Generellt kan man väl säga, att tyngdpunkten för detta motiv ligger i Götaland men med stora spridningsstråk uppåt landet. I Danmark och Tyskland äro dessa sägner om stutarna mycket vanliga och uppträda i stort sett i samma skiftningar som hos oss. Men där möta nog också flera varianter än hos oss om kor och i synnerhet kvigor som anvisare av kyrkplats (röda kvigor, likfärgade kvigor, kvigkalvar o. s. v.). Jag skall återkomma till den frågan.

Särskilt i Norrland har hästen spelat en stor roll som vägvisare till den rätta byggnadsplatsen. Om Mattmars kyrka i Jämtland berättas, att den, när den först byggdes, inte "stod", som det hette. Vad som byggdes om dagen, revs ned om natten. Man tog då en otämd fåle, band en stock efter honom och lät honom löpa. Där han stannade, där byggdes kyrkan. Från Järvsö i Hälsingland finns en uppteckning om, huru ny kyrkplats utsågs genom att en sten lades på en otämd fåle, som fick gå vart den ville.

Vi ha så till sist att nämna de helt lösa djuren, som få gå vart de vilja och som därigenom anvisa rätt plats. L-motiv = lös ox, lös häst. Jag sade *helt* lösa djuren, vilket ej är fullt korrekt. Det kunde också gälla sammanokade stutar. Men dessa djur hade ingen börda, ingenting att dra. De gingo lösa och lediga, och där de stannade eller lade sig att vila, där byggdes kyrkan.

När man nu behandlar ett så här stort motivkomplex, tycker jag för min del att det ej räcker med att bara stanna vid motivens geografiska utbredning och konstatera stutar här och hästar där, stockar norrut och flyttningsmotiv söderut o. s. v. Inte ens med ett konstaterande av motivens geografiska sammanhang, deras spridningsvägar o. d. tycker jag att man känner sig fullt tillfredsställd. Man vill ha ett perspektiv bakåt, och man vill framför allt i samband därmed ställa frågan: ligger bakom dessa stereotypa, schablonartade relationer någonting reellt, någonting som bottnar i gammal tro och sed? Ha motivens vandringar och spridningar gynnats av några inre förutsättningar? Detta är en ganska omfattande fråga, som jag här på intet vis kan uttömmande behandla, då den, såvitt jag förstår, griper mycket djupt in i gammal folktro och folksed och jämförelsematerialet måste sökas från vitt skilda områden och tider. Men jag vill antydningvis beröra vissa aspekter, som man kan lägga på vårt material. Jag har redan i *Gammal Hälsingekultur* 1931 och i *Västerås stift i ord och bild* 1951 framlagt några synpunkter, till vilka jag nu anknyter med viss utvidgning.

Om de flesta motiven rörande val av kyrkplats kunna visas ha samband med kontinentala motiv, så tycks dock för stockmotivet föreligga ett visst inhemskt underlag, som gör att man snarast vill betrakta det som nordiskt. Det är ju för oss alla välbekant hur landnamsmännen på Island valde sina nya boplatser. De följde anmärkningsvärt strängt regeln, att där en av högsätesstolparna eller andra till boningshuset hörande stockar flöt i land, där bosatte de sig. Ibland kunde det dröja länge, innan invandraren fann sin stock, men han fick då inrätta sig en provisorisk bostad och sedan flytta, när stocken blivit funnen (se exempel i min uppsats i festskrift till A. Hägerström 1928). Jag tror inte att man behöver tvivla på den faktiska förekomsten av denna sed. Och gör man ej det, måste man konstatera att seden givetvis ej var påfunnen enbart för Islands bebyggande utan måste reflektera en tradition med anor i moderlandet Norge. I Sverige ha vi veterligen ej seden klart betygad för äldre tid beträffande val av boplat, men en reflex av den måste man nog räkna med i fråga om Stockholms grundläggning, där emellertid också den folketyologiserande tendensen i sägnen är fullt klar. Tidigaste belägg för sägnen är Johannes Messenius utsago, och han säger att man på "gammalt sätt" ville pröva var staden skulle ligga. Från senare tid ha vi ett, som jag tror, ganska tillförlitligt belägg. De två nybyggare som 1830 tänkte slå sig ned vid sjön Sjouten i Frostviken i norra Jämtland, höggo — enligt Levi Johansson — sina yxor i en "stockstump", sköto ut dem på sjön och läto den driva under natten. När det lilla vackra Vikens kapell i slutet av 1700-talet skulle byggas i Frostviken vid Kvarnbergsvattnet drev man också in yxorna i en stock och lät stocken, som sköts ut i sjön, anvisa den rätta platsen. Med så kort tidsavstånd och med så fasta nybyggartiditioner som i Frostviken frågar man sig, om inte sägnen här återspeglar ett faktiskt, traditionellt förfarande.

För min del anser jag, att det finns mycket som talar för att stockmotivet är ett gammalt inhemskt nordiskt motiv tillhörande landnams- och bosättningsriterna men överfört till och numera endast betygat i fråga om val av kyrkplats, där "rätt plats" alltid ansetts svår att finna både på grund av stridiga meningar och folktrons föreställningar om makternas spel. Jag vill dock göra det tillägget, att om motivet skulle finnas utom Norden och kunna påvisas t. ex. i större omfattning på kontinenten, så måste man räkna med inte enbart lån utan substrat *och* lån!

När det gäller djurs användande i fråga om val av boplat eller

kyrkplats eller annan viktig plats, ha vi ju ett mycket rikt jämförelse-material från kontinenten och även från annat håll. Jag kan från fornnordiskt område anföra huru en av landnamsmännen, Tore Grimsson, överlämnar åt sin mÄrr att utse den rÄtta boplatsen åt honom. Han vandrar lÄnge omkring med djuret, som bÄr en klövjebörda. Till sist stannar mÄrren och lÄgger sig ner. DÄr vÄljer Tore sin boplats. Från Sachsen berättas att platsen för byggandet av ett slott utsetts genom tvÄ åsnor. DÄr de lagt sig med sin packning, dÄr har man byggt. — Från Antiken och tidig medeltid Är ju ocksÄ djurens roll som säkra vÄgvisare och stads- och samhÄllsgrundare vÄl betygad. Det mÄ gÄlla hjort eller hind eller tjur eller ko. Jag kan från grekisk diktning erinra om den Thebanska sagokretsen, dÄr det omtalas att hjÄlten Kadmos av oraklet i Delphi fÄr en anvisning om, att han skall utvÄlja en ko till vÄgvisare och grunda en stad pÄ den plats, dÄr kon lÄgger sig att vila. SÄ gjorde ocksÄ Kadmos och grundade dÄrmed den sedermera sÄ berömda staden Thebe. SÄgner om Konstantinopels grundlÄggning Är ocksÄ mycket typisk. Konstantin den store har en dröm, att han skall sÄtta sig upp pÄ sin hÄst, ge den fria tyglar och lÄta den gÄ vart den vill. SjÄlv skall han hÄlla en stav (eller stÄng) i handen och lÄta den slÄpa, nÄr han rider. PÄ de spÄr i marken som dÄ uppstÄ, skall han uppföra den nya stadsmuren. — Även gravar och heliga platser bestÄmmas av djur. Enligt traditioner från Ätminstone 1200-talet bestÄmde den bekante pÄven Sylvester (omkr. År 1000) att hans kropp efter döden skulle dragas av tvÄ otÄmjda lastdjur (ej angivet vilka), och kroppen begravdes dÄ dessa stannade. Ännu Äldre belÄgg erbjuda de gamla legenderna. Den helige Gallus, den iriske missionÄr som verkade i Schweiz och som dog 646, skulle sÄlunda (enl. Vita Sancti Galli) begravas pÄ den plats dÄr en otÄmj d hÄst stannade, och enligt uppgifter i anglosaxiska kÄllor skulle ett av hertig Adalwin stiftat kloster i Östangeln grundas dÄr en oxe stannade.

Även exempel från finsk-ugriskt hÄll skulle kunna anföras pÄ denna tro pÄ husdjurens förmÄga att vÄlja rÄtt plats vid viktiga företag, flyttning av kultplats eller flyttning till nytt bosÄttningsomrÄde.

Vi ha sÄlunda — enligt mitt sÄtt att se — all anledning att för djurens framträdande roll i kyrkplatssÄgnera rÄkna med en djupt rotad och vitt utbredd tro pÄ, att vissa djur (i synnerhet husdjur) Ägde egenskapen att vÄgleda mÄnniskor i sÄ vanskliga företag som bosÄttning, byggenskap eller utseende av heliga platser. Djuren ha ju Ännu i folktron förmÄgan att kunna se allehanda vÄsen och "otyg" ute i

naturen, som ej människor se. Anmärkningsvärt är ju också att det i dessa sägner (vare sig det gäller heliga eller profana platser) ofta är fråga om ett ung t husdjur (fåle, kalv, kviga). Det unga, oskyldiga djuret hade förmågan att undvika eller avvärja det farliga och fiendliga och anvisa det fredliga och lyckosamma.

Det finns sålunda allmänna folktrösellement i vissa betydande grupper av kyrkplatssägnerna. Och dessa böra konstateras! Men det är på en punkt som jag tror att man kan få ett ännu fastare grepp, en ännu konkretare bakgrund. Och det gäller den största gruppen: stutarna och kvigorerna och korna som spännas för byggnadsmaterialet och få gå vart de vilja.

Jag erinrar ånyo om sägnen om kyrkan i Brecklum, där det heter att de fromma jungfrurna läto göra i ordning en vagn med last på, spände två kor som hade kalvar, som diade, för vagnen och läto dem gå vart de ville med sin last. De stannade på en plats, där nu Brecklum ligger, och där byggdes kyrkan.

I Lagergrens uppteckningar från Småland (förra hälften av 1800-talet) omtalas bland annat intressant material, han framlägger, att Ås kyrka i Västbo härad grundats av Sankt Sigfrid på följande sätt: "Sedan han invigt en stor sten, dragen på vagn av tvenne dräktiga, snövita tvillingkor, obehindrade av tvångsmedel och vilka självmant stannade, där kyrkan nu ligger, lade han med egen hand första grundstenen."

Men detta är ju — såvitt jag kan förstå — en återklang från Bibeln och historien om arkens placering. Som vi erinra oss från 1. Sam. bok, 5:e och 6:e kapitlen, hade israeliternas heligaste klenod, förbundsarken, erövrats av filisteerna och satts i Dagens tempel. Arken gjorde emellertid stort ohägn bland filisteerna och bragte en mängd olyckor över dem, varför de skyndsamt förde den över till angränsande orter, där den också åstadkom stora olyckor. Ingen vågade härbergera den. Den måste återföras till israeliterna, och dit fördes denna heliga pjäs under särskilda ceremonier. Man spände två kor, som ännu gåvo di men ej burit ok, för en särskild vagn, på vilken man placerade arken, och korna fingo gå vart de ville. "Och", heter det i 6:12, "korna gingo raka vägen fram åt Bet-Semes till; de höllo alltjämt samma stråt och gingo där råmande, utan att vika av till höger eller vänster." De stannade slutligen på betsemiten Josuas åker och där placerades arken "på en stor sten". Skildringen innehåller också andra ingredienser, på vilka jag inte här kan ingå. Det är långt ifrån omöjligt att denna berömda transport av arken kan ha påverkat vissa av kyrk-

byggnadssägner. Vi ha ju också ett motivkomplex med kor och kvigor som dragare (från Halland, Bohuslän, Dalsland och Småland), och i Danmark och i Tyskland är denna variant ganska vanlig. Att Bibeln blivit mönstret är ju också endast vad man kan vänta. I varje fall syns det mig fullt rimligt att Bibeln också kunnat bidra med ett viktigt inslag i kyrkplatssägnernas mycket sammansatta och rikt utbildade motivvegetation och att detta bibliska motiv också kunnat vidare utbildas och förändras.

Sigfrid Svensson, Lund:

Enligt det ursprungliga programmet skulle den skriftliga inledningen till diskussionen om Finnsägner ha författats av Inger M. Boberg. I september 1956 skrev dr Boberg i ett brev: "Ang. Finnsagnet skal jeg gøre, hvad jeg kan; det er jo da i al fald et emne alle kender. Andre kirkesagn kan jeg vel få lejlighed til at gå ind på efter Strömbäcks indlegg, håber jeg. Ja, jeg har set din recension, som du vist selv sendte, og som jeg gerne vil opponere imod. Men jeg har som sagt ikke været rigtig rask eller arbejdsdygtig, i virkeligheden i flere år. Men nu håber jeg at komme bedre igang igen."

Så blev det inte. När en förnyad påminnelse om manuskriptet nådde Köpenhamn, hade Inger Boberg samma dag gått ur tiden. Hon dog den 8 maj 1957. Med henne förlorade nordisk folkdiktsforskning en av sina lärdaste utövare.

Vad Inger Boberg i huvudsak ansåg om Finnsägner vet vi dock genom hennes framställning Baumeistersagen (FFC 151, Helsingfors 1955). Som ett surrogat för en av henne själv avfattad diskussionsinledning och för att planenligt kunna genomföra manuskriptets ut-sändande till mötesdeltagarna lämnas nedan ett kort referat av det nämnda arbetet jämte några egna synpunkter framlagda i en recension i RIG 1956 s. 30 f. Det framgår dock av brevcitatet ovan, att de senare icke vunnit Ingerobergs instämmande.

"Var och en sin egen Finntolkare". Så travesterades redan för 50 år sedan lundensaren Falstaff Fakir under hänsyftning på alla de

förslag som vid den tiden framlades om tolkningen av de båda stensulpturerna i Lunds domkyrkas krypta, i dagligt tal kallade Jätten Finn och hans hustru. De senaste inläggen i denna diskussion återfinnes i Rig 1948 och 1949. Men även de till kryptans figurer knutna sägnerna ha varit föremål för ett lika ivrigt meningsutbyte, alltsedan C. W. von Sydow i Fataburen 1907 publicerade sina Studier i Finnsägner och besläktade byggmästarsägner. Det senaste bidraget är Inger M. Bobergs ovan omnämnda uppsats, som ingår i en festskrift till Walter Andersson.

Om många nordiska kyrkor har berättats samma sägen som om Lunds domkyrka. Ett helgon, ofta S:t Olof, i Lund S:t Lars, har fått hjälp med kyrkbygget av en jätte eller ett troll mot löfte om sol och måne eller uppdragsgivarens ögon eller hjärteblod, om denne ej kunde gissa hjälparens namn, innan kyrkan blev färdig. Helgonet får veta namnet genom en vaggvisa som han hör sjungas. Enligt den speciella Lundavarianten ville jätten, han heter här Finn, välla omkull kyrkan, men han, hustrun och barnet blevo då förstenade. Så ha alltså bilderna i kryptan kommit till. C. W. von Sydow (senast i Svensk uppslagsbok 1948) och Mai Fossenius (Folkkultur 1943) ha ansett, att Finnsägner bottenar i keltisk tradition och införts hit redan i hednisk tid, då den tillämpades på asagudarna i berättelsen om jätten som byggde Asgård mot att få sol och måne och Freja i lön. I löftet om sol och måne skulle enligt v. Sydow spåras en missförstådd irisk edsformel. Häremot anför Boberg, att lönevillkoret "sol och måne" är av alltför allmän art för att kunna karakteriseras som speciellt keltiskt. Som ett avgörande bevis för Finnsägnens keltiska ursprung återger Mai Fossenius (s. 83) en byggnadssägen från Skottland med ett till Finnsägner svarande namnmotiv. Hon förväntade, att det stora keltiska uppteckningsmaterialet skulle kasta ytterligare ljus över dessa problem, när det efter kriget blev tillgängligt. Boberg framhåller, att dessa förhoppningar inte infriats och menar, att den skottska sägenvariantens stora likhet med nordiska sägner måste förklaras såsom lån från Finnsägner. Tanken om Finnsägnens keltiska upphov synes sålunda ej stå sig.

Inger M. Boberg ansluter sig istället till den mening som tidigare framförts av Kaarle Krohn (FFC 96, 1931) och Waldemar Liungman (Folkminnen och folktankar 1942), nämligen att Finnsägner utvecklats sig ur de kontinentala byggmästaresägner med djävulen som byggmästare. Djävulen har att uppföra ett byggnadsverk, som skall vara färdigt innan första hanegället, men luras på lönen genom att

”Jätten Finn” i Lunds domkyrka.

byns tupper fås att gala för tidigt. Ett minne från prototypen är den ofullständiga kyrkan med hål för den sista, icke insatta stenen.

Enligt Inger Boberg skulle den nya sägenvarianten, den som i litteraturen kallas Finn-Skallesäggen och har namngissningsmotivet som huvudmotiv, ha tillkommit inom utbredningsområdets östra del: östra Sverige, Finland eller Balticum. Hon framkastar också möjligheten av att S:t Olof kommit in i säggen i anslutning till Olofskyrkan i Reval. Detta kanske dock beror på att förf. trott, att säggen i Reval om den ”store Olof” och kyrkbygget där är upptecknad 1615, istället för att den blott ingår utan källuppgift i den sentide utgivarens kommentar till Goeteris resejournal. S:t Olof i säggen har medfört anknytning till olika Olofskyrkor, främst Trondheimsdomen, och enligt Boberg befordrat spridningen mot väster. I Norge skulle Finn ha kommit in i säggen, som därifrån skulle ha fått sin västnordiska utformning och utbredning. C. W. von Sydow och Mai Fossenius ha också räknat med Norge som spridningscentrum, men de förklara, att de båda huvudvarianterna i det svenska materialet bero på en nordlig via Jämtland och en sydlig via Danmark inkommen traditionström, vilken senare ånyo trängt in i Syd-Norge. En omfattande undersökning av säggen har

framlagts av Jöran Sahlgren (Saga och sed 1940—41), som fört in i diskussionen ytterligare äldre uppteckningar. Sahlgren anser, att Finn-Skallesägnen utformats kring Lundadomen och mellansvenska S:t Olofsbilder under 1600-talet. Namnmotivet tillhör sägnens urtyp och han hänvisar till folktron om namnets makt. Liksom Sahlgren räknar Liungman med att sägnen är ung men förlägger uppkomst-orten till Jylland och följer spridningen norrut genom Sverige och därifrån åt väster till Norge och åt öster till Finland och Estland.

Dessa varierande åsikter äro också av betydelse för uppfattningen om Finnsägnens kontinentala sammanhang. För ett eget ställningstagande skulle man främst vilja efterlysa material från Dalarna, men det synes som om den vita fläcken här betyder, att sägnen aldrig funnits i landskapet. I Dalarna saknas varken S:t Olofskyrkor, Olofsbilder eller andra sägner om kyrkbyggen, men Finn-Skallesägnen är okänd. Detta stöder Liungmans åsikt om en hela landet omfattande söderifrån kommande utbredning, ty att en spridning via Värmland hejdats vid dalagränsen är sannolikare, än att en från Jämtland och Härjedalen kommande traditionsström helt skulle passerat förbi landskapet under sin väg söderut. En huvudfråga är sålunda, om de mellansvenska sägenvarianterna äro nybildnings-, blandnings- eller övergångsformer. De av Liungman publicerade kartorna äro visserligen svårlästa men å andra sidan utförligt kommenterade i texten. Förvandlar man bokstavsbezeichnungarna för några av sägnens mera fasta drag till utbredningskartor av gängse art, framträda utvecklingsgång och sammanhang åskådligare. Sista stenen som "skall sättas in" avlöses i Västergötland av spiran, som "skall sättas rätt", under det att Finn — ena ledet i rimmet — fortsätter att nordväst segt hänga med långt upp i Värmland, medan det i Närke ersättes av Skalle, samtidigt som S:t Olof inträder som byggherre. Många varianter i Norge äro däremot av den södra typen med Finn och utan S:t Olof, och hade sägnen haft norsk utgångspunkt, skulle väl inte nationalhelgonet i så stor utsträckning glömts bort i sitt eget hemland. Detsamma gäller sägnens anknytning till Trondheims domkyrka, som endast är känd på platsen och i de svenska landskap, som stått i nära kontakt med Tröndelagen. Emot Inger Bobergs antagande av ett östligt ursprung talar redan att förekomsten i östra Götaland är högst sporadisk. Denna landslel brukar annars när det gäller novationer visa samhörighet med Mälardalen, och bristen på belägg kan inte enbart tillskrivas ojämn insamling. Enligt referentens åsikt synes sålunda Waldemar Liungmans tanke om Finnsägnens

sydliga härkomst ha starkt fog för sig. Finnsäggenens sammanhang med kontinentens byggmästaresägner blir därigenom helt naturlig.

Olav Bö, Oslo:

I bondens augo står kyrkja på ein høg stad, sa Bjørnson. Slik har det vori like til vår eiga tid, om enn i mindre mon i seinare år. Med den sentrale stillinga i bygdelivet som kyrkja alltid har hatt, er det naturleg at det knytte seg segner av ulike slag til kyrkja. Det er ein rik tradisjon om val av plass for kyrkja, om sjølve bygginga, om nedlagde kyrkjer osv. Ein stor del av denne tradisjonen er heller stereotyp, det gjeld kanskje serleg forteljningane om val av byggestad. Vi må likevel alltid ha i tankar den røynde bakgrunnen slike segner kan ha og vel oftast har. Eg hugsar professor Liestøl eingong fortalde meg frå den tid han var kyrkjestatsråd, om korleis folk frå mine heimegrender striddest då det var tale om å flytte ei kyrkje frå den gamle hovudgarden i bygda til eit nytt sentrum. Ein annan parallell har vi i striden om kvar dei nye sentralskolane i bygdene skal byggast, det er stundom så det går mest på livet laust.

Noko av det same er det sikkert som ligg til grunn for segnene om den fyrste kyrkjebygginga. I fleire segner seiast det greitt at folk ikkje vart samde om kvar kyrkja skulle stå, så let dei lagnaden rå, anten slik at dei kasta tømmeret ut i elva og let det reke med strau- men til det tok land – eller dei bøygde seg for overnaturlege makter som blanda seg inn. I ei rekkje av desse segnene er Heilag-Olav med, anten slik at han må ta kamp med troll som ikkje toler krossteiknet og klokkeklangen og som derfor vil hindre han, eller slik at han direkte grip inn og fastset kvar byggeplassen skal vere. Slik var det med kyrkja i Våler, der Olav skaut ei pil og sa at der ho fall ned skulle kyrkje byggast. Spydeberg i Østfold har fått namnet sitt for di Olav eingong støyte spjutet sitt i berget og sa at der skulle kyrkja stå. Om striden mellom Heilag-Olav og trolla om sjølve kyrkjebygginga har

vi ei god oppskrift frå Vestlandet. Det vart ein heit strid i Mauranger mellom Olav og trolla. Då trolla hørde kyrkjeklokkeklangen, yrde dei fram, så mange som dei var, og velte stein og stakk nedover liene. Om nettene tok dei bort både tarvende og materialer. Men sistpå vart Olav lei av dette og mana ein stor dverg i stein. Då kvakk dei andre slik at dei smatt inn i berget. Der sit dei og hermer etter folk. Men ei natt seinare var dei ute att og prøvde på å få dvergesteinen laus. Dei fekk han så langt frampå at han ligg som eit trugsmål mot Sundalsgarden, som for å fri seg frå faren kvart år betalte pengar til domkyrkja i Bergen.

Når vi kjem over i Finn-segna, så finn vi Heilag-Olavs namn blanda inn der også, ikkje berre når det gjeld domkyrkja i Trondheim, men også til fleire andre kyrkjer kring i landet. I det heile slår det ein, når ein les den rike og i alle fall delvis interessante litteraturen om Finn-segna, kor lite det norske materialet er rekna med og utnytta. Det er noko tilfeldig over det utvalet av norske Finn-segner som er referert. Ein kan stundom synast at det berre er teki med det som kan stø eigne påstand. Men dette må nok for ein stor del gå tilbake på oss sjølve som ikkje har lagt fram materialet vårt fullstendig og fullnøyande.

No finst det likevel ei oversyn over norske Finn-segner, skriven av den filologiske kandidaten Agnes Børnes. Det som eg her skal ta fram, har eg delvis frå denne uprenta oversyna, delvis frå eigne etterrøkingar.

Eg nemnde at Heilag-Olavs namn er knytt til Finn-segna, til Nidarosdomen og til fleire kyrkjer kring i landet. Segna om Nidarosdomen finn vi i ei rekkje oppskrifter frå alle kantar av landet så nær som det breiaste Austlandet (frå distrikta kring Mjøsa har vi i det heile ikkje oppskrifter av Finn-segna). Det er såleis ikkje rett det som Sigfrid Svensson skriv i si skriftlege innleiing til denne diskusjonen: "— — hade sägnen haft norsk utgångspunkt, skulle väl inte nationalhelgonet i så stor utsträckning glömts bort i sitt eget hemland. Detsamma gäller sägnens anknytning till Trondheims domkyrka, som endast är känd på platsen och i de svenska landskap, som stått i nära kontakt med Tröndelagen." Som eit karakteristisk døme kan nemnast ei oppskrift frå det tradisjonsrike, men avstengde Setesdal, lengst sør i landet: Santolav ville byggje domkyrkje i Trondheim. Då var der ein tusse som baud seg til å byggje. Kunne Santolav gjete namnet hans, skulle han ha kyrkja ukosta, men elles late livet. Arbeidet med kyrkja skreid fram, og Santolav kunne ikkje

gjete namnet. Då fann han seg til ro på eit vatn der var. Som han rodde frammed ei ufs, tulla og kvad det i ufsa:

Bissa, bissa båni!
I morgo kjem'e Deig
me Santolavs Hovu
ti Morgosteik,"

sa det. Santolav la heim. Då stod tussen på øvste tårnet og var ferdig. "Takk for arbeidet, Deig," sa Santolav. Då ralla tussen ned og slo seg i hel.

Vi har vel 60 norske oppskrifter av Finn-segna, og ho er knytt til 18 norske kyrkjer, men altså ikkje til noka kyrkje frå dei breie innlandsbygdene på Austlandet. Frå dei stroka har vi likevel ei rekkje med det vi kan kalle vanlege kyrkjebyggingssegner, også med Heilag-Olav som byggherre. Alle desse 18 kyrkjene er mellom dei største og mest kjende vi har, med sjølv Nidarosdomen, Stavanger domkyrkje, ei rekkje gamle fylkeskyrkjer og kjende og utifrå store og vakre bygdekyrkjer. Noko anna vi må leggje merke til at det store fleirtalet, i alt 13 av dei 18, er av stein. Tre var i mellom-elderen det vanlegaste byggematerialet, av omlag 1200 norske kyrkjer, var mellom 800 og 900 stavkyrkjer. Ei stor kyrkje var i seg sjølv ein forunderleg ting, og steinkyrkjene var endå meir til å undre seg over og bisne på. Det er talande at eit av Heilag-Olavs jerteikn nettopp gjekk ut på å skaffe lagleg stein til å bygge ei kyrkje i Telemark. Underet står omtala fleire stader i den norrøne litteraturen.

Namnet på han som byggjer er i dei aller fleste tilfelle Finn eller ei forvansking av det. Oppteikningane med Finn-namnet er frå heile landet. I fleire tilfelle der segna har andre namn, ligg det visseleg noko lokalt til grunn.

Eg kan ikkje skjøne anna enn at nettopp namnet Finn på kyrkjebyggjaren burde bli drøfta grundigare. Det kan vel ikkje vere tvil om at tradisjonen her har sett ein sammanheng med finnane som trollkunnige. I gamal norrøn litteratur er det nok av døme på at folk for til finnane for å lære seg trolldomskunster av dei. I dei gamle norske lovene er det forbod mot *á trua á finna, fara til finna* og *gera finnfarar*. Finnane var ikkje ukjende sørpå heller. Like til det sørlegaste Noreg er det segner om trollkunnige finnar, såleis frå Setesdal.

Dei viktige skilnadene mellom den kontinentale segnkrinsen og den nordiske bør ein ha for auga. Den kontinentale segna gjeld ikkje

bygging av kyrkjer, men profane bygningar. Vidare er det å merke seg at i norsk tradisjon, og vel i stor mon i nordisk i det heile, er ikkje djevelen nokon gamal segnfigur. Både namnet og førestillingane om djevelen kom med kristendomen, men feste ikkje rot i tradisjonen før mange hundreår seinare. Kyrkjebyggingssegnene, som ikkje har djevelen som motmann, viser derfor tilbake til eldgamle tider. Det norrøne stoffet verkar så ekte at ein ikkje kan kome utanom det, etter mitt skjøn. Vi kan nok sjå at Ásgard-myten må ha ha teki mot lån, men på hi sida finn vi strofer både i *Völuspá*, *Alvissmál* og *Hyndluljóð* som tyder på ein ekte tradisjon. Det er vel heller ikkje urimeleg at Snorre i si utforming av Ásgard-segna har hatt levande tradisjon å bygge på i nokon mon, i fyrste rekkje vel tradisjon frå Trøndelag. Og nettopp der var det rimelig at bandet måtte knytast mellom heidensk og kristen tradisjon. Det var Heilag-Olavs stad, der var Nidarosdomen, Nordens fornemste byggverk. Den tanken ligg nær at segnene fleire gonger fekk ny aktualitet for di Nidarosdomen så ofte måtte byggast oppatt etter at eldebrand og andre ulykker hadde herja. Til Nidaros stunda pilgrimane, og at dei var tradisjonsspreiarar kjenner vi vel til. Av det som er sagt, går det fram at den norske tradisjonen viser ein tydeleg einskap og at vi derfor ikkje kan tale om ei sørleg og ei nordleg gruppe — i vårt land.

Ut frå den norske tradisjonen, og etter mitt skjøn, er det mest som talar for at dei nordiske Finn-segnene ikkje er utlauparar av dei kontinentale segnene, men sjølvstendig utforma her nord, frå fyrst av i Nidaros. Her i Lund har vi så fått ein filial, eit andre sentrum for spreinga. Eg kan ikkje sjå at det er gjevi fullnøyande og overtydande grunnar for det andre synet, men det er så mange vanskelege problem knytte til segna, m. a. mogelege lån vestfrå, frå andre sida av Nordsjøen, at det framleis vil vere godt høve til å skrive ei rekkje avhandlingar om Finn-segna.

Waldemar Liungman, Djursholm (autoreferat):

Talaren sade sig vara den förste att erkänna, att som prof. Svensson mycket riktigt anmärkt kartorna i uppsatsen om Finnsägenproblemet (i *Fm o. Ft* 1942, s. 86 ff. och 198 ff.) vore svår-lästa. Det var av tekniska skäl och talaren hade också i uppsatsen givit upplysning om att kartorna kunde fås i blåkopior i 2 à 3 ggr större skala från IFGH.

Talaren övergick därefter till att framhålla nödvändigheten av att skilja mellan motiven i sägner om Vattenhästen som arbetshäst och sägner om Djävulen som byggmästare. Till den första hör sägner i Finncykeln om Conan och Gilla Dackers häst även om den i slutspurten kombinerats med sägner om Vattenhästen som blir längre och längre. Sistnämnda sägner kunde följas från södra Frankrike dels till kelterna på de brittiska öarna, dels utefter Rhen till Norden. Sägner om Vattenhästen som arbetshäst har säkert gått samma väg. I varje fall påträffas vi den både på de brittiska öarna och i Norden samt i västra Tyskland på 1500-talet. På Island ha vi två typer, en i *Landnámabók*, slående lik den ännu i Norden förekommande och en i sägner om Asgård i *Gylfaginning* (kap. 42), som stå motsvarande keltiska sägner närmare.

Sägner om Djävulen som byggmästare av broar, borgar eller slott, men också av kyrkor är välkänd i Tyskland bl. a. i *Grimms Deutsche Sagen* (nr 181) och hos Schambach-Müller (*Nieder-sächsische Sagen und Märchen*, s. 153). I den förstnämnda (från Hessen) uppträder djävulen dock mera som förstörare av en nyuppförd kyrkobyggnad, ehuru enligt samma schema som i Finnsägner. Från Tyskland har vägen icke varit lång till Danmark.

Enligt talarens mening hade Finnsägner uppstått tidigast i slutet på 1500-talet i trakten av Viborg, där vid den tiden ett härad låg, kallat Findzherrit. Förebilderna voro såväl den tyska sägner om Djävulen som byggmästare som några motiv i *Titteliture-sagen* (Aarne nr 500) i vilken vi finna både namngissningen och ett par framsjungna förrådande versrader. Från Viborgstrakten hade Finnsägner sedan spritts över hela Danmark samt från Själland till Lund. Hade den övernaturlige hittills i regel varit en "bitte mand" blev han på nuvarande svenskt område en jätte. Vandringsriktningen

ginge i Sverige mot norr med huvudgrenen över Tiveden och sedan ända upp till Norrland. En sidogren utgick till Finland och Estland.

Talaren framhöll, att det var 15 år sedan han skrev sin uppsats om Finnsägnen, och om det nu gällde, att bland alla där förebragta skäl för denna vandringsriktning framdraga det viktigaste och det som bäst fäst sig i hans minne, så vore det Skallenamnet. Det hade uppkommit i trakten mellan Vänern och Vättern och tog där överhanden över Finn-namnet, som visserligen icke helt försvann — det är känt ända upp i Norrland — men blev försatt i minoritetsställning. Skulle vandringsriktningen vara den motsatta, vore det oförklarligt att Skallenamnet bland de hundraden av varianter som i Sverige upptecknats söder och väster om Tiveden helt skulle kunna försvinna.

Sedan talaren hade skrivit sin uppsats om Finnsägnen hade en keltisk sägenvariant från Skottland framdragits (i Folkklivsarkivet i Lund, nr 2: 82). Som talaren meddelat i ett tillägg till vissa särtryck, avsedda för biblioteken, är denna skotska variant en tydlig utlöpare från Jylland (se Danske Sagn III, nr 938 och 952, talarens karta i Fm o. Ft nr 1 och 9 a).

Finnsägnen i Norge ville talaren nu icke vidröra, då den föregående norska föredragshållaren meddelat, att det fanns mycket ännu obearbetat variantmaterial tillhörande sägnen i Norsk Folke-minnesamling. Själv hade talaren för 15 år sedan fått allt det material, som denna institution då kunde frambringa.

Att någon forskare som det sades avsiktligt icke skulle ha begagnat sig av vissa varianter till förmån för visst önskat undersökningsresultat vore en oförståelig förmodan. Talaren hade icke bara själv framlagt allt material som givits honom eller som han själv framletat, utan sade sig även vara övertygad om att ingen vid kongressen närvarande forskare skulle kunna ha gjort sig skyldig till ett motsatt förfarande.

Talaren framförde slutligen sitt tack till prof. Sigfrid Svensson för hans betydelsefulla inlägg i diskussionen och sade sig vara viss om att därest C. W. von Sydow, utan vilkens insats vi folkminnesforskare inte sutte här, kunnat närvara, så skulle han både med intresse och glädje hava deltagit i den i känslan av att den låga han en gång som pionjär tände, ytterst vore avsedd till upplysning och klarhet.

Lauri Honko, Helsingfors:

Vad Finnsägnens problem angår, vill jag helt kort anmärka, att det uppenbarligen ännu i arkivens gömmor finns förborgat sådant material, som kan vara av betydelse och som i varje fall bör beaktas. Jag avser härmed närmast finskt material. Vid sidan om den kända redaktionen av Finnsägner, i vilken jättarna Killi och Nalle funktionerar som byggare och vilken närmast ansluter sig till den svenska Skalle-redaktionen, existerar av samma sägen ännu en redaktion, som hittills har undgått forskarna. Varianterna av denna hör hemma i Ingermanland (trakten kring Leningrad), noggrannare sagt hos den finska allmogen i västra Ingermanland, det så kallade Estniska Ingermanland. Sägner redogör för kyrkobygget i Reval och som byggare nämnes *Uolu* (i de två äldsta varianterna från år 1892 är namnet i formen *Oolo*), som inte är någon annan än Sankt Olof själv. Språkligt är utvecklingen Olof > Oolo > Uolu vad man kan vänta sig. Likheten med helgonet inskränker sig dock endast till namnet. Uolu som byggare har jättens utseende och egenskaper. Byggherren, som en gång sades vara kung, beskrivs mera obestämt. I varianterna ingår alla Finnsägnens viktigaste motiv: löftet om solen och månen, blottandet av namnet i vaggvisan, placandet av korset på kyrkoåsen, jättens fall och död. Slutligen säges om Uolu att hans ben förstenedes, en groda kröp fram ur hans hjärta och en orm från örat. Det må nämnas, att det vid St. Olofskyrkan i Reval verkligen i berget finns en bild av mannen, grodan och ormen. Hur gammal är då traditionen om Uolus-St. Olofs kyrkobyggande i Reval? Det vet man inte. Jag känner inte i detalj det material, enligt vilket dr Boberg i sin intressanta Baumeistersagen drog slutsatsen, att sägner uppstått i öster, men med kompletterat finskt och även estniskt material kunde saken kanske belysas. Man vet att Sankt Olofskyrkan i Reval byggdes i början av 1200-talet och att den var avsedd för svenskarna där. Tydligt har sägner först berättats just bland den svenska befolkningen, men frågan är, har den uppstått där eller har den berättats efter mönster, som tagits med från Sverige? Antingen direkt från svenskarna eller genom estnisk förmedling har den sedan anammats av ingermanländarna.

Enligt vad jag kunde märka, nämnde inte prof. Strömbäck i sitt föredrag om valet av kyrkplatsen, då han talade om motsvarande

finska uppfattningar, den viktiga S:t Henrikslegenden, vilken enligt Martti Haavio (Piispa Henrik ja Lalli. Porvoo 1948) författades i slutet av 1200-talet för att propagera för S:t Henriks dyrkan, som var koncentrerad till Nousis kyrka. Legendens har sin absoluta motsvarighet i sägnen som förtäljer om Sebaldus-kyrkans i Nürnberg uppkomst; i båda drar ett oxpar helgonets kropp till en plats där kyrkan sedan byggs. Liknande sägner berättas också i Estland.

Jöran Sahlgren, Uppsala:

I Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok *Saga och sed* utgav jag åren 1940 och 1941 en oavslutad uppsats med titeln "Sägner om trollen Finn och Skalle och deras kyrkobyggande".

Jag påpekade där, att varken C. W. von Sydows äldre tolkning av *Finn* som 'finne' eller hans senare antagande, att namnet vore identiskt med det iriska namnet *Finn*, kan godkännas. Ordet *finnr* betyder i den fornvästnordiska litteraturen i regel 'lapp'. Lapparna voro små till växten och ansågos vara trollkunniga. Jätten Finn var ursprungligen efter allt att döma en trollkunnig lapp. I dansk tradition framhålles ofta trollet Finns dvärgliknande storlek.

Minnen av det kyrkobyggande trollets dvärggestalt lever kvar i sådana namn som *Timmelitut* (Uppland) och *Fysling* (Jämtland). *Timmelitut* är en trollkunnig *Tummeliten* och *Fysling* är säkerligen detsamma som *fötling* dvs. 'fotslång', jfr. tyskt *Däumling* 'Tummeliten'. I Hållnäs Uppland sades trollet *Timmelitut* bo i Värstuberget dvs. *Dvärgstuguberget*.

Sagan om den trollkunnige dvärgen Finn (dvs. lappen) har spritt sig från Norge till Danmark. Från de danska öarna kom den till Lund på 1600-talet. Kontaminationen med Simsonbilden i Lundadomens krypta kom Finn att växa till en jätte.

Men sagan om byggmästardvärgen spred sig från Norge också till Jämtland och Uppland.

Den lundensiske byggmästarjättens saga synes från Lund ha spritt sig till Närke, där han fått namnen *Skalle* (efter *Skallerud*) eller *Killevigge* (efter socknen *Kil* och ordet *vigge* 'kil').

Från sveaprovinserna har *Killevigge* vandrat vidare till Finland, där han kallades *Killi*.

Den planerade sammanfattningen av de i min uppsats framställda meningarna blev tyvärr aldrig skriven. Jag gläder mig emellertid åt att man numera tycks ha accepterat mina teorier.

Waldemar Liungman (autoreferat):

Sedan docent Liungman åter fått ordet kunde han fastslå, att enighet vunnits beträffande Finnsägnens vandring från norra Jylland över Själland till Lund och sedan från Skåne upp mot Norrland med en utlöpande gren till Finland och Estland. Samtidigt hoppades han att det norska nytillkomna sägenmaterialet, som ännu inte framlagts för kongressdeltagarna, skulle läggas till grund för en omprövning i Norge av det norska Finnsägenproblemet.¹

Odd Nordland, Oslo:

Det å ha kyrkja attved seg byr på mange föremuner, ikkje berre i eldre tid då messe-tider og kyrkjegang sette slike krav at stormenn av den grunn kunne vera freista til å byggja seg *högende-kyrkjer*.

¹ Sedan författaren erhållit det omtalade nytillkomna norska materialet, kommer en exkurs om Finnsägenproblemet i Norge att infogas i Waldemar Liungman, Sveriges sägner i ord och bild, del III.

Kanskje det viktigaste er at kyrkjestaden kjem til bli sentrum i bygda, ein stad dit mange har ærend, ikkje berre til preika, men også til bryllup, barnedåp, gravferd og andre viktige hendingar i bygde- og ættelivet. Det er difor mange interesser som kjem fram når valet av kyrkjestad skal avgjerast, og ikkje alle er like reint kyrkjelege.

Er det noko som kan valda strid i ei bygd, så er det spørsmålet om kvar kyrkja skal liggja. Det er viktig for så mange, og er det ikkje kyrkjer för, kan valet av kyrkjestaden bli avgjerande for gamle vanlege mötestader i bygda, for handel og samferdsla. Den som har sett nokre döme på korleis slike avgjerder blir tatt, vil hugsa kva strid også byggjinga av ei kyrkje kan föra til. Eg kjenner döme på at det ikkje berre er sjölve kyrkje-staden striden kjem til å gjelda, men også kven som frå sine gardar kan sjå den nye kyrkja.

Det er attende til slike motsetnader i bygdelivet at vi må sjå etter årsakene til at desse vandresegnene har fått så stor frekvens som dei har det i Norden. Det kunne her vera interessant å samanlikna med stork der det innanfor kvar bygd fanst hovdingar og fyrstar som uimotsagt hadde så stor makt at dei, kvar på sin stad, åleine, kunne avgjera valet av kyrkjestad. Det er ikkje sagt at vi under slike tilhöve ville finna at desse segnene var like vanlege.

Ut frå dei motsetnader, den *tension*, det i regelen vil vera i ei bygd kring valet av kyrkjestad, er det rimeleg å sjå ei sosialpsykologisk motivering for frekvensen av desse segnene vi her omtalar. For den eller dei geistlege som hadde med kyrkjebygginga å gjera, ville det vera rimeleg å föra saka inn på eit plan der han kunne rå med, eller i det minste avgjera saka. Det vil seia, han ville föra inn dei meiningar om saka, som dei makter han tente, guddomen, sjölv hadde. Som mellommann mellom maktene og menneskja, var det den geislege sjölv som var den som påviste eller tolka teikna på guddoms-viljen.

Det vi her står framfor, er tradisjonar som psykologisk sett, i sin funksjon, står draumen og den personlege openberring nær i mellomalderens politiske maktkamp. Der avgjera kunne vera tvilsam, og retten likeeins, möter vi ofte teiknet, draumen, openberringa som kjem inn som *ultima ratio*. I all mellomaldersk statsmannskunst og hersketeknikk kjenner vi desse tradisjonane om korleis den overnaturlege viljen dukkar opp i motiveringa for eit hertog, i talen för slaget, alle med den funksjon at dei skal bli godtatte og gi ekstra sötte i til den som har avgjerda i si hand.

Materialane som blir flytt, kyrkjeveggen som blir nedriven, osb., er teikn frå maktene, — kan tolkast som teikn frå maktene. Ei avgjerd kan underbyggjast med å visa til maktene si eiga avgjerd, eller strid kan stoggast med ei slik påvising. Det skulle difor ikkje vera urimeleg å tru at sume av desse vandresegnene kan ha blitt brukt i samsvar med sin sosial-psykologiske funksjon ved valet av ein kyrkjestad.

På same vis kunne desse segnene også få livsvilkår i seinare tider, når busetnads- eller makt-tilhøve i bygda ikkje lenger var slik at folk utan vidare ville godta den gamle kyrkjestaden som naturleg eller sjølvsgt. Sjølve det at kyrkja låg der ho låg, kunne verta så merkeleg at det krov ei forklåring, og den vart då henta frå vandresegna og knytt også til ein ny plass.

Det eg ville peika på, er at dette materialet som her er framlagt så oversiktleg og fengslende, byr på ei rad interessante problem med omsyn til den sosial-psykologiske funksjon tradisjonen kan ha hatt i bygdesamfunnet. Det kan gi oss meir innsyn i kva det er som gir ein slik segntradisjon heimfestingar og livsvilkår.

Ingemar Ingers, Lund:

Sägnera kring omständigheterna vid tillkomsten av en kyrka kan i vissa fall ha ett verklighetsunderlag. Ett sådant synes föreligga i Bjereshög i Bara härad i Skåne, som är en av våra minsta socknar. Sägnera uppger, att den fordom utgjort en socken tillsammans med Mölleberga men blev skild därifrån, emedan två systrar blev sådana ovänner, att de inte kunde gå i samma kyrka, varpå den ena byggde en egen kyrka i Bjereshög. Att Bjereshög är en yngre sockenbildning än Mölleberga, synes framgå därav att dess gamla kyrka (riven på 1890-talet) var av tydligt unggotisk karaktär och alltså yngre än Mölleberga rent romanska kyrka. Hör ha vi verklighetsunderlaget,

och historien om de två systrarna som blev osams har så blivit lokaliserad till denna plats.

Mången gång ha dylika sägner tillkommit såsom förklaring till att en kyrka blivit förlagd till en avsides eller svårtillgänglig plats inom socknen, såsom i sägnen om Dagstorps kyrka. I detta sammanhang vill jag nämna två källor, som vid kartläggningen blivit förbisedda. Den ena är de prästrelationer från Skåne från 1730- och 40-talen, som ingår i *Collectio Rönbeckiana* å Lunds U. B. Den har också sitt intresse som jämförelsematerial mellan 1700-talets och 1900-talets folktradition. Den andra är de kyrksägner, som ingår i Landsmålsarkivets i Lund samlingar, som är registrerade och lätt tillgängliga, och som i denna undersökning borde varit utnyttjade. De samlingar av folkdiktning, som finnes å Landsmålsarkivet i Lund, som är de äldsta i Sydsverige arkiverade, bör icke förbigås vid någon större undersökning som faller inom folkdiktning och folktro.

Hilding Pleijel, Lund:

Blott ett par ord för att understryka betydelsen av herr Strömbäcks iakttagelse, när han påvisar återklngen från Bibeln i fråga om stut- eller kvigmotivet vid en kyrkas grundläggning. Den kyrkohistoriska bakgrunden talar för att det verkliga är Första Samuelsbokens berättelse som här återverkat. Under hela 1600-talet var det nämligen just *Gamla* testamentet som ivrigast lästes av folket. Man sökte i dess berättelser lika mycket spännande historisk läsning som uppbyggelse för själens tröst. Det principiellt viktiga är sålunda att vi i nämnda motiv icke möta någon gammal folktro utan en litterär påverkan från gammalluthersk tid.

Carl-Martin Edsman, Uppsala:

Det i kyrkobyggnadssägnera vanliga motivet, att vad som byggdes om dagen, revs ned om natten, finnes, som prof. Strömbäck själv noterat i tidigare publikationer från 1944 och 1951, i Fornsvenska legendariet och dess latinska förlagor (1000-talet). Det har senare berörts av doc. Gösta Holm i hans avhandling om S-passivum i svenskan (Lund 1952, s. 93 f.). I samband därmed har jag kommit att gå igenom ULMA:s rika uppteckningsmaterial och de litterära belägg, som kunna erhållas bl. a. genom S. Thompson's Motif-Index (B 155: 1; F 451: 5. 2. 5; 531: 6. 6. 1), Feilbergs ordbok ("Kirke", "Kvie") och Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens („Kirche"). Eftersom motivet med rivningen ingår i olika sägentyper, får man söka på flera håll och ofta förgäves. De positiva resultaten av den tämligen tidsödande genomgången skola icke här redovisas men ställas gärna vid anfordran till kyrkobyggnadssägenforskningens förfogande. Två äldre belägg på nordisk mark förtjäna dock att anföras:

"Den Indbildning have og mange Bønder . . . at visse Kirker ere af de Underjordiske flyttede fra sit første Stæd, fordi de ei have kundet fordrage dem i Nærværelsen hos sig" (H. Strøm, *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør beliggende i Bergens Stift i Norge I, Sorøe 1762*, s. 540).

"Ett gammalt taal är, att ther (Hallaryd i sydvästra Småland, år 1667) hadhe i fordom tijd en Kiörkia skullet bygdts, hwilkett intet kom till någon effect, allthenstundh hwadh ther om dagen bygdes, thet blef om natten nederrefwett. Såsom thet talet är gement, hoos oss, om många gamla Kiörkioplatzar, hwarest Kiörkior äro begynte, och icke fullbordade (P. Wilstadius, *Den första fornminnesinventeringen i Kronobergs län = Småländska Hembygdsböcker 7, 1940*, s. 30 f. = *Hyltén Cavalliusföreningens Årsbok 19, 1940*, s. 131 f.; påpekats för mig av G. Gilstring, Pelarne).

Emellertid kan detta motiv, såsom inledaren också förmodat, följas längre tillbaka i medeltiden. Det dyker upp redan hos den gamla kyrkans historiker i samband med skildringen av Julianus avfallingens misslyckade försök att år 363 återuppföra templet i Jerusalem. Detta är betygat av den romerske historieskrivaren och ögonvittnet Ammianus Marcellinus, enligt vilken en brand gör slut på byggenkapen (XXIII, 1, 2). Detta har utbroderats på växlande sätt

av 400- och 500-talets kristna kyrkohistoriker. Episoden är hos dessa inställd i den gammalkyrkliga polemiken mot judarna. I denna argumenterar man bl. a. så att judarna omöjligen kunna vänta på den rätte Messias. Denne måste nämligen komma, medan templet ännu består. Det har Jesus gjort, och han är alltså den rätte Messias. Ty templet är för evigt förstört, och varje försök att återuppbygga det är dömt att misslyckas. Detta gäller t. ex. just kejsar Julianus avfallingens plan att på nytt uppföra templet. Biskop Theodoretos av Kyros, som på denna punkt följes av Cassiodorus (*Hist. Trip.* 6, 43 = *CSEL* 71, s. 365 f.), berättar härom, att den olycksalige kejsaren trodde, att han kunde vederlägga Herrens ord, men genom sitt företag betygade han i stället dess sanning. "Då man begynte gräva och forsla undan jorden, arbetade om dagen många myriader härmed, men om natten växte jorden automatiskt upp ur graven." Stormvindar blåste också iväg byggnadsmaterialet åt alla håll. När judarna ändå icke upphörde med bygget, blev det en stor jordbävning, och slutligen slog det upp eld ur grundvalarna och dödade de flesta arbetarna. En pelarhall, där talrika hantverkare höllo till, instörtade en natt och begravnade de sovande (jfr sägnen om Kölbigkerdansen!). Samma och följande natt syntes ett lysande korstecken på himlen, och på judarnas kläder kunde man också se kors, men svarta sådana. Inför alla dessa tecken och under uppgav man slutligen bygget (*Hist. Eccl.* III, 20 = *GCS* 44, s. 198 ff., med goda hänvisningar till parallellställen).

Motivet återkommer även i berättelsen om det evigt ofullbordade synagogbygget, som bl. a. finnes hos Petrus Diaconus i hans *De locis sanctis* 16 från 1137, som dock innehåller en myckenhet 600–700-talsmaterial. I närheten av Kapernaum befann sig enligt denna framställning en synagoga, som Jesus förbannat. En dag kom han själv förbi och såg judarna sysselsatta med bygget på synagogan. "Vad gör ni här?" – "Ingenting", blev svaret. "Om ni ingenting gör, må det ingenting bli." Så blev det också, och allt vad de åstadkommit om dagen, revs ned om natten (*CSEL* 39, s. 113; liksom Cassiodorus anförd av B. Blumenkranz, *Juden und Jüdisches in christlichen Wundererzählungen*, *Theol. Zeitschrift* 10, 1954, s. 423 f.)

ZUSAMMENFASSUNGEN¹

VORTRÄGE

Martin P. Nilsson:

SAKRALES UND PROFANES IM VOLKSLEBEN. (S. 5—11)

Bei den heidnischen Römern hatte alles Profane auch eine Seite, die der Religion zugewendet war. Ebenso verhielt es sich im christlichen Mittelalter. Bei den Rundwanderungen um die Äcker an den Bittagen, hat man einen Brauch, der der Saat des Bauern galt, in eine sakrale Zeremonie verwandelt. Die Kirche bot dem Volk Schauspiele. Die Mysterienspiele wurden auf Strassen und Marktplätze verlegt. Auf mittelalterlichen Gemälden in den Kirchen finden wir auch profane, ja sogar burleske Szenen. In der Reformation aber wurden Schauspiele, und Kunst überhaupt, als profane Dinge betrachtet und vom Sakralen getrennt. Diese Trennung brachte der Kirche nicht nur Gewinn. Früher war das Kirchengebäude der religiöse und soziale Mittelpunkt des Dorfes. Das Wort „Messe“ bezieht sich ja auf den Schluss des Gottesdienstes, es wurde dann aber auch zur Bezeichnung dessen, was danach folgte, des Jahrmarktes. Sollen die alten Volksfeste fortleben, müssen sie sich den Forderungen der Zeit anpassen, die Feiern der Luzia- und Walburgisfeste bieten Beispiele hierzu. Besonders konservativ sind jedoch Traditionen für Speisen an Festtagen. Betrachte man das volkliche Leben des Alltags, so bietet sich uns eine grosse Buntheit und die Neigung Subtilstes mit Niedrigstem zu vermischen.

Marta Hoffmann:

PROBLEME IM ZUSAMMENHANG MIT DER FLÄMISCHEN WEBART
IM NORDEN. (S. 12—21)

Aller Wahrscheinlichkeit nach ist die flämische Webart vom Kontinent durch eingewanderte Handwerker während der Renaissance

¹ Die Zusammenfassungen stammen vom Herausg. und wurden von Fil. lic. R. Krauss übersetzt.

nach dem Norden gekommen. Die Produktion der königlichen Werkstätten ist wohl bezeugt, aber schon bevor diese zustande kam, scheint eine als bürgerlich anzusprechende Produktion existiert zu haben. Die Frauen hatten zur Zeit der Handwerkszünfte eine zurückgesetzte Stellung, aber es sind uns Weberinnen aus dieser Branche bekannt, die als eigene Unternehmerinnen gearbeitet haben — und ausserhalb der Hofsphäre scheint die flämische Weberei in erster Hand von Frauen betrieben worden zu sein. Die noch erhalten gebliebenen Gewebe zeigen, dass neben Flandern auch Norddeutschland für diese Weberei im Norden von Bedeutung gewesen ist. Man dürfte im ganzen Gebiet den gleichen Webstuhltyp verwendet haben, einige späte Ableger sind uns noch aus Norwegen und Schonen bekannst. Es kommen heute noch einander sehr ähnliche eiserne Rietblätter vor. Wir haben mit einer deutlich hervortretenden volkstümlichen Produktion zu rechnen, aber die Probleme entstehen dann, wenn man sich fragt, wer die Herstellung dieser Gewebe betrieben hat, wer waren diese Leute, und wer hat diese Webart und ihre Geräte in dieses volkstümliche Milieu gebracht. Diese Fragestellung ist zuallererst volkskundlicher Natur. Dies gilt auch für die die Frage: Inwieweit sind diese Gewebe als Bettdecken und Wandbehänge verwendet worden und in welchem Verhältnis stehen sie zu einem älteren Gebrauch von Wandtextilien ganz anderen Formats? Diese prinzipiellen Fragen entstehen überall da, wo eine europäische Handwerksart auf die lokale Tradition eines anderen Gebiets stösst, in dem dann die Hersteller nicht vom Fach waren, und der Bedarf der Kunden obendrein von ganz anderer Art war als im Entstehungszentrum.

DISKUSSIONEN

DER VIERKANTHOF (S. 22—98)

Sigurd Erixon:

Der Diskussionseinleiter behandelte im Anschluss an seine früheren Forschungen die verschiedenen schwedischen Hofstypen. Schon während des späteren Mittelalters kommt im nördlichen Skandinavien der geschlossene Hofkomplex vor. Die späteren, vierseitigen Höfe in Südschweden scheinen Vorgänger mit weniger dichter, un-

regelmässiger Gebäudeansammlung, die allerdings eine gewisse Neigung zum Vierkant hin aufweist, gehabt zu haben. Der nord-schwedische Hof ist wahrscheinlich auf eine Sennereianlage mit angedeutetem Wohnhof und einer Verzäunung vor dem Viehstall zurückzuführen. Es kann ein gewisser Einfluss von dem vierseitigen Herrenhof des späteren Mittelalters mitgewirkt haben. Die Ausrichtung der Gebäude nach den vier Himmelsrichtungen, sowie der Drang zur Sicherheit für Gut und Leben, dürfte den vierseitigen Grundriss begünstigt haben. Für die mittelschwedischen Hoftypen, die in einen Wohn- und einen Stallteil zerfallen, dürften deutsche Burgen und Herrenhöfe als Muster gedient haben. Ein entsprechender Einfluss lässt sich auch im Baltikum verspüren. — Der zu den einzelnen Höfen gehörige Bestand an Häusern zeigt schon seit dem Mittelalter eine straffe Traditionsgebundenheit. Im Bedarfsfalle wurden die Räume einfach verdoppelt, was besonders für die Scheunen zutrifft. Die Form des Hofraums ist doch darauf nicht zurückzuführen. Das Getreide, sowohl das gedroschene als auch das ungedroschene, konnte in Diemen im Freien verwahrt werden. In Nord-schweden sind die Scheunen von alters her oft ausserhalb des eigentlichen Hofes zu finden. Aber auch anderwärts haben neue Methoden des Auflegens, der Lagerung und des Dreschens des Getreides folgerichtig zu Veränderungen des Gebäudekomplexes geführt, was auch vielfach anderswo in Europa festgestellt worden ist. — Auf dem schonischen Herrenhof war nach kontinentalem Vorbild der Stallteil vierseitig und hier wohnten auch die Leute, die mit der Viehhaltung beschäftigt waren, mit ihren Familien. Dass im Bauernstand Vierkant-höfe schon im 16. Jahrhundert gebräuchlich waren, ist für die östlichen Teile des damaligen dänischen Reiches klar bezeugt. Ein ähnlicher Hoftyp, der schon im Mittelalter existierte, war für Süd- und Mitteldeutschland und auch für ein Gebiet, das sich von hier aus nord-östlich bis herauf ins Memelgebiet erstreckte, charakteristisch. In weniger ausgeprägter Form finden wir ihn auch wegehend in den angrenzenden Gebieten. In Nordwestdeutschland dagegen, bis herauf in die Gebiete östlich des unteren Laufs der Oder, finden wir das altertümliche niedersächsische Bauernhaus. Diese Barriere scheint jedoch den Kontakt zwischen Mitteldeutschland und den Ostseeländern nicht verhindert zu haben. Erixon kommt zu dem Ergebnis, dass der mitteldeutsche Hof durch Initiative der Gutsbesitzer bis herauf an die Ostsee vorgedrungen ist und dass man daher auch Grund hat damit zu rechnen, dass dieser Einfluss sich noch

nördlicher erstreckt und auch Schonen, Bornholm und Seeland berührt hat. Die ursprüngliche Gruppierung der verschiedenen Gebäude des skandinavischen Hofes war lockerer und lichter als die des kontinentalen Hofes, der seinen Grund rationeller ausnützen muss. Weithin hatte man hier einen mit Mauern und Gebäuden umgebenen, mehr oder weniger regelmässigen, pferchähnlichen Hofraum. Der vierseitige mitteleuropäische Hof ist eine höhere Entwicklungsform auf dieser Grundlage.

Svend Jespersen:

Das Diskussionsthema warf zwei Hauptfragen auf: Weshalb und wann wurde das Langhaus der Eisenzeit durch den aus mehreren Gebäuden bestehenden Hof ersetzt? Aus welchen Elementen bestand der neue Hof und wie und wann wurde der vierseitig umbaute Typ daraus? Der Redner betonte besonders, wie wichtig eine Analyse der Raumelemente des späteren dänischen Langhauses wäre. Diese bildeten verschiedene Einheiten mit verschiedenartigen Kombinationsmöglichkeiten und der prinzipielle Unterschied zwischen einem solchem Gebäude und den Blockhäusern ist keineswegs so gross, wie man ursprünglich angenommen hat. (Man vergleiche hierzu die Tatsache, dass die Namen vieler Räume auf "-hus" enden). Die spätere Aufteilung in Wohn- und Wirtschaftsgebäude ist dadurch auch leichter zu erklären. Wann der aus mehreren Gebäudereihen bestehende Hof zum ersten Mal in Dänemark auftritt, ist noch nicht mit Sicherheit nachgewiesen worden, wahrscheinlich dürfte er aber seit Ende des ersten Jahrtausends allgemein vorkommen (vergl. hierzu die Angaben in der dänischen mittelalterl. Gesetzgebung und die Namen der verschiedenen Räume). Der schonisch-dänische Hof hat der Meinung des Redners nach nicht reinen Pferchcharakter gehabt, sondern er war gleichzeitig Wohnhof, Viehhof und Platz für die Getreidemieten, "stack-gård", was jedoch nicht besagen soll, dass man die einzelnen Häusergruppen aufgeteilt hat. Im Augenblick können wir aber nun der Frage nicht näher kommen und nur sagen, dass sich dieser Hof aus einer in seinen Einzelheiten unbekanntem Form während des Mittelalters zur vierseitigen Form entwickelt hat. Die Entstehung dieser Gebäudeanordnung dürfte eher in einer Parallelentwicklung von Herrenhof und Bauernhof zu sehen sein, als dass die Form des letzteren durch Einfluss des ersteren entstanden sei. Dass der Vierkanthof auf schonisch-dänischem Gebiet das Resultat einer einheimischen Entwicklung sei, habe ich aller-

dings niemals behauptet. Zur Beantwortung dieser Frage sind uns noch nicht die Möglichkeiten gegeben. Dazu ist noch eine weitere Überprüfung des Archivmaterials nötig und ausserdem muss unsere Kenntnis dieses Hoftypuses im übrigen Europa noch vertieft werden.

Toivo Vuorela:

Noch bis in unsere Zeit hinein liegen die einzelnen Gebäude der Bauernhöfe in Finnland nicht zusammengedrängt sondern eher licht. Dieser Zug ist besonders beim savolaxischen und karelischen Hof, mit Ausnahme von Südkarelien, wo der vierseitig umbaute Hof durch späten östl. Einfluss Verbreitung gewonnen hat, zu finden. In Westfinnland begann sich schon frühzeitig eine Tendenz zur regelmässigen Gruppierung der Gebäude geltend zu machen und der Grund zu diesem Unterschied zwischen Ost und West war der, dass man zwei verschiedene Flurbezeiningssysteme anwendete. Auf den nordschwedischen, umbauten und nicht aufgeteilten Hof-
typ, stossen wir im Tornedalen, und im schwedischsprachigen Syd-
österbotten finden wir einen zweigeteilten, vierkantigen Hof vom
selben Typ wie der in Mittelschweden. Die Gebäude der Pfarr-
stellen und der Militär-Dienstwohnungen können hierbei impuls-
gebend gewesen sein. Den administrativen Verordnungen ist in die-
sem Zusammenhang wenig Bedeutung beizumessen, aber die Stadt-
kultur hat einen grösseren Einfluss ausgeübt, als man im allge-
meinen annimmt. In der Stadt war ja die Anlage der Gebäude durch
das enge Grundstück begrenzt und denselben Effekt hatte die Flur-
bereinigung. Im Erscheinungsbild des umbauten Hofes lassen sich
Kulturschichten verschiedenen Alters unterscheiden, doch muss man
als Triebkraft im Hintergrund eine selbständige, durch Zweck-
dienlichkeit bestimmte Kulturentwicklung mit in Rechnung stellen.

Rigmor Frimannslund:

Den norwegischen Bauernhof kann man nur teilweise mit dem „Vierkanthof“ vergleichen, weshalb sich die Rednerin darauf beschränkte, kurz über die verschiedenen Hoftypen in Norwegen zu berichten, wobei sie ihr Material in folgende zwei Untergruppen teilte: Höfe mit nur einem Besitzer und Höfe, auf denen die Gebäude mehrerer Besitzer stehen. Von der ersteren Gruppe zeigt Fig. 1 wie die Häuser aufgelockert um einen vierkantigen Hofraum geordnet sind. Fig. 2 die Tendenz, die Häuser zusammen zu

rücken und Fig. 3 zeigt einen zweigeteilten Hof, mit den Wohn- und Wirtschaftshäusern getrennt geordnet. In der zweiten Gruppe können die Höfe selbständige Vierecke bilden oder sie können durch Gebäude von beiden Höfen getrennt werden oder sie besitzen einen gemeinsamen, länglichen Hofraum. Die Fig. 4–8 zeigen Kombinationen dieser verschiedenen Typen und Fig. 9, wie auch in dieser Gruppe Wohn- und Wirtschaftsgebäude getrennt sein können. — Im Vestlandet bedingt das Grundstück die haufenförmige oder reihenförmige Ordnung der Gebäude, und nach diesem Vorbild hat man dann auch da gebaut, wo der Grund den Vierkanthof zugelassen hätte. Andererseits sieht man dann auch, dass der vierseitig umbaute Hof dort, wo er wirklich Fuss gefasst hat, auch an Stellen vorkommt, wo er in direkten Konflikt mit den Terrainverhältnissen steht, wie z. B. in Tröndelagen.

Albert Eskeröd:

Der Redner verwies auf seinen Artikel in *Fataburen*, 1957, über den dänisch-schonischen Hof und die Vierkanthöfe in Hinterpommern. Hier handelt es sich nicht um fertige Formen, die man als eine Art Mode von auswärts entlehnt hat, sondern man hat hierbei einerseits mit funktionellen Tendenzen und andererseits mit verschiedenen diesen entgegenwirkenden Kräften zu rechnen, die aber auf sehr realen Gründen beruhen, und diese gilt es zu erforschen. In seinem oben zit. Aufsatz kritisiert der Redner Sigurd Erixon, weil er einseitig mit einem fertig importierten Hoftypus rechnet und dabei meint, dass der Vierkanthof in Nordostdeutschland einschliesslich Hinterpommern das Vorbild war. Der Redner behauptete weiter, dass die Höfe im letztgenannten Gebiet ihre Vierkantform nicht vor Mitte des 19. Jahrh. erhielten, nämlich im Zusammenhang mit den grösseren Ernten. Erixon rechnet nun auch nicht mehr mit Hinterpommern. Der Redner legte weiterhin dar, dass auch der Rest dieses Gebiets bei näherem Zusehen nicht mehr als Vermittlungsgebiet für den Import des fränkischen Hofes nach Schonen und Dänemark in Frage kommen könne. Auch hinsichtlich des weiteren Auftretens des Vierkanthofes im übrigen Europa kan man sich fragen, ob man nicht auch hier mit ähnlichen Tendenzen in der Bauentwicklung zu rechnen hat, die sich auf reale und funktionelle Veränderungen in den Lebensformen und im Wirtschaftsleben zurückführen lassen.

Ingemar Ingers:

Neben dem Vierkanthof dürfte es in Schonen lange Zeit auch den dreiseitig umbauten und den im Winkel gebauten Hof gegeben haben, die letzteren besonders auf kleineren Grundstücken.

Bengt-Arne Person:

Der Redner richtete die Aufmerksamkeit besonders auf die stattliche Anzahl Rekognoszierungspläne von Pommern, die im Kulturhistoriska Museet in Lund aufbewahrt werden und die im Zusammenhang mit dem Krieg von 1756—63 angefertigt worden sind. Die dort abgebildeten Höfe (S. 96 und 97) sind nicht umbaut.

Albert Sandklef:

Das Archivmaterial von Halland erweist, dass hier vor 1730 nur wenige Vierkanthöfe vorkommen, danach aber steigt deren Anzahl, sodass sie in der Mitte des 19. Jahrh. in den Küstengebieten und in den Ebenen zur Regel geworden sind. Der Vierkanthof hatte praktische Vorteile. Südliche Vorbilder? Vielleicht. Aber können sie wirklich nachgewiesen werden?

DIE KIRCHE UND DIE VOLKLICHEN JAHRESFESTE. (S. 99—132)

Kjell Bondevik:

Der Diskussionseinleiter gab eine Übersicht über die verschiedenen nordischen Jahresfeste u. a. solche, die mit der Fastenzeit und Ostern zusammenhängen, ausserdem über Frühlingsfeste, Johannisfeiern und die Weihnachten.

Henning Henningsen:

Es ist überraschend festzustellen, wie wenig eigentlich das Christentum vermocht hat, auf den Volksglauben einzuwirken. Das Christentum war eine „Sonntagsreligion“, die keine Nutzenanwendung auf das Leben des Alltags hatte, so lebten Christentum und Heidentum nebeneinander fort. Dies gilt auch für die Jahresfeste. Das Kirchliche hat nur auf die äussere Form eingewirkt. Der Zweck dieser Feste war, die ermüdende alltägliche Arbeit zu unterbrechen und gleichzeitig den Menschen Gelegenheit zu bereiten sich zu treffen. Sie hatten indessen nichts mit der Lehre der Kirche zu tun. Es lag in der Macht der Kirche, die heidnischen Feste in Beschlag zu

nehmen oder auch neue einzuführen, aber es waren doch nur einige Tropfen semichristlicher Essenz, die im besten Falle diesen Festen beigegeben werden konnte.

Kustaa Vilkuna:

In einigen früheren Arbeiten hat der Redner dargelegt, dass viele Züge aus volklichen Arbeitsfesten auf die kirchlichen Jahresfeste übertragen worden sind. Seinen Beitrag beschränkt er auf ein Thema, das seiner Meinung nach versäumt wird: die lokalen Kirchweihfeste und ihr Verhältnis zur alten, volklichen Tradition. An gewissen Sonntagen versammelt sich die Bevölkerung aus mehreren Kirchspielen in einer bestimmten Kirche. Diese Sonntage haben ihre Namen von den verschiedenen Früchten der neuen Ernte erhalten: Himbersonntag, Brombeerfeiertag, Muldbeermarkt usw. Diese finnische Sitte hat auch in Schweden Entsprechungen. Nach der Ansicht des Redners haben sich die kirchlichen Weihfeste der lokalen Festen angenommen und von letzteren haben solche Sitten und Gebräuche, die für die Zusammenkünfte der Jugend beiderlei Geschlechts galten, besonders gut weitergelebt. Die ersten Beeren z. B. wurden von den Mädchen als „Aufwartung“ auf dem „Heiratsmarkt“, einen Charakter den diese Feste bekamen, gebraucht. Dadurch erhielten sie ihre volkstümlichen Bezeichnungen.

Carl-Martin Edsman:

Einleitend berührte der Redner die verschiedenen allgemeinen Entwicklungsgesetze, die für die Kirche, den volkstümlichen Glauben und die Sitte zutreffend waren und behandelte dann ausführlicher die Vorstellung von der „Sonne, die am Morgen des ersten Osterfeiertags tanzt“ um darzulegen, wie kompliziert das Verhältnis zwischen scheinbarem volkstüml. Glauben und der kirchl. Tradition sein kann: diese Vorstellungen haben auch eine lange literarische und liturgische Geschichte. Gedruckt finden wir nun diese Darstellung in „Religion och bibel“ 16, 1957: C.-M. Edsman, „Den dansande solen“.

Hilding Pleijel

betonte, gegenüber Henningsen, dass das Leben der Bauern von einer volklichen Frommheit geprägt ist, bei der primitive und christliche Elemente in einer ziemlich irrationalen Weise zu einer Einheit vereinigt worden sind.

Hilding Celander:

Der kirchliche Kalender brachte eine durchgreifende Veränderung der gesamten Lebensweise mit sich, aber trotzdem lebte noch vieles vom alten Glauben und alter Sitte weiter z. B. in der nordischen Weihnachtsgebräuchen. Die Sitte des „Tunkens“, die man weitgehend als Rest der heidnischen Weihnacht angesehen hat, hängt nach der Meinung des Redners mit dem katholischen Vorschriften für die Fastenzeit der Vigilentage zusammen.

Nils Strömbom:

knüpfte an Edsmans Darlegung über die tanzende Sonne an und verweist auf gewisse Goldbrakteaten der frühen Völkerwanderungszeit (III. S. 128). Hier sieht man deutlich einen Zusammenhang zwischen frugesichtlichen mediterranen Vorstellungen vom Sonnengott und späterem Volksglauben auf nordischem Gebiet.

Hilding Celander:

Auch antike Traditionen sind durch das Christentum nach dem Norden vermittelt worden. Der „Weihnachtsbock“ ist sehr komplizierten und dunklen Ursprungs. Dass die Sonne bei der Winter Sonnenwende in den Wendekreis des Steinbocks eintritt, kan gewisse Bedeutung mindestens für Redewendungen, die mit dem Volkskalender zusammenhängen, gehabt haben.

Kjell Bondevik

sagte in seiner summierenden Schlussbemerkung, dass das einschlägige Material theoretisch gesehen in drei Hauptgruppen und Problemkreise zerfällt: 1. Vorchristliche Glaubensvorstellungen und Sitten und die Einstellung der katholischen Kirche hierzu. 2. Christl. Glaube und christl. Sitte, den die kath. Kirche mitbrachte. 3. Der Standpunkt der protestantischen Kirche zu diesen beiden Gruppen. „Der Kontinent und der Norden“ ist ein unumgänglicher Gesichtspunkt, wenn man nicht nur einige isolierte Erscheinungen betrachten will. Die Verbreitung von Land zu Land und der Ausbreitungsweg sind wichtige Faktoren für die Erforschung des Gesamtbildes.

DAS HANDWERK ALS KULTURVERMITTLER ZWISCHEN DEM NORDEN
UND EUROPA. (S. 133—160)

Helge Sjøgaard:

Die Hauptfrage ist, ob der Handwerkerstand im Norden so selbständig und tatkräftig war, dass er aus sich selbst heraus neue Formen einführen konnte, oder ob die Initiative hierzu von anderen Bevölkerungsschichten ausging. In Dänemark kann man, was z. B. die Uhrmacher betrifft, verschiedene Arten der Kulturvermittlung feststellen: die Einwanderung fremder Handwerker, dänische Nachahmung fremder Erzeugnisse, der Import solcher Erzeugnisse und diesen stützende Regierungsmassnahmen. Mit ergänzenden Beispielen von anderen Handwerkszweigen zeigte der Redner, dass die Vermittlung der neuen Kunststile nicht nur Sache des Handwerks war, sondern diese kam durch die Klassen zustande, die während der verschiedenen Epochen Kulturträger waren. Das erklärt die Tatsache, dass künstlerische Impulse aus Westeuropa, trotz naher Anknüpfung des Handwerks an den deutsch-baltischen Kulturkreis, vermittelt werden konnten. Dies hat doch wahrscheinlich grössere Bedeutung für die Vermittlung der Technik als der Stilarten gehabt. Nur in einer Hinsicht kann dem Handwerk eine Hauptrolle zugesprochen werden, nämlich in betreff des Zunftwesens, das durch deutsche Handwerker und wandernde Gesellen eingeführt worden ist. Auch wurde vom Redner das Verhältnis zwischen den zünftigen und den ländlichen Handwerkern berührt, wobei sich zeigte, dass die erstgenannten sehr gegen ihren Willen die gebende Partei gewesen zu sein scheint.

Hilmar Stigum:

Im Anschluss an den Diskussionseinleiter behandelte S. als Hauptproblem folgende Frage: Sind es die Handwerker, die aus eigenem Antrieb heraus die neuen Stilarten lanciert haben, oder haben die Kunden die Neuerungen gefordert, oder hat schliesslich ein Zusammenwirken dieser beiden Faktoren stattgefunden? Lag es am konservativen Zunftmeister oder am konservativen Markt, dass die älteren Moden weiterlebten? Ausserdem unterstrich der Redner den Satz Sjøgaards, dass jeder Beruf für sich untersucht werden muss und zog norwegische Beispiele mit heran die dokumentieren, wie stark die Verhältnisse innerhalb der verschiedenen Berufe gewechselt haben.

Nils Cleve

zweifelte daran, dass die These des Diskussionseinleiters: dass für das Aufnehmen der europäischen Kunstindustrie im Norden, die höheren Klassen grössere Bedeutung als die Handwerker gehabt haben — volle Allgemeingültigkeit besitzt. Während der Renaissance dürften die ausländischen Handwerker, die nach dem entlegenen Finnland emigriert sind, selber die wichtigsten Kulturvermittler gewesen sein. Ende des 17. Jahrh. änderte sich schliesslich dieses Verhältnis, da wurde nämlich Stockholm für die Wohn- und sonstigen Lebensverhältnisse in Finnland massgebend, und gleichzeitig wurden die Zünfte mit der Hauptstadt verknüpft. So entstand ein doppelter Kontakt. Die Kunden hatten das Handwerk stärker in ihren Händen, wenn eine einheitliche Zunft existierte. Fehlte sie, so konnte der einzelne Handwerker eher zur Geltung kommen. Schliesslich gab C. noch Beispiele aus dem Handwerk der Silberschmiede in St. Peterburg, wo man noch deutlich die Erzeugnisse der finnischen von denen der schwedischen Goldschmiede unterscheiden kann, auch wenn beide für den Hof des Zaren gearbeitet haben. Die Rolle der Handwerker als Kulturvermittler darf man, was das Kunstgewerbe betrifft, nicht unterschätzen.

Allan Nilson

richtete sein Interesse besonders auf den technischen Hintergrund der Frage des Handwerks als Kulturvermittler und gab Beispiele aus dem Gebrauchsgüterhandwerk, besonders der Seilerei. Im 17. Jahrh. bestanden lebhafte Handelsverbindungen zwischen Schweden und Holland und von dort scheint zum Beispiel eine Neuerung wie das grosse Seilerrad zu stammen, das von nach Schweden berufenen Seilermeistern eingeführt worden sein dürfte. Ältere Methoden und Gerätschaften lebten im ländlichen Gewerbe weiter. Als hier im 18. Jahrh. das sog. „geskäret“ für die Verknüpfung der Seile zur Anwendung kam, war diese Neuerung aus dem deutschen Gewerbe entlehnt und durch wandernde Gesellen verbreitet worden.

Bengt Bengtsson

wies darauf hin, dass die Gesellenwanderungen Gegenstand weiterer Forschungen sein müssten. Auch betont er, welche Rolle der Handwerkerstand während der Zunftepoche als Kulturvermittler, in des Wortes umfassendster Bedeutung, gespielt hat.

Jan Hendrick Laxow

betonte die Bedeutung der Handelswege für die kulturellen Entlehnungen und dass die Stich- und Modejournale Stilverbreiter gewesen sind.

KIRCHENGRÜNDUNGSSAGEN. DIE FINNSAGE. (S. 161—190)

Dag Strömbäck:

Die Gründung der ersten Kirche im Dorf und ihr Bau hat bleibende Spuren in der Volksdichtung hinterlassen. Zunächst galt es, den richtigen Bauplatz zu finden — die nordischen Sagen hiervon haben Entsprechungen auf dem Kontinent. Eines der gewöhnlichsten Initialmotive ist, dass die Bauleistung des Tages während der Nacht wieder abgetragen wird. Dieses, sowie andere hierher gehörende Sagenmotive, finden sich öfter in der älteren topographischen Literatur. Vor allem behandelte S. aber die verschiedenen Einzelmotive im späteren schwedischen Material und ihre Ausbreitung. So treffen wir hauptsächlich im Norden und Westen des Landes auf den ins Wasser geworfenen Baumstamm. Wo er wieder ans Land schwimmt, wird die Kirche gebaut. Eine grosse Gruppe hat sich auch um das Transportmotiv gebildet: das Baumaterial wird während der Nacht an einen anderen Ort transportiert, der dann der endgültige Bauort wird. Am besten ist doch das Zugtiermotiv belegt: Zugtiere werden vor einen Baumstamm gespannt, wo sie stehen bleiben, wird gebaut. Dieses Motiv hat seinen Schwerpunkt im südlichen Schweden; es kommt auch häufig in Dänemark und Deutschland vor. Der Redner warf dann die Frage auf, ob diese Sagen nicht auch etwas vom alten Sitten und Gebräuchen enthalten. Das Baumstamm-motiv hat sein Gegenstück in der Methode nach der die nordischen Ansiedler auf Island ihre Wohnplätze wählten. Hier scheint ein altes nordisches Sagenmotiv mit Übereinstimmung in der Volkssitte zu existieren. Hinter dem Zugtiermotiv steckt der tief verwurzelte und weitverbreitete Aberglaube, dass gewisse Tiere den Menschen bei heiklen Unternehmungen zu leiten vermögen. Hier haben wir auch einen Widerklang der biblischen Erzählung von der Lade Gottes in 1. Sam. 5 und 6.

Sigfrid Svensson:

Von vielen nordischen Kirchen, u.a. vom Dom zu Lund, erzählt man sich folgende Sage: Ein Heiliger, oft. St. Olof, in Lund St. Lars, wird beim Bau der Kirche von einem Riesen oder einem Troll unterstützt. Er verspricht ihm die Sonne, den Mond oder die Augen bzw. das Herzblut des Auftraggebers, es sei denn dass er selbst vor Fertigstellung der Kirche den Namen des Helfers errät. Der Diskussionsleiter berichtete weiterhin über die Ergebnisse, zu welchen die verschiedenen Forscher betreffend der Entstehung, des Alters und der Verbreitung der Sage gekommen sind. Die letzten Forschungsergebnisse stammen von Inger M. Boberg (s. FFC 151), die durch ihren Tod leider verhindert wurde, sich dieser Diskussionseröffnung anzunehmen. S. ist geneigt, sich der Meinung Waldemar Ljungmans anzuschließen, dass die Finnsage sich aus einer kontinentalen Baumeistersage, in diesem Falle mit dem Teufel als Baumeister, entwickelt hat.

Olav Bö:

Hinter der Sage vom ersten Kirchenbau können sich strittige Meinungen über den Bauplatz der Kirche verbergen. Was die Finnsage betrifft, so ist das bisher verwendete norwegische Material als zu knapp und zu vorläufig anzusprechen, weshalb es auch ein falsches Bild ergab. Dieses Material hat nämlich in Wirklichkeit ein einheitliches Gepräge. Die Finnsage ist keineswegs der Ableger kontinentaler Sagen, sondern sie ist im Norden selbständig zustande gekommen, zuerst in Nidaros (Trondheim). Lund wurde dann zum zweiten Verbreitungszentrum. Es könnte sich auch um eine Entlehnung aus dem Westen, von der anderen Seite der Nordsee also, handeln.

Waldemar Liungman

verwies auf seinen Aufsatz in Folkminnen och Folktankar, 1942. Seiner Meinung nach ist die Finnsage in Dänemark und zwar in der Gegend von Viborg entstanden, von wo sie dann durch Schweden nordwärts gewandert ist. Eine spätere Variante aus Schottland ist offenbar ein Ableger von Jütland.

Lauri Honko

machte darauf aufmerksam, dass man auch in Finnland Material zur Finnsage hat, das zu beachten ist. Was die Wahl des Kirchen-

bauplatzes betrifft, so erinnert er daran, dass das Zugtiermotiv auch in der St. Henrikslegende, aus dem Ende des 13. Jahrh., vorkommt.

Jöran Sahlgren

verwies auf seinen Aufsatz über die Finnsage in Saga och Sed, 1940, 1941, in dem er davon ausgeht, dass *finnr* in der frühwestnordischen Literatur ja Lappe bedeutet. Die Sage vom dem in der Zauberei bewanderten Zwerg Finn (d. h. dem Lappen) ist im 17. Jahrh. von Norwegen nach Dänemark gewandert und durch eine Kontamination mit dem Simsonbild im Lunder Dom (s. Bild S. 175) wuchs dann Finn zu einem Riesen.

Waldemar Liungman

sprach in seiner Schlussantwort die Hoffnung aus, dass das neu hinzugekommene Material aus Norwegen zu einer Überprüfung der Forschung über die Finnsage führen möge.

Ingemar Ingers

gab u. a. weitere Beispiele dafür, dass sich hinter der Sage vom ersten Kirchenbauplatz gewisse Realitäten verbergen können.

Carl-Martin Edsman

legte dar, dass das in den Kirchensagen sehr gewöhnliche Motiv vom Abtragen während der Nacht schon im frühen Mittelalter, nämlich in der Schildrung des missglückten Versuches des Julianus Apostata, den Tempel in Jerusalem wieder aufzubauen, vorkommt, ebenso wie in der Schilderung des unvollendeten Synagogenbaues.

Hilding Pleijel

unterstrich die Richtigkeit der Strömbäckschen Behauptung, dass hier ein Widerhall des A. T. im Sagenmaterial vorliegt.

Odd Nordland:

Die Sagen von einem Gottesurteil über den Kirchenbauplatz bekommen eine sozialpsychologische Motivierung durch die Spannungen, welche die Interessen für die Lage der Kirche mit sich geführt haben müssen. Die Lage kann auch späteren Generationen eigentümlich vorgekommen sein, weshalb die Sagen dann als Erklärungen zustandegekommen sind.

BILAGA:

TRETTONDE NORDISKA FOLKLIVS- OCH FOLKMINNES- FORSKARMÖTET I LUND 1957

Vid det 12:e nordiska folklivs- och folkminnesforskarmötet i Bergen framfördes en inbjudan, att nästa möte måtte förläggas till Lund. Som ett huvudtema för mötet föreslogs Norden och kontinenten. För mötets genomförande bildades i Lund på våren 1956 en organisationskommitté bestående av professorerna Martin P. Nilsson, K. G. Ljunggren, Hilding Pleijel, Kulturhistoriska museets chef Sven T. Kjellberg samt som verkställande ledamot och sekreterare prof. Sigfrid Svensson. Efter skriftligt samråd med olika nordiska kolleger utsändes vid nyåret 1957 ett preliminärt program för ett möte i Lund den 19—22 aug. 1957; det fullständiga programmet utskickades i april. I huvudsak kunde det ursprungliga programmet genomföras; mag. Lauri Simonsuuris planerade presentation av Katalog över Finlands mytiska sägner kom dock ej till stånd. Mötets diskussioner ägde rum under samma former som tillämpats vid mötena i Odense 1952 och Bergen 1955. Stencilerade diskussionsinledningar tillställdes i början av juni samtliga deltagare.

FÖREDRAG OCH DISKUSSIONER

Mötet öppnades måndagen den 19 aug. med ett kort anförande av organisationskommitténs sekr., varefter prof. Martin P. Nilsson valdes till mötets hedersordf. Därefter följde mötets båda föredrag: av hedersordf. om *Sakralt och profant* och av konservator Marta Hoffmann, Oslo, om *Problemer kring flamsk-vevningen i Norden*.

Eftermiddagens program upptogs av en diskussion om *Den fyrsidiga gården*, till vilken inledningen författats av prof. Sigurd Erixon, Stockholm. I förväg vidtalade diskussionsdeltagare voro museumsinspektör Svend Jespersen, Köpenhamn, docent Toivo Vuorela, Helsingfors, konservator Rigmor Frimannslund, Oslo, och docent Albert Eskeröd, Stockholm. I den efterföljande fria diskussionen yttrade sig arkivarie Ingemar Ingers, Lund, amanuens Bengt-Arne Person, Lund, och intendent Albert Sandklef, Varberg. Diskussionsledare var prof. Kustaa Vilkuna, Helsingfors.

På kvällen hade beretts tillfälle att utanför mötets huvudtema anordna gruppdiskussioner. På initiativ av prof. Svale Solheim, Oslo, universitetsadjunkt Laurits Bødker, Köpenhamn, och assistent Carl-Herman Tillhagen, Stockholm, hölls med huvuddelen av mötesdeltagarna närvarande en diskussion om *Aktuella problem inom nordisk folklore. Ett förslag till ett arbetsprogram*. Assistent Tillhagen svarade för inledningsföredraget och prof. Solheim fungerade som ordf. I diskussionen yttrade sig i övrigt arkivarie Carl-Martin Bergstrand, Göteborg, universitetsadjunkt Bødker, docent John Gardberg, Karis, dr phil. Odd Nordland, Oslo, prof. Hilding Celander, Göteborg, docent Waldemar Liungman, Stockholm, docent Jan-Öjvind Swahn, Lund, prof. Svensson och

prof. K. Rob. V. Wikman, Åbo. På grundval av diskussionen antogs senare av mötet en resolution.

Följande dags första diskussion gällde *Kyrkan och de folkliga årsfesterna* med skriftlig inledning av stortingsman mag. art. Kjell Bondevik och inlägg av museumsinspektör Henning Henningsen, Helsingör, prof. Vilkuna, preceptor Carl-Martin Edsman, Uppsala, och prof. Hilding Pleijel, Lund. I den fortsatta diskussionen yttrade sig prof. Celander, fil. lic. Nils-Arvid Bringéus, Lund, och fil. lic. Nils Strömbom, Stockholm. Diskussionsledare var prof. L. L. Hammerich, Köpenhamn.

På eftermiddagen diskuterades *Hantverket som kulturförmedlare mellan Norden och Europa* med skriftlig inledning av museumsdirektör Helge Søggaard, Århus. Ett skriftligt inlägg av docent Nils Cleve, Helsingfors föredrogs av fil. dr Toini Kaukonen, Helsingfors. Vidtalade diskussionsdeltagare i övrigt voro förste konservator Hilmar Stigum, Oslo, och landsantikvarie Allan Nilson, Jönköping. I den fria diskussionen deltog intendent Bengt Bengtsson, Stockholm, museumsbestyrer D. Yde-Andersen, Köpenhamn, konservator J. H. Lexow, Stavanger, fil. lic. Strömbom, museumsdirektör Sigurd Grieg, Lillehammer, och prof. Erixon. Diskussionsledare var prof. John Granlund, Stockholm.

Mötets återstående diskussion var ägnat *Sägnerna om den första kyrkplatsen* innefattande även Finnsäggen. Ett planerat anförande av professor Åke Campbell, Uppsala, om en tredje sägengrupp, sägnerna om jättekast, kom ej till stånd på grund av föredragshållarens sjukdom. Diskussionsinledningen om Finnsäggen var ursprungligen avsedd att författas av den i maj avlidna dr Inger M. Boberg, Köpenhamn. En skriftlig sammanfattning av den tidigare diskussionen inom ämnet hade istället sammanställts av sekr. Diskussionen inleddes med ett föredrag av professor Dag Strömbäck, Uppsala, och med inlägg av dr. phil. Olav Bö, Oslo, och docent Waldemar Liungman, Stockholm. I diskussionen yttrade sig i övrigt fil. mag. Lauri Honko, Helsingfors, dr. Nordland, arkivarie Ingers, professor Jöran Sahlgren, Uppsala, prof. Pleijel och preceptor Edsman. Diskussionsledare var professor Reidar Th. Christiansen, Oslo.

UTFÄRDER

Den 21 aug. upptogs helt av en utfärd till sydöstra Skåne, varvid under förmiddagen Bonderumsgården i Fågeltofta och S:t Olofs kyrka besöktes. Den senare visades av kyrkoherde Nils Boström och mötets tack framfördes av stortingsman Bondevik. I Simrishamn gav staden lunch för mötet med stadsfullmäktiges ordf. folkskoleinspektör Nils Persson som presiderande. Nordiska museets styresman Gösta Berg, Stockholm, tackade för maten. Därefter besågs bl. a. det nya stadshuset och Österlens museum i Hafreborg under ledning av folkskoleinspektör Persson, resp. intendent Gustaf Åberg. Den senares insats för det nyskapade museet hyllades i ett anförande av museumsdirektör Grieg. Efter besök på Glimmingehus ställdes färden till Ystad där klostret med museisamlingar visades av intendent Nils Olsson, varefter mötesdeltagarna på egen hand besågo den gamla korsvirkesbebyggelsen. Vid den efterföljande supén på Saltsjöbaden stod Ystads stad för värdskapet. Stadsfullmäktiges ordf. syssloman

Erik Andersson fungerade som värd och överinspektör Axel Steensberg, Köpenhamn, framförde mötets tack.

Under mötets sista dag i Lund anordnades en utfärd till sydvästra Skåne, där målet var Svaneholms slott med sina Macleanminnen och museisamlingar, tillhöriga Vemmenhøgs härads fornminnes- och hembygdsförening.

Följande dag ägnades helt åt ett besök i Malmö, till vilket över ett hundratal av mötesdeltagarna anslutit sig. I Malmö museums Skovgaardssal hälsningstalade museichefen Helge Bergman och förste intendent Sten Kalling lämnade en orientering om museets omordnings- och utställningsarbete. Därefter konserterade tonsättare Waldemar Welander på museets medeltida kyrkoorgel, den äldsta i Europa existerande spelbara orgeln. Museets tjänstemän visade därefter museets olika avdelningar. Malmö stad gav sedan lunch i Riddarsalen i museet, där stadsfullmäktiges v. ordf. civilingenjör C. A. Nilsson presiderade och professor Erixon förde gästernas talan. Efter lunchen hade ordnats ett besök på Allhems förlag, vars officin och bibliotek besågs under ledning av redaktör Artur Svensson. Mötets tack framfördes av arkivarie Hans Ellekilde, Köpenhamn.

MÖTETS PROGRAM I ÖVRIGT

En delegation från mötet med representanter för de olika länderna nedlade en lagerkrans på professor C. W. von Sydows grav på Norra kyrkogården i Lund. Till v. Sydows minne talade arkivarie Ellekilde.

På kvällen under mötets första dag gav Lunds universitet mottagning i universitetshuset, varvid gästerna hälsades av rektor magnificus professor Philip Sandblom. Hans tal besvarades av professor Christiansen. Deltagarna hade senare tillfälle att bese Mandelgrensutställningen samt att under ledning av Akademiska föreningens ordf. professor Ljunggren besöka föreningens nya lokaler. På tisdagen gav Lunds stad lunch för mötet, varvid stadsfullmäktiges ordf. landstingsman Torsten Andréé presiderade och mötets hedersordf. tackade för maten. På kvällen var en kollation anordnad på Lunds studentkårs konviktorium, där bl. a. folkskollärare Karl-Edvard Jepsson svarade för underhålningen med lundensiska spexvisor. Avslutningsmiddagen hölls på Grand Hotell, varvid tal höllos av professor Celander, universitetslektor Poul Andersen, Köpenhamn, professor Nils Lid, Oslo, samt professor Esko Aaltonen. Den senare inbjöd mötet att nästa gång samlas i Åbo. Vid kaffet kåserade prof. Sahlgren om lundensiska glädjespridare och avtackades av professor Wikman.

Under särskilda pauser i programmet bereddes deltagarna tillfälle att besöka museer och arkiv i Lund. Flera utställningar hade också anordnats speciellt för mötet. Sålunda inrymdes i en av Konsthistoriska institutionens lokaler i universitetet en under fil. lic. Brita Egardts ledning anordnad utställning av ett urval ur den universitetet tillhöriga Mandelgrenska samlingen. En mindre samling av arkivalier och föremål funnos framlagda i Kyrkohistoriska arkivet. Bland separatutställningarna i Österlens museum hade en utställning av minnes tavlor tillkommit direkt med anledning av folklivsmötets besök. Detsamma

gäller den av bibliotekarie Karin Blomqvist anordnade utställningen Skånska flamskvävnader i Malmö museum.

Till varje mötesdeltagare överlämnades bl. a. turistbroschyrer över de olika städerna, stencilerade färdbeskrivningar samt Hilding Pleijels och Brita Egarbts skrifter om Kyrkohistoriska arkivet, resp. Folklivsarkivet. Malmö museum överlämnade katalogen över flamskvävnadsutställningen och Allhems förlag diverse skrifter.

DELTAGARE OCH EKONOMI

Mötet hade samlat 173 deltagare, därav 32 från Danmark, 15 från Finland, 32 från Norge och 84 från Sverige. För trycksaker, administrativa utgifter och viss subvention av utfärdernas omnibusskostnader hade erhållits ett statsanslag av kr 3.000:— . Att kostnaderna för mötet kunde hållas så jämförelsevis låga berodde bl. a. på den gästfrihet som utövades av de besökta städerna.

Inkomster:

173 mötesavgifter à kr. 30:00	5.190:00	
Statsanslag	3.000:00	8.190:00
		<hr/>

Utgifter:

Trycksaker och administration	1.681:88	
Förplägnad och underhållning	3.613:45	
Omnibussar	2.341:00	
Bidrag till tryckning av mötesförhandlingarna	553:67	8.190:00
		<hr/>

Sigfrid Svensson.

Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, utgivna genom
Sällskapet Folkkultur:

- N:r 1. JOHN PAPE, *Kloka flickan från Vallåkra*. Lund 1949. 176 sid. Pris kr. 9:50.
- N:r 2. JOHAN PETTERSSON, *Kupolbyggnader med falska valv*. Engl. summary. Lund 1954. 56 sid. Pris kr. 6:00.
- N:r 3. NORDEN OCH KONTINENTEN. *Föredrag och diskussioner vid Trettonde nord. folklivs- och folkminnesforskmötet i Lund 1957*. Deutsches Ref. Lund 1958. 208 sid. Pris kr. 16:00.
- FOLKKULTUR. Årsbok 1941—1946 (komplett serie). 1354 sid. Nedsatt pris för årg. 1941—1945 kr. 16:00, för enstaka årgångar kr. 5:00, (årg. 1946 slutsåld).

Akademiska avhandlingar i Nordisk och jämförande
folklivsforskning vid Lunds universitet:

- SVANTE SVÄRDSTRÖM: *Dalmåningarna och deras förlagor*. En studie i folklig bildgestaltning 1770—1870. Engl. summary. Nordiska museets handlingar 33. Nordiska museet, Stockholm 1949. Pris kr. 18:00.
- CARL-MARTIN EDSMAN: *Ignis divinus*. Le feu comme moyen de rajeunissement et d'immortalité: contes, légendes, mythes et rites. Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund 34. Gleerup, Lund 1949. Pris kr. 13:00.
- ANNA BIRGITTA ROOTH: *The Cinderella cycle*. Gleerup, Lund 1951. Pris kr. 14:00.
- MAI FOSSENIUS: *Majgren, majträäd, majstång*. En etnologisk-kulturhistorisk studie. Deutsches Ref. Gleerup, Lund 1951. Pris kr. 18:50.
- JOHAN PETTERSSON: *Den svenska skagerakkustens fiskebebyggelse*. En etnologisk studie. Engl. summary. Gleerup, Lund 1953. Pris kr. 28:00.
- JAN-ÖJVIND SWAHN: *The tale of Cupid and Psyche*. Gleerup. Lund 1955. Pris kr. 40:00.
- ALFA OLSSON: *Om allmogens kostbäll*. Studier med utgångspunkt från västnordiska matvanor. Engl. summary. Institutet för västsvensk kulturforskning. Skrifter 4. Gleerup. Lund 1958. Pris kr. 18:00.
- NILS-ARVID BRINGÉUS: *Klockringningsseden i Sverige*. Deutsches Ref. Nordiska museets handlingar 50. Stockholm 1958. Pris kr. 40:00.